

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİNİ GRUPLAR BAĞLAMINDA SOSYAL PSİKOLOJİK ETKİ VE UYMA

Merve GÖKTEPE

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Süheyl ÜNAL

İZMİR-2021

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

DİNİ GRUPLAR BAĞLAMINDA SOSYAL PSİKOLOJİK ETKİ VE UYMA

Merve GÖKTEPE

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Süheyl ÜNAL

İZMİR-2021

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyma” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçaca gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

11/01/2021

Merve GÖKTEPE

TEZ SINAVI TUTANAK FORMU

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Dini Gruplar Bağlamında Sosyal Psikolojik Etki ve Uyma

Merve GÖKTEPE

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

Yüksek Lisans Tezi

Birçok ülke, aktif ya da pasif varlığını devam ettiren birçok dini gruba ev sahipliği yapmaktadır. İslam tarihi kaynaklarına göre Anadolu'nun İslamlaşmasında tasavvufi tarikat ve cemaatler gibi dini grupların büyük katkıları olmuştur. Bu durum ise dini grupların insanlar üzerinde çeşitli etkileri olduğunu doğrulamaktadır. Ancak bu etki sadece grubun bireyi etkilediği anlamında tek yönlü değildir. Kişilik özellikleri, yetiştirme tarzı, tecrübeler, eğitim, kültür, ekonomik durum, toplum yapısı, sosyalleşme gibi birçok unsur bu etki sürecinin yönünü değiştirebilmektedir. Bazı durumlarda bireyler grupları meydana getirip onları etkilerken bazı durumlarda gruplar bireyler üzerinde büyük etki yaratırlar. Hem gruplar için hem kişiler için bu etkiler olumlu ve olumsuz özellikler taşıyabilir. Hatta belli bir zamanda olumlu bir etki olumsuz, olumsuz bir etki olumluya dönebilir. Buna sebep olan da yine ortama ve kişiye bağlı farklı koşullardır.

Bu konuda en kapsamlı araştırmalar da sosyal psikoloji tarafından yapılmıştır. Sosyal psikoloji ilk olarak uyma, itaat, sosyal etki, kabul etme ve normlar gibi kavramlarla insanların hangi durumlarda hangi unsurlardan etkilendiklerini, nasıl tepkiler verdiklerini açıklamaya çalışır. Bunlar daha çok kişiden bağımsız ve kişinin dışında olan etkileri açıklamak için kullanılır. Bilişsel çelişki, atıf, tutum değişimi ve sembolik etkileşim kuramları da kişiye ve kişisel özelliklere bağlı etkileri açıklamaya çalışır.

Biz de çalışmamızda ilk olarak sosyal psikoloji kavramlarını açıklayarak etkinin dışsal yönünü ele aldık. Grup süreçlerini ve dini grupların birtakım

özelliklerini açıkladık ve etki sürecinin kişisel yönünü kapsayan kuramlara değinerek nitel bir araştırma yaptık. Araştırmada yarı yapılandırılmış mülakat (görüşme) tekniği kullanarak bazı dini grup mensuplarıyla ve dini gruptan ayrılan kişilerle görüştük ve dini grupların bireyleri ne şekilde etkilediğini tespit etmeye çalıştık.

Sonuç bölümünde, dini grupların bireyler üzerindeki etkilerinin çok yönlü olduğunu, bireylerin karakterlerinin, kişilik özelliklerinin ve yetiştirme tarzlarının, sosyal etki sürecine olumlu ve olumsuz katkıları olduğunu bulguladık.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Etki, Uyuma, İtaat, Norm, Kabul, Dini Grup, Birey, Tutum, Bilişsel Çelişki, Nedensel Atıf, Sembolik Etkileşim.

ABSTRACT
Master's Thesis

Social Psychological Impact and Compliance in the Context of Religious Groups

Merve GÖKTEPE

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Master's Program with Thesis

Master Thesis

Many countries host many religious groups that continue active or passive presence. According to Islamic historical sources, religious groups such as Sufi sect and congregations have made huge contributions to the Islamization of Anatolia. This confirms that religious groups have various effects on people. However, these effects are not unidirectional in the sense that the group affects the individual. Many factors such as personality traits, upbringing style, experiences, education, culture, economic situation, community structure, socialization might change the direction of this influence process. In some cases, individuals form and affect groups, while in some others, groups have a large impact on individuals. For both sides, these effects might carry positive and negative characteristics. Even at a certain time, a positive effect can turn into a negative one, and vice versa. What causes this change is the different conditions depending on the environment and person.

The most comprehensive research on this subject has also been conducted by social psychology. Social psychology primarily tries to explain by which factors people are affected in what kind of situations, and how they react, by using concepts such as compliance, obedience, social influence, acceptance and norms. These are mostly used to explain the effects that are independent of and external to the person. Theories of cognitive contradiction, attribution, attitude change, and symbolic interaction also try to explain the effects associated with the person and personal characteristics.

In our study, initially, we discussed the external aspect of the influence by explaining the concepts of social psychology. After explaining group processes and several characteristics of religious groups, we conducted qualitative research in which theories covering the personal aspect of the impact process were addressed. In the study, we interviewed some current and previous regulars of religious groups by using the interview technique to determine how religious groups affect individuals.

In the conclusion section, we found that the influence of religious groups on individuals is multifaceted, and that individuals' characters, personality traits and upbringing styles contribute positively and negatively to the social impact process.

Key Words: Social Impact, Compliance, Obedience, Norm, Acceptance, Religious Group, Individual, Attitude, Cognitive Contradiction, Causal Attribution, Symbolic Interaction.

DİNİ GRUPLAR BAĞLAMINDA SOSYAL PSİKOLOJİK ETKİ VE UYMA

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xiii
EKLER LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL PSİKOLOJİDE BAZI KAVRAMLAR VE KURAMLAR

1.1.	KAVRAMLAR.....	6
1.1.1.	Neden Sosyal Psikoloji?	6
1.1.2.	Sosyal Psikoloji Nedir?	7
1.1.3.	Sosyal Davranış	8
1.1.4.	Sosyalleşme ve Sosyal Gelişim	9
1.1.5.	Sosyal Etki (Social Impact)	12
1.1.6.	Uyma (Compliance).....	15
1.1.7.	Kabul (Acceptance)	20
1.1.8.	İtaat (Obedience).....	22
1.1.9.	Norm oluşumu	26
1.1.10.	Grupta İnsan ve Grup Süreci.....	33
1.1.11.	Dini Gruplar ve Yeni Dini Hareketler.....	44
1.1.12.	Lider/Karizmatik Lider	68
1.1.13.	Kitle.....	82
1.1.14.	Benlik ve Sosyal Kimlik	92
1.2.	KURAMLAR	100

1.2.1.	Sembolik Etkileşim Kuramı	100
1.2.2.	Tutum Değişimi Kuramı	104
1.2.3.	Bilişsel Çelişki Kuramı	111
1.2.4.	Yükleme (Atfetme) Kuramı	116

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL PSİKOLOJİDE GEÇEN KAVRAM VE KURAMLARA GÖRE DİNİ GRUBUN BİREYE ETKİSİ / MÜLAKAT ÇALIŞMASI

2.1.	ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	121
2.2.	VERİ TOPLAMA ARACI	121
2.3.	EVREN VE ÖRNEKLEM.....	122
2.4.	KATILIMCILARIN SEÇİMİ	123
2.5.	KATILIMCILARIN GÖRÜŞME SORULARINA VERDİKLERİ YANITLAR VE YANITLARIN YORUMLARI	126
2.6.	VERİLERİN TOPLANMASI	156
2.7.	VERİLERİN İŞLENMESİ VE ANALİZİ	156
SONUÇ		158
KAYNAKÇA		161
İNTERNET KAYNAKLARI		170
EKLER.....		Ek s.1

KISALTMALAR

bkz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
FETÖ	Fethullahçı Terör Örgütü
İŞİD	Irak ve Şam İslam Devleti
s.	sayfa
ss.	Sayfa sayısı
vd.	Ve diğerleri

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Nitelikleri

s. 123

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: İki denekli gruplarda ortancalarda birinci durum	s. 29
Şekil 2: İki denekli gruplarda ortancalarda ikinci durum	s. 30
Şekil 3: Katılımcıların Cinsiyet Dağılımı	s. 124
Şekil 4: Katılımcıların Medeni Durumları	s. 124
Şekil 5: Katılımcıların Eğitim Durumları	s. 125
Şekil 6: Katılımcıların Aylık Gelir Durumları	s. 126
Şekil 7: Dini Gruba Katılmadan Önceki Durumlar	s. 153
Şekil 8: Dini Gruba Katıldıktan Sonra Değişen Durumlar	s. 154

EKLER LİSTESİ

EK 1: Görüşme Formu Soruları

ek s. 1

GİRİŞ

Bir bireyin kimliğinin oluşum süreci ailede başlayıp, akran grupları ve sosyal çevresiyle birlikte gelişim sürecine girerek zamanla oluşur. Oluşturduğu tutumlar ve birtakım karakter özellikleri de bu çevreden oldukça etkilenir. Konuya bir de din gibi kesin emir ve yasakları bulunan bir alan girince bireyin etkilendiği alan daha da genişler.

Tarih boyunca insanlar hep topluluk halinde yaşamışlar ve bireyler kimliklerini içinde bulundukları toplumdan almışlardır. Görünürde her ne kadar bireyin kimliğinin oluşumuna etki eden, toplum olarak görünse de bazı durumlarda birey de toplumu etkilemiştir. Ancak gözlemlendiği kadarıyla karşılıklı etkileşimde en çok etkilenen ise bireydir.

Tezimizin asıl konusu olan *sosyal etki ve uyma* çok geniş, karmaşık, karşılıklı ve sürekli olan bir durumdur. Bu etkiyi gerek toplumda gerek topluluklarda -topluluk yerine gruplar da diyebiliriz ki bunlar dini, siyasi, kültürel vb. gruplar olabilir- gerekse bireyin hayatında görmek mümkündür. Dikkati çeken asıl konu ise bazı grupların bireyleri kasıtlı olarak etkilemeye çalışmasıdır. Çünkü her grubun oluşma amacı ve hedefi vardır.

İçinde bulunduğumuz çağda, modernite ve sekülerleşmeyle birlikte insanlar artık daha özgür yaşamakta, sorumluluk almakta, bilime ve teknolojiye ayak uydurmaktadır. Bu sebeple dini, siyasi, kültürel vb. konularda da bireyselleşmektedirler. Söz konusu grupların da kasıtlı veya kasıtsız olarak bireyleri etkilemeye çalışması, bazı durumlarda modern bireyin hem düşüncesinde hem de davranışlarında karmaşaya ve çatışmaya neden olmaktadır.

Peki, bireyin en çok etkilendiği grup hangisidir? Bize göre kültür ve siyasi yapı çok değişiklik ve çeşitlilik gösterdiği için birey bunlar arasından düşüncesine en yakın olanı seçip tercihte bulunabilir. Ancak dini grup söz konusu olduğu zaman diğerlerindeki gibi alternatif çok değildir çünkü resmî/kitabî dinin değişmez kuralları vardır.¹ Dini grupların mensupları arasındaki sosyal etki de bu kurallar çerçevesinde gerçekleşir. Fakat sosyolojik alanda yapılan çalışmalarda gruplar; dini, siyasi, kültürel olarak ayrılmamış, genel olarak makro düzeyde ele alınmıştır. Psikolojik alanda

¹ Burada bahsettiğimiz dini grup tek bir dine ait alt gruplardır. İslamiyet'teki mezhepler, tarikatlar ve cemaatler gibi.

yapılan çalışmalarda ise yine genel olarak grupların içindeki bireyler tek tek ele alınmış, grup ve birey etkileşimi göz ardı edilmiştir. Sosyal psikolojide ise gruplar ve bireylerin etkilendikleri şeyler ayrı ayrı ele alınmış, özel olarak, özellikle değişmez kurallar etrafında oluşmuş dini grubun ya da grupların bireyler üzerindeki kasıtlı/kasıtsız, olumlu/olumsuz etkisi dikkatlerden kaçmıştır.

Tezimizde, hl arayış içinde olan, modernite ile yalnızlaşan, bilime ve teknolojiye ayak uydurmaya çalışan, zgrlk, sorgulayan, sorumluluk alan modern bireye, dini grup/ların etkilerini ve bireyin gruba uymasını tüm yönleriyle ele alacağız.

ARAşTIRMANIN PROBLEMİ

Tarih boyunca insanlar hep topluluk halinde yaşamışlar ve bireyler kimliklerini içinde bulundukları toplumdan almışlardır. Zamanla hem toplum yeleri hem de toplumun kendisi, din, siyaset, kültür vb. birçok unsurdan etkilenmiştir. İkel kabileleri inceleyen Freud da **Totem ve Tabu** adlı eserinde bireylerin bilindişi etkilerinden bahsetmiştir. Yani etki dediğimiz şey çok geniş ve sürekli olan bir durumdur. Freud bu eserinde hem bilindişine hem de dine çokça atıf yapmıştır. Eserde en çok dikkati çeken konu ise bilindişi bu etkinin özellikle dini özellikler taşımasıdır. Oluşturulan dini tabular ve totemler, kabile yeleri tarafından benimsenmiş, aynı zamanda kabileyi çok etkilemiştir. Günlük rutinlerini dahi bu etkilere göre planlamışlar ve yaşamışlardır.

Dinin toplumsal etkisi dikkate alınınca şöyle bir soru ortaya çıkıyor. Din mi topluluğu oluşturmuştur, topluluk mu dini oluşturmuştur? Freud'a göre bunun cevabı topluluğun dini oluşturmasıdır (Freud, 2006). Söz konusu etki olunca da din, topluluğu etkilemiştir.

Tarihi akış içerisinde bireylerin oluşturdukları topluluk yapıları mutlaka dini unsurlar barındırırlar. Ve bu topluluğun yeleri dini unsurlara sıkı sıkıya bağlıdırlar. Zamanla, dini unsurlara bağlı olan bu topluluklar birçok araştırmacı, sosyolog (Durkheim, Marks, Weber, vd.) ve psikolog (Freud, Allport, Jung vd.) tarafından gerek dinin bireyi etkilemesi gerekse bireyin dini unsurları oluşturması açısından, çeşitli alanlarda araştırılmıştır. Din sosyolojisi ve din psikolojisi gibi bilim alanlarının da ortaya çıkışıyla bu topluluklar dini gruplar olarak ele alınmaya başlanmıştır.

Dini gruplar konusunda yapılmış çok araştırma ve çalışma mevcuttur. Bu araştırmalara göre yaşadığımız modern dönem ve seküler toplum yapısına bakarsak, bazı bireylerin, dini unsurlara eskisi kadar bağlı olmadıklarını, bazılarının da dini bir gruba sıkı sıkıya bağlı olduklarını görürüz. İçinde bulunduğumuz zamanda gerek eski dini gruplar (cemaatler, tarikatlar, mezhepler), gerekse yeni dini oluşumlar (Osho,

Moonculuk, H. Krişna vb.) (Özkan, 2006) kendi üyeleri olsun veya olmasın çevrelerindeki bireyleri etkilemektedir. Peki, bu etkilerin bireyler üzerindeki tesirleri ne yöndedir? Bu soruyu gelecek başlıkta ele alacağız.

ARAŞTIRMANIN KONUSU VE SINIRLILIKLARI

Etkiye açık olan insan sadece çevresindeki şeylerden etkilenmekle kalmaz, bireysel olarak yaşadıkları duygusal, dini, toplumsal vb. tecrübeler de ciddi anlamda bireyi etkiler. Bunların tümü, bireyin karakterini ve benliğini oluşturur.

Freud'cu anlayışa göre birey, geçmişten şu ana kadar yaşamış olduğu tecrübelerle bütündür ve kişi geçmişindeki o kişidir. Yani Freud, insan kişiliğinin geçmişten kurtulamadığını, hep geçmişinin, özellikle de çocukluk döneminin etkilerinin kişinin hayatının her anında etkin olduğunu iddia etmektedir. Allport ise bunun tam aksini düşünmektedir. Ona göre kişilik, kişinin geçmişine bağlı değildir. Birey geçmişten uzaklaştıkça kişiliğini otonom hale getirerek geleceğini şekillendirebilir. Bu da olgunlaşmış (Allport, 2004: 71-92) bir birey olmanın temel şartıdır. Çünkü çocukluk, olgunluk, gençlik ve yaşlılık dönemlerindeki kişiliğimiz birbirinden farklıdır ve her dönemde, o döneme uygun kişilikleri tecrübe ederiz. Yani birey, çocuk olmayı reddedip yeni ve olgun bir kişilik oluşturmak için çaba harcar, geçmişe takılmadan bilinçli olarak anlarını idare edebilir ve geleceğini özgün bir şekilde planlayabilir (Allport, 2004: 11). Freud ve Allport'un teorileri bağlamında, bireylerin karakter ve kişiliklerini oluşturan şeylerden biri de geleneği kullanarak geleceğe yönelik etkileri olan dini gruplardır.

Dini gruplardan bazıları gerek faaliyetleri gerek düşünceleri açısından bireylerin hayatına anlam katarken, bazıları da dini grup adı altında terör faaliyetlerine, ekonomik anlamda bireylerin 'kullanılmasına' sebep olmaktadır ve dünya üzerinde kurumsallaşarak çeşitli amaçlarla yayılmayı hedeflemektedirler (Çelik, 2011: 26). Fakat ne böyle grupların isimlerini belirleyebiliriz ne de amaçlarını ve hedeflerini tespit edebiliriz.

Genel olarak dünyada dini grup olarak bilinen ve tanınmış gruplar hakkında bilgi edinmek kolay olsa da her grup açıkça ortada değildir ve hem etik kurallar açısından hem de içlerinde gizli gruplar bulunduğu için araştırılmaları oldukça zordur.

Toplum içinde yaşayan ve etkiye açık olan bireyin psikolojik olarak incelenmesi birçok araştırmacı açısından -özellikle sosyolog ve sosyal psikologlar- zorluklarla doludur. Sosyolojik olarak toplumun bütünsel bakış açısıyla ele alınması da bireyi anlamada yetersiz kalmaktadır. Çünkü birey, ne toplumdan bağımsız tek

başına bir özne ne de toplumun kendisidir. Birey toplumun etkileriyle kendi kişisel özelliklerinin toplandığı bir şahsiyettir. Bu yüzden hem grubu hem bireyi hem de bunların karşılıklı etkilerini anlamanın en iyi yolu ise sosyal psikolojidir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Geleneksel toplumdan modern topluma geçişle birlikte birçok alanda değişiklik meydana gelmiştir. Elbette ki bu aniden olmamış, reformasyon, aydınlanma, sanayi inkılâbı gibi çeşitli aşamalardan geçmiştir. Yaşanan her yeni gelişme hem dünya görüşünde hem de insan anlayışında ciddi değişimlere neden olmuştur. Bunlardan en dikkat çeken ise topluluk hayatında grubun bir üyesi olarak ona bağlı yaşayan kişi, modernleşme ile özgürleşen bağımsız bir birey haline gelmiştir. Modernleşmeyle birlikte değişimden etkilenen diğer bir alan da “din” dir. Daha doğrusu, geleneksel topluluğun üyesi olan kişinin, gruba bağlı dini anlayışının modernleşmeyle birlikte gruptan bağımsız, özgür ve bağımsız bir din anlayışına dönüşmesidir. Bu bağlamda dini anlayış bireyselleşmiş, bireyin Tanrı’yla ilişkisi araçlardan temizlenmiş, birey dini konularda özgürce düşünme ve tartışma hakkına sahip olmuştur. Bu görüşe göre birey Tanrı’yla tek başınadır ve dinsel eylemlerinde hiçbir cemaatin, mezhebin, tarikatın etkisi altında kalmaz. Birey, dini, gelenekten öğrenir; fakat kendi fikir ve tecrübelerine göre özgürce tercihte bulunur (Ünal, 2011: 10).

Günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan dinî gruplardan bazıları ise dünyevi yaşayışta ne kadar modernleşse de dini anlamada ve yaşamada geleneksel kalmışlardır. Aynı zamanda bu gelenekselliği gelecek nesillere aktararak devam ettirmeyi amaçlamaktadırlar. Geleneğin aktarılması ve yaşatılması, tarihi birikim ve kültürümüzün parçası olması açısından ne kadar değerli olsa da modernite ile geleneğin çatıştığı dini konularda birey, kendi içinde çelişkiye düşmekte, gelenek ile modernite arasına sıkışıp kalmaktadır.

Araştırmanın amacı da bireyin modernite ile gelenek arasında sıkışmasına sebep olan, geleneğe bağlı dini grup ya da grupların bireyleri ne yönde etkilediklerini tespit etmektir. Fakat amacımız bu etkilerinin yapıcı/yıkıcı, olumlu/olumsuz ve kasıtlı/kasıtsız olduğunu belirtmek değil, bu etkilerin neler olduğunu, bireye ne kazandırdığını ya da bireyi nasıl etkilediğini ortaya koyarak durum tespiti yapmaktır.

HİPOTEZLER

1. Dini gruplar, dini bilgi kaynağı olarak görülmektedir.
2. Dini gruplar, üyelerine sosyal kimlik kazandırmaktadırlar.
3. Dini gruplar, üyelerinin sosyal, duygusal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar.
4. Dini gruplar, üyelerine düzenli dini yaşantı sağlamaktadırlar.
5. Dini gruplar, üyelerinin dünya görüşlerini, dini, sosyal, siyasi ve kültürel algılarını grup yapısına bağlı olarak etkilemektedirler.
6. Dini gruplar, bireyselliğin öne çıkmasını engellemektedirler.
7. Dini gruplar, tek tip insan yapısı oluşturmaktadırlar.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEM VE TEKNİĞİ

İlk olarak bu konuda yapılmış araştırma ve yazılı kaynakları araştırarak literatür taraması yaptık. İkinci aşamada bu konuyu açıklamak için kullanılacak kavramları ve kuramları araştırarak yöntemimizi belirledik. Son olarak da niteliksel açıdan değerlendirme yapmamızı sağlayacak şekilde dini grup mensupları ile daha önce dini grupta bulunan ancak gruptan ayrılan kişilerle görüşmeler yaptık. Dini grupların bireyler üzerindeki etkilerini niteliksel açıdan değerlendirmemizi sağlayacak yarı yapılandırılmış mülakat tekniğini kullandık. Mülakata katılan dokuz farklı dini grup mensubuna kartopu yöntemiyle (Arslantürk, 2016: 116) ulaştık.

Çalışmamızın evrenini ve örneklem grubunu, dini grup mensupları ve dini gruptan ayrılan kişiler oluşturmaktadır. Çalışmada istenen düzeyde veri toplanması ve doyum noktasına ulaşmamızın göstergesi, görüşmecilerin benzer yanıtlar vermeye başlamasıdır. Bu yüzden farklı veriler elde edemeyeceğimiz düşüncesiyle görüşmeler sonlandırılarak araştırma bulgularına gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

Katılımcılara yöneltilen soruları, mülakatın uygulanma şeklini ve mülakatın değerlendirilmesini ikinci bölümde detaylı olarak açıklayacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL PSİKOLOJİDE BAZI KAVRAMLAR VE KURAMLAR

1.1. KAVRAMLAR

1.1.1. Neden Sosyal Psikoloji?

Klasik, “ıssız bir adaya düşseniz yanınıza alacağınız üç şey ne olurdu?” sorusuna birçok insanın vereceği cevaplar arasında eşim, annem, babam, kardeşim, eşim, en yakın arkadaşım, aşçı, koruma gibi cevaplar alabiliriz. Ya da bir virüs sebebiyle bütün insanların öldüğü bir dünyada tek başımıza kaldığımız gibi bir senaryo düşünecek olursak yapmaya çalışacağımız şey insanları kurtarmak olacaktır. Yani nihayetinde hiçbir insan yalnızlığı ve yalnız kalmayı hiçbir zaman tercih etmeyecektir.

Bunun sebebi, hayatımızın merkezine başka insanları koymamızdır. İyisiyle kötüsüyle başka insanların varlığı, maddi ve manevi ihtiyaçlarımızı tatmin etmemizi sağlar ve varoluşumuzu anlamlandırır. Her ne kadar tek başımıza olduğumuzu düşünsek de aslında başka insanların emeklerini ve izlerini taşıyan kitapları okurken, filmleri izlerken, müzik dinlerken dolaylı olarak başkalarıyla vakit geçirmiş oluruz. Hatta bazen kendimizi onların dünyalarında buluruz. Farkında olmadan tüm bunlardan etkileniriz. Düşüncelerimizi ve davranışlarımızı da yakınımızdaki insanlara, kitaplara, filmlere ve müziklere göre şekillendiririz. Sosyal psikoloji de tüm bu etkilerde rolü olan insanı, bilimsel yöntemi kullanarak anlamaya ve açıklamaya çalışır. Özellikle insanı başka insanlarla ilişkileri bağlamında ele alırken sosyoloji ve psikolojinin yöntemlerinden yararlanması da zenginlik katmaktadır. (Cemalcılar ve diğerleri, 2012: 165).

Herbert Mead’a göre “*sosyal psikoloji, özellikle bireysel üyenin davranışı ve deneyiminin belirlenmesinde toplumsal grubun etkisi ile ilgilenir*” (Mead, 2017: 45). Ona göre, bireyin davranışlarını belirlemesi açısından birey topluma, toplumu oluşturan tek tek bireylerin toplumun davranışlarını belirlemesi açısından toplum bireye bağımlıdır. Fakat Mead, sosyal psikolojiye Watson’un davranışçı bakış açısından biraz daha farklı yaklaşır. Bilindiği üzere Watson davranışçı kurama göre bireyin davranışlarını açıklarken zihin ve bilinç süreçlerini dikkate almaz. Çünkü Watson’a göre düşüncede var olan birtakım zihinsel süreçler dil ve jestler aracılığıyla

sembolik olarak davranışa dönüştürülür. Bu yüzden bireyin davranışlarını açıklamak için sadece gözlenebilen davranışlara odaklanır (Mead, 2017: 46-49).

Mead'in bireyin davranışları açıklama konusundaki yaklaşımı onun deyişiyle “*sosyal davranışçılık*” tır. Ona göre bireyin toplumsal süreç içerisindeki davranışı, üyesi olduğu toplumsal grup içindeki davranışıyla anlaşılır. Çünkü bireyin davranışı, toplumun diğer üyelerini de kapsayan toplumsal eylemlerle iç içedir. Bu anlamda grup ya da toplumun davranışları açısından bireyin davranışlarını sosyal psikoloji ile açıklamaya çalışır. Aynı zamanda toplumun, bireyin benliğini oluşturduğunu, davranış ve tutumlarını etkilediğini de ortaya koyar (Mead, 2017: 50).

Bizim de sosyal psikolojiyi seçme nedenimiz, Mead'in, toplumun bireye etkisini daha dar kapsamda ele alarak dini grupların bireyin davranışlarına etkisini anlamak, açıklamak ve dini grupların bireyler üzerindeki etkilerini tespit etmektir.

1.1.2. Sosyal Psikoloji Nedir?

Sosyal psikoloji bireyin, kişiler arası ve sosyal çevresiyle ilişkilerini ele alan, toplumun birey üzerindeki tutum, inanç, düşünce ve davranışları üzerindeki etkilerini ele alan bir bilim dalıdır. Çokça tanım bulunmasına rağmen birçok sosyal psikoloğun kabul ettiği ve kullandığı tanım Allport'a ait tanımdır: “*sosyal psikoloji, bireylerin duygu, düşünce ve davranışlarının başkalarının gerçek, hayali ya da örtük varlığı karşısında nasıl etkilendiğinin bilimsel olarak araştırılmasıdır.*” (Aktaran: Hogg, Vaughan, 2017: 24) Yani birinden etkilenmemiz için, o kişinin yanımızda bulunmasına gerek yoktur. Bir başkasının varlığı, onunla karşılaşma ihtimali ve hakkımızda varacağı yargıları hayal ederek yine de o kişiden etkileniriz. Yani bizi etkileyen insanlar gerçekte yanımızda olmasalar da düşünlerimizle onları yanımızda taşırız ve bizi etkilemelerine müsaade ederiz (Aronson ve diğerleri, 2012: 31).

Yapılan tanımlar genel olarak birey odaklı yapılsa da sosyal etki üstünde duran, birey-çevre etkileşimi sonucu bireyin davranışının, sosyal etkileşim sonucu ortaya çıktığını ortaya koyan tanımlar da vardır. Bu tanımların ortak noktası, bireylerin sosyal gruba ya da gruplara katılmaları sonucu hem sosyal grubu etkileyen hem de sosyal gruptan etkilenen birey davranışlarının açıklanmasına yöneliktir (Ertürk, 2017: 30).

Biz insanlar belli bir toplum içinde dünyaya geliriz ve hepimiz o toplumun sosyal ve kültürel değerlerine, normlarına göre yaşarız. Bu değer ve normlara göre de çeşitli sosyal gruplar meydana getiririz. Sosyal bir varlık olarak tek başımıza yaşayamayacağımız için genellikle bir veya birçok sosyal grubun üyesi oluruz.

Katıldığımız grup ya da gruplardan çeşitli açılardan hem etkileniriz hem de grubu etkileriz (Ertürk, 2017: 32). Bu yüzden birey odaklı ve sosyal etki odaklı tanımlar ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Bunlardan birincisi: Psikolojik sosyal psikolojidir. Çalıştığı olayları “içten-dışa” yani bireyden çevreye doğru inceler. Daha çok birey ön plandadır. Temel amacı ise bireyin davranışlarını ve davranışlarının nedenlerini sosyal çevre içinde birey düzeyinde anlamak ve açıklamaktır. İkincisi ise sosyolojik sosyal psikolojidir. Bu da çalıştığı olayları “dıştan-içe” yani çevreden bireye doğru inceler. Çalıştığı konular bireyden ziyade sosyal çevre ya da gruptur. Temel amacı ise kişiler arası etkileşimi anlamak ve açıklamaktır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 22). Yani, toplumu etkilemesi bakımından birey toplumun içindedir; değerlerini, tutumlarını ve normlarını oluşturması bakımından da toplum bireyin içindedir (Ertürk, 2017: 31).

Yapılan tanımlarda her ne kadar davranış ele alınsa da davranışlar sadece atlama, yürüme koşma gibi büyük motor hareketler değildir. Kızdığımızda kaşımızı kaldırmamız, mutlu olduğumuzda gülümsememiz gibi jest ve mimiklerimiz de davranışlarımız arasına girer. Bunlar gözlenebilir davranışlarımızdır. Sosyal psikoloji sadece bunlar gibi gözlenebilir davranışları ele almakla kalmaz, tutum ve inançlarımız gibi gözlenemez süreçleri de ele alır. Çünkü tutum ve inançlar davranışı etkileyebilir ya da onu doğrudan güdümler (Hogg, Vaughan, 2017: 24).

Sonuç olarak, sonraki başlıklarda da açıklanacağı üzere sosyal psikolojiyi ilgilendiren konular arasında, bireyin toplum içinde tek başına davranışı, gruba birlikte davranışı, grubu etkilemesi ve gruptan etkilenmesi, diğer kişilerle ilişkileri, içinde bulunduğu durumu nasıl algıladığı ve bunun sonucunda meydana gelen tutum ve değerlerle davranışları arasındaki ilişkileri bulunur. Yani genelden özele olacak şekilde toplum-grup-birey arasındaki etkileşimdir. Temel konuları ise resmî veya gayri resmî gruplar, grup normları, grup süreçleri, gruba olan üyelik, grubun üyeler üzerindeki etkileri, inançlar ve değerlerdir (Ertürk, 2017: 32).

Bireyin gözlenemeyen tutum ve inançlarını anlamamanın ilk yolu gözlenebilir davranışlarını açıklamaktır. Şimdi, bilimsel olarak sosyal davranış başlığında ele alınan gözlenebilir davranışları açıklayalım.

1.1.3. Sosyal Davranış

İnsanların her biri biriktir ve insanı diğerlerinden ayıran içsel ve dışsal kendilerine has birtakım özellikleri vardır. Ancak toplum içinde yaşadıkları için o toplumun kültürüne ait ortak özellikler gösterirler. Bu yüzden bir kişinin içinde bulunduğu sosyal çevreden etkilenecek davranışta bulunması, sosyal davranış

başlığında ele alınmaktadır. Buna göre sosyal davranış, sosyal etkileşim süreciyle birlikte kişinin başkaları tarafından etkilenmesi sonucu ortaya çıkan davranıştır (Ertürk, 2017: 42).

Sosyal davranış çocuklukta sosyal gelişim, toplumsallaşma, benlik ve kişilik oluşumu ile paralel olarak ilerler. Çocuğun fiziksel, bilişsel ve dil gelişimi sürecinde çocuk içinde yaşadığı çevrenin değerlerini ve nerede nasıl davranılması gerektiğini öncelikle ve özellikle ailesinin yönlendirmesiyle öğrenir. Gelişim süreçleriyle birlikte zamanla kendi duygu ve düşüncelerini de kullanarak çevrenin beklentisine göre sosyal davranışta bulunur. Bu konuda Alfred Bandura, çocukların sosyal davranışları öğrenmelerini özellikle çocukların önemli gördükleri kişileri model almaları olarak açıklamıştır. Yani sosyal bilginin bir kısmı kasıtlı olarak yetişkinler tarafından verilirken bir kısmı da çocuk tarafından çevrenin gözlenmesiyle kendiliğinden kazanılır (Cemalcılar ve diğerleri, 2012: 135).

İnsan davranışını belirleyen diğer bir husus ise insanın içinde bulunduğu toplumdaki rolüdür. Yani sosyal çevredeki ekonomik, siyasi, kültürel ve toplumsal ilişkiler sosyal yapıyı meydana getirir. Sosyal yapı da toplumda belli olayların nasıl örgütlendiğini açıklar. Sosyal yapıya göre belli davranış kodları ve roller belirlenir. Her sosyal durum farklı bir rol gerektirebilir. Mesela bir adam evli ve çocukları varsa aile içinde bir eş ve babayken, çalıştığı iş ortamında işçi ya da müdür rolündedir. Her rolün gereklilikleri farklıdır. Yani bir baba evinde müdür gibi davranamaz. Bu yüzden sosyal roller insanların birbirleriyle nasıl iletişim kuracaklarını ve ne söyleyeceklerini de belirler (Morgan'dan aktaran Ertürk, 2017: 42).

Çocukluktan yetişkinliğe kadar geçen süreçte insanın toplumun bir üyesi haline gelmesi toplumsallaşmadır. Toplumsallaşma bir kimlik edinme sürecidir ve oluşan toplumsal kimlikler tutum ve davranışlara anlam vererek onları yönlendirmektedir. Böylece toplumsallaşma, belirli sosyo-kültürel normlara uyma davranışı oluşturarak toplumdaki düzensiz davranışlar önlenir (Ertürk, 2017: 43). Sağlıklı bir toplumsallaşma için gerekenler ise sonraki başlıkta ele açıklayacağımız sosyalleşme ve sosyal gelişimdir.

1.1.4. Sosyalleşme ve Sosyal Gelişim

Toplum üyelerinin bir arada, uyum ve barış içinde yaşamaları için bebeklikten başlayan sosyalleşme ve sosyal gelişim büyük önem arz etmektedir.

Sosyalleşme, insanın çocukluktan itibaren zamanla ailesinin, akrabalarının, komşularının, köyünün ve ulusunun bir parçası olduğunu öğrenmesi ve toplumun bir

üyeyi haline gelmesidir. Çocuk büyüdükçe etrafındakilerle etkileşim içine girer ve hangi durumda nasıl davranması gerektiğini çevresinden örnek alır. Bu da toplum üyeleriyle benzer davranışlar sergilemelerine sebep olur. Yani bireyler tek tek farklı oldukları gibi sosyalleşme sonucu benzer davranışlarda da bulunurlar. Fakat sosyal psikologlar, sosyologların ‘*sosyalleşme*’ terimini, çevrenin birey üzerindeki etkisi olarak görmek yerine, bireyi hem çevreden etkilenen hem de çevreyi etkileyen bireyler olarak görürler. Buna göre sosyalleşme çok karmaşık bir süreçtir. Çünkü bireyin çevresini etkilemesi ve içinde bulunduğu toplumun kültüründen, geleneklerinden, yasalarından, sosyo-ekonomik yapısından, fiziksel çevreden ve daha birçok şeyden etkilenmesi söz konusudur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 219,220). Erik H. Erikson (1963) da bu konuda çocuğun pasif bir şekilde çevresinin, ailesinin ve içgüdülerinin şekillendirdiği bir varlık değil, aktif, meraklı, çevresine uyum sağlamaya çalışan bir araştırmacı olduğunu savunur (aktaran Cemalcılar ve diğerleri, 2012: 138)

Sosyalleşme bireyin sosyal gelişimiyle paralel olarak ilerler ve iki grupta ele alınmıştır. Bunlardan birincisi Freud’un id/ego/süper-ego kuramına göre bağımlılık, bağımsızlık, saldırganlık, taklit öğrenme, rollerin öğrenilmesi, ahlak gelişimi gibi kişisel gelişimle ilgili alandır. İkincisi ise Piaget ve Kohlberg’in kuramları çerçevesinde bilişsel gelişimdir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 220).

Freud’a göre kişilik gelişimi duygusal ve güdüsel bir süreçtir. Bu süreçteki önemli unsur ego ve süper-egonun dengesidir. Kişilik gelişiminin ilk aşamasında *id*, daha çok bilinçsiz şekilde işler ve isteklerine doyum arar. *Ego* ise gerçekçidir ve bilinçlidir. *İd*’in isteklerini olduğu gibi gerçekleştirmektense toplumca kabul edilenlerin bilinç düzeyine çıkmasına izin verir. *Süper-ego* ise bir karar merciidir. Hangi isteklerin bilinç düzeyine çıkacağına süper-ego karar verir. Çocukluk döneminde gelişen süper-ego toplumsal yasakları içerir ve bu yasaklar çocuğun çevresiyle etkileşimi sonucu öğrenilir. Toplumsal yasaklar ve kurallar zamanla kişiliğin bir parçası haline gelir. Bu yüzden kişi tek başına kaldığı zamanlarda bile bu kurallara uyma zorunluluğu hisseder ve toplumun ahlak kurallarına uyar. Eğer id ve süper-ego arasında bir dengesizlik yaşanırsa id’in ağır bastığı durumlarda kişi kontrolsüz davranışlar gösterirken, süper-egonun ağır bastığı durumlarda kişi suçluluk duygusu içinde bunalır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 221).

Piaget ve Kohlberg ise kişilik gelişiminin parçası olan ahlaki gelişimi, toplumsal ilke ve yasakların öğrenilmesini temel alan bilişsel yaklaşımla ele almışlardır. Piaget, çocuğun bilişsel gelişiminin büyüdükçe soyutlaşan bir evreden geçtiğini öne sürmüştür. Çocuğun büyümesiyle birlikte aşamalı gelişmeleri içeren bu kuramda,

bireysel olarak ortaya çıkan ahlak gelişimi evreleri dışa bağlı evre ve özerk ahlak evresidir. Dışa bağlı evrede çocuk, ailesinde ve çevresinde yetki sahibi olarak gördüğü büyükler tarafından belirtilen kuralları mutlak olarak kabul eder. Çünkü birey, çocuklukta daha çok somut düşünmektedir. Doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü kendisi karar verebilecek bilişsel dönemde değildir. Özerk ahlak evresinde ise birey, içinde bulunduğu duruma göre çocuklukta öğrendiği kuralları değiştirebileceğini kavrar (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017:221). Artık bilişsel gelişimi daha soyut düşünmeye uygundur. Olaylar arasında neden-sonuç ilişkisi kurarak iyi-kötü ya da doğru-yanlış gibi kavramları kendine göre değerlendirebilir.

Sosyal gelişimi açıklayan bir diğer kuram ise davranışçılık kuramıdır. J. B. Watson tarafından geliştirilen bu kuramda gözlenebilen davranışlara odaklanılmıştır. Sosyal gelişimle ortaya çıkan davranışlar, çevreden gelen uyarıcılar ile bu uyarıcılar sonucu gözlenebilen tepkiler arasındaki bağların sonucudur. (Schultz ve Schultz, 2007: 436-443). Davranışların tekrarlanma sıklığını belirleyen şey ise ödül ya da ceza yoluyla davranışı pekiştirmektir. Bu kuramda ceza daha çok yapılması istenmeyen davranışlar için kullanılırken; ödül, yapılması istenen davranışlar için kullanılır. Fakat ödül ya da ceza, davranışı dışsal bir nedene bağladığı için kısa süreli olarak davranışa etki eder. Çocuk ya sadece ödül almak için bir davranışta bulunur, ödül yoksa istenilen davranışta bulunmaz ya da ceza almamak amacıyla o an için itaat eder. B. F. Skinner (1953) da sosyal gelişimi edimsel koşullanma ile açıklar. Buna göre kişi, davranışta bulunduğu davranışın çevrede yarattığı etki olumlu olursa kişi bu davranışın sıklığını artırırken etki olumsuz olduğunda davranış sıklığını azaltır hatta ortadan kaldırabilir. Yani davranışı kontrol eden şey, davranışın sonucunda çevreden aldığı tepkidir (Collin ve diğerleri, 2017: 82-83). Davranışçılığın eksik yönünü tamamlayan Alfred Bandura, sosyal öğrenme kuramıyla davranışı pekiştiren şeylerin sadece ödül ya da ceza gibi dışsal olmadığını, kişinin duygu durumunu hesaba katarak içsel olabileceğini de ortaya koymuştur. Bu durum, davranışı kontrol etmek için ödül ya da cezanın her zaman işe yaramadığını da gösterir. (Collin ve diğerleri, 2017: 288-291).

Kişisel gelişim ve bilişsel gelişimi temel alan bu kuramlar kapsamında sosyal gelişime etki eden olumlu ve olumsuz unsurlar vardır. Bunlardan birincisi, çocuğun gelişim sürecindeki toplumsallaşmadır. Doğumla başlayan bu süreç anne-baba, kardeş, arkadaş, öğretmen gibi giderek büyüyen bir çevreyle devam eder. Bu süreçte bireysel farklılıklar değişmezken, ait olduğu sosyal çevre, çocuğa toplum kurallarını, inanç ve değerlerini öğretir. Bu inanç ve değerler okul öncesi dönemde ebeveynler tarafından verilir, okullaşmasıyla birlikte çocuk, çevresini de model alarak olumlu ve

olumsuz davranışlar sergileyebilir. Model alınan kişi, model alan tarafından etkili ve güçlü olarak algılanıyorsa hem de sevilen biriye, o kişinin iyi mi kötü mü olduğu düşünülmezsizin davranışlarının taklit edilme olasılığı yükselir (Cemalcılar ve diğerleri, 2012: 144). Ayrıca model alınan kişiyle birebir etkileşimde olmak gerekmez. İzlenen bir film ya da okunan kitaptaki bir karakter de olumlu ya da olumsuz model oluşturabilir.

Sosyal gelişime olumlu olarak katkıda bulunan en önemli unsur, ebeveynlerin davranışların neden yapılması ya da yapılmaması gerektiğini çocuğa açıklamasıdır. Temel amaç davranışın o an için bırakılması değil, kalıcı olarak değiştirilmesidir. Önemli olan, davranışın çocuk tarafından doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü olduğunun anlaşılması ve istenen davranışın benimsenmesidir. Fakat dayak, tokat ve sarsma gibi özellikle fiziksel şiddet içeren güç kullanımı, çocuğun davranışı benimseyip içselleştirmesine engel olur. Bu tarz cezalandırıcı teknikler çocuğun o anki itaatini artırmaktan başka bir şey yapmaz. Hatta zamanla kendisi de aynı davranışları çevresine karşı sergilemeye başlar (Cemalcılar ve diğerleri, 2012: 144).

Ele alınan kuramlara göre bakacak olursak bireyin doğumla başlayan sosyalleşme süreci, önce çevresinden etkilendiği, gelişimi devam ettikçe de çevresini etkilemeye başladığı karşılıklı etkileşim süreciyle devam eder. Bu süreç sosyal psikolojide sosyal etki kavramıyla ele alınmıştır.

1.1.5. Sosyal Etki (Social Impact)

Tezimizin temel kavramlarından biri olan sosyal etki, birey-birey ve birey-grup arasında gerçekleşen karşılıklı etkileşim sürecidir. Bu süreçte kişi ya da kişilerin başkalarının duygu, düşünce, inanç, tutum ve davranışlarını politik, sosyal ya da ekonomik amaçla bilinçli veya bilinçsiz olarak değiştirme işlemi, sosyal etki olarak tanımlanır (Sakallı, 2016: 14). Bu değiştirme işlemi, birey ya da gruplar tarafından ikna, karşı sav, emir, propaganda ya da güç kullanarak zorla gerçekleştirilmeye çalışılır (Hogg, Vaughan, 2017: 254).

Sosyalleşme ve sosyal gelişim bölümünde geçtiği üzere doğumla başlayan bu süreçte kişinin yetiştiği aile ortamı ve sonrasında genişleyen sosyal çevresi ile ilişkileri sosyal etkinin yönünü ve çeşidini belirlemektedir. Örneğin; çocukluktan başlayarak kararlarına çok müdahale edilmeyen, ufak tefek yönlendirmelerle özgür hareket edip düşünmesi sağlanan bireyler etkin olurken, kararlarına sürekli müdahale edilen, sürekli yanlış yaptığı düşüncesiyle düzeltilen ya da eleştirilerek düşünceleri ve

davranışları bastırılan bireyler de genellikle etkilenen durumdadır.² Yani birey ya etkileyen olarak karşısındaki kişi ya da kişileri etkisi altına alır, kendisine uyulur ya da itaat edilir bir konumda olur.³ Ya da birey etkilenen olarak başkası veya başkalarına uyan ya da itaat eden konumda olur.⁴ Ancak bu etki ve etkilenme süreci sürekli aynı şekilde devam etmez. Birey bazen etkileyen bazen de etkilenen durumdadır. Ayrıca bu etkileme ve etkilenme süreci içinde farklı koşullar, yetişme tarzı, kişilik özellikleri gibi iç etkenler ve ikna ve güç kullanımı gibi dış etkenler vardır. Bu etkenler sebebiyle bireyler itaat ya da uyma davranışı gösterirler.

Sosyal etki, uyma ve itaat konusuyla sınırlı değildir. Aynı toplumda yaşayan insanlar bazı durumlarda benzer davranışlar sergilerler. Bu benzerliğin sebeplerinden biri *toplum normudur*. Bu normlar devlet otoritesi tarafından yasa olarak yazılı hale de getirilebilir, toplumda sözlü ya da davranış olarak da yayılabilir.⁵ Diğer bir sebep ise bazı durumlarda insanların başkalarına karşı samimi mi yoksa mesafeli mi olması gerektiği konusunda nasıl davranacaklarını, nasıl hitap edeceklerini ya da nasıl konuşacaklarını bilmemeleridir. Böyle bir durumda insanlar çevrelerindeki insanların davranışlarına bakarak onların davranışlarını kendilerine referans alırlar. *Bilgilendirici sosyal etki* olarak bilinen bu davranışta bireyler neyin doğru olduğunu bilme gereksinimi duyarlar. Bir diğer sebep *iknadır*. Bazı durumlarda insanlar başkalarının kendileri gibi düşünmelerini ya da davranmalarını isterler. Bunun politik veya ekonomik çeşitli nedenleri olabilir. Bu yüzden etkileyebilecekleri insanları o yönde ikna etmeye çalışırlar. Başka bir sebep *olan kabul edilme gereksinimi* ise, can kaybına sebep olacak kadar tehlikeli olsa bile insanlar kabul edilmek adına grubun bütün isteklerine ve kurallarına uyarak grubun yaptıklarını taklit ederler. Son sebep ise güç kullanarak zorla kabul ettirmektir. Bunu daha çok resmi devlet otoriteleri askeri yolla ya da polis yoluyla gerçekleştirir. Ancak bazı gayr-i resmî yapılanmalarda da bu durum gözlenebilir (Aronson ve diğerleri, 2012: 424-438).

² Bu durum sosyal gelişimde ödül ve ceza odaklı sosyal davranışa değişmektedir. Aynı zamanda böyle bir ortamda yetişen bireyler daha çok sevgi, kabullenme, onaylanma gibi duygusal şeylere diğer bireylere göre daha fazla ihtiyaç duymaktadır. Bu durum da özellikle kabullenme ve onaylanma adına bireyin itaat etme eğilimini artırmaktadır. (Bkz. Aronson ve diğerleri, 2012.)

³ Bu durum lider ve karizmatik lider konularını gündeme getirmektedir.

⁴ Bu konu sosyal bilimlerde kapalı ve açık iki insan modeli şeklinde ele alınmıştır. Kapalı insan modelinde insan edilgendir, etkiye tepki verir ve dışsal kurallara bağlı davranır. Kendine özgü davranışı yoktur, davranışları da önceden anlaşılabilir. Açık insan modeli ise bunun tam tersidir, bireyin kendine özgü davranış tarzı vardır, etkendir, sadece etkiye tepki vermez. (Bkz. Ünal, 2011: 17,18.).

⁵ Bu konuyu daha sonra detaylı olarak norm oluşumu, değişimi ve norma uyma süreçleri olarak ele alacağız.

Sayıdığımız bu sosyal etki biçimlerinden bazıları aleni kabul gerektirir. Bu etki biçimleri kabul, ikna ya da zor kullanma yöntemiyle ortaya çıksa da insanların tutumlarında içsel bir değişime neden olmaz. Değişim sadece davranış gözetlendiği sürece varlığını devam ettirir. Gözetimin olmadığı durumlarda davranış değişikliği meydana gelmez. Yani kabul etmekle bir tutumu gerçekten içselleştirmek birbirinden çok farklıdır. Moscovici (1976)'ye göre, sosyal etki kaynağının, hedef kişi ya da kişilerin gözünde güç sahibi olarak algılanması, insanları zorlayarak bir şeyler yapmaya mecbur etmenin önemli bir koşuludur. Kabulde; ikna edici taktikler tek başına etkili değildir, önemli olan bu istemlerin güçlü bir biçimde ortaya konmasıdır (aktaran Hogg, Vaughan, 2017: 254, 255). Bu güç fiziksel, ekonomik, toplumsal kast ya da politik olabilir. Kişi cezalandırılmamak için davranışı ya da bir görüşü kabul edebilir⁶.

Kişisel onay ve içselleştirme (benimseme) şeklinde ortaya çıkan sosyal etki biçimleri de vardır. Bunlar sonucu meydana gelen değişiklikler, içselleştirildiği için gözetim olmadığında da kendini gösterir. Yani, normların tarif ettiği inanç ve davranışlar doğru, uygun ve geçerli kabul edilerek sosyal açıdan istenir olduğuna güven duyulur. Bu durumda norm içselleştirilir ve gözetime gerek kalmaz (Hogg, Vaughan, 2017: 255).

“Güç, etki yaratma kapasitesi; etki ise eyleme geçmiş güç demektir” (Hogg, Vaughan, 2017: 255). French ve Raven (1959) da büyük etkiye sebep olan sosyal gücün altı temeli olduğunu ortaya koymuşlardır. Bunlardan birincisi *ödüllendirme*; kabul halinde kişiye ödül verme ya da bu yönde vaatte bulunma şeklindedir. İkincisi *cezalandırma*; kabul etmeme halinde ceza verme ya da bu yönde tehditte bulunma şeklindedir⁷. Üçüncüsü *bilgi*; kişiler, etkide bulunan kişinin kendilerinden daha bilgili olduğunu düşünürler. Ama her tür bilginin etki gücü yoktur. Bilginin etkilemesi için beklentilerle tutarlı olması ve ceza ya da ödüllendirici güç kaynağının devreye girmemesi gerekir. Dördüncüsü *uzmanlık*; bilgi etkisinde olduğu gibi kişiler, etkide bulunan kişinin kendilerinden daha fazla uzmanlık ve bilgisi olduğunu düşünürler. Verilen bilgi ödül almış bir uzman tarafından verildiğindeyse insanlar bu bilgiyi kolayca benimsemektedirler. Eğer verilen bilgi imkânsız olursa ya da aşırılık taşırsa etkisini yitirmektedir. Beşincisi *yasa (meşruiyet)*; hedef kişi ya da kişiler etkide bulunan kişinin herkesçe tanınan bir yetkiyle (emir ve karar verme) donandığına inanır. Yasa, otoriteye dayanır ve daha çok itaat konusunda kendisini ortaya koyar. Altıncısı ise

⁶ Bu konuya *itaat* başlığı altında daha detaylı değineceğiz.

⁷ Bu durum Skinner'ın *edimsel koşullanma* kuramı ile benzerlik göstermektedir.

kıyaslama; etki kaynağıyla özdeşleşerek, bu kaynağa büyük saygı duyma ya da kaynağın çekiciliğine kapılmadır⁸. Fakat Moscovici (1976), güç ve etkiyi birbirinden ayırmıştır. Ona göre güç, insanların üzerinde kabul ve boyun eğme konusunda baskı kurarak onların davranışlarını kontrol altına alır ve bu yüzden güç sahibi insanların etkileme ihtiyaçları yoktur; eğer etkileme yetisine sahipse de güç kullanarak baskı kurmasına gerek yoktur (aktaran Hogg, Vaughan, 2017:257).

Yani sosyal etki, uyma davranışına, toplumsal güç ve baskıya boyun eğme (itaat) noktasında grup süreçlerine, sosyal normların oluşumuna ve tutum oluşum ve değişimine temel oluşturan bir etkidir (Ertürk, 2017: 51).

Şimdi, sosyal etkinin olumlu gibi görünen ama olumsuz yönlerinin de bulunduğu uyma konusunu ele alalım.

1.1.6. Uyma (Compliance)

Orta düzeyde başarısı olan bir öğrencinin ders esnasındaki durumunu örnek gösterecek olursak; öğrenci, öğretmenin sorduğu sorularda bazen sınıftaki genel cevaba uyar. Bazen en iyi bildiğini düşündüğü bir konudaki soruda başkalarına aldırmandan cevabında ısrar eder. Bazen de kararsız kalıp arkadaşlarının neler düşündüğünü gözlemler, kendinden daha bilgili olduğunu düşündüğü arkadaşının fikrine katılarak onunla aynı cevabı verir.

İnsanların kendilerine has birtakım özellikleri olmasına rağmen yukarıdaki örnekte olduğu gibi insanlar bazen benzer davranışlar gösterirler. Kişilik özellikleri ve bunun dışında kalan bazı etkenler benzer davranışların gösterilmesine sebep olur. Çünkü aynı toplumda yaşayan insanların çoğu aynı dili konuşup aynı dine inanırlar. Aynı kültürel değerlerle aynı toplumsal kurallara uyum gösterirler. Bunun sonucunda da toplumda sosyal davranış düzenliliği meydana gelir. Fakat insanlar gösterdikleri bu uyumu her zaman içlerinden gelerek istekli olarak yapmazlar. Çeşitli sebeplerle davranış ve düşüncelerini diğer kişi ya da kişilere göre değiştirerek onlara uyarlar (Sakallı, 2016: 32). Bu yüzden kişinin çevresine uyum göstererek benzer davranışlar göstermesini uyma olarak açıklarız.

Söylendiği gibi insanların uyum sağlaması her zaman istekli değildir. Uyma konusunu önemli hale getiren de bu isteksizliktir. Çünkü insanlar istemedikleri ve rahatsız oldukları durumlarda bile uyum sağlamak zorunda hissederler. Bazen birey, grup tarafından benzer davranışı sergilemesi için bir baskı hisseder. Bu baskı

⁸ Bu konu daha çok ait olunan grup ve karşı grup süreçlerinde kendini göstermektedir.

çocukluk döneminde ailenin eğitimiyle başlar ve okul hayatıyla giderek büyür. “*Yani insanların benzer davranışlarının çoğu, erken yaşlarda başlayan ve yaşamları boyunca devam eden ortak öğrenme sonucu oluşur*” (Ertürk, 2017: 52). Çevreden gelen baskı derecesi yüksek olduğunda kişinin uyma derecesi artarken, baskı az olduğunda uyma davranışı da azalır. Grup baskısı kalktığında uyma davranışının devam edip etmemesi ise kişinin etkilenebilirlik derecesini belirler (Ertürk, 2017: 50). Etki güçlüyse ve kişide ciddi bir etki yarattıysa, grup baskısı olmadığında bile kişi uyma davranışını sürdürür. Etki zayıfsa, grup baskısı kalktığında uyma davranışı azalır ya da hiç gözlenmez.

Uyma davranışına sebep olan etkenlerden bir diğeri kişilik özellikleridir. Bu konuda sosyal psikologlar kişilik özelliklerini araştırmaya başlamışlar ve bunun sonucunda özgüven eksikliği yaşayan, onay ve destek ihtiyacı hisseden, IQ’ su düşük, kontrol edilme ihtiyacı duyan, aşırı kaygılı, kendini suçlayan, aşağılık duygusuna sahip ve düşük statüye sahip kişilerin daha fazla uyma gösterdiğini ortaya koymuşlardır (Hogg, Vaughan, 2017:267). Yalnız kalmak, dışlanmak istemeyen veya çevreleri tarafından kabullenip onaylanmak, sevilmek, saygı görmek isteyen kişiler çoğunluk tarafından benimsenen normları kabul ederler (Ertürk, 2017: 51). Ya da karmaşık bir durumda ne yapacağını, nasıl davranacağını bilmeyen insanlar çoğunluğun davranışlarını kendilerine referans alırlar veya verilen bir emre itaat ederler. Farklı davranırlarsa alay konusu olmaktan veya cezalandırılmaktan da korkabilirler. Bu yüzden reddedilmekten, küçük görülmekten kurtulacaklarını ya da seveceklerini ve saygı görececeklerini düşündükleri için uyma davranışı gösterirler (Aronson ve diğerleri, 2012: 423). Cinsiyetin de uymada önemli bir etken olduğunu savunan sosyal psikologlara göre kadınların erkeklerden daha fazla uyma davranışı gösterdiklerini araştırmalarla ortaya koymuşlardır (Hogg, Vaughan, 2017: 268).

Toplum beklentileri göz önüne alındığında insanlar, başkalarının davranış ve düşüncelerine göre hareket etme zorunluluğu hissederler. Bir davranış, çoğunluk tarafından benimseniyorsa ve özellikle toplum normu haline geliyorsa o davranışa aykırı davranmak oldukça zorlaşır. İnsanlar bu normlarla (kurallarla) dünyaya gelmezler. İnsanlar, içinde yaşadıkları toplumsal çevre içinde geliştikçe kurallar da zamanla insanın parçası haline gelir ve kişide özümseir (Şerif, 1985: 50). Toplumsal kurallar iyice özümseindikten sonra kişinin çevresine ve insanlara olan tepkilerini belirlemede bu kurallar büyük rol oynar.

İnsanları toplumsal kurallara uymaya yönelten etken ise toplumsal uyarı durumlarıdır. M. Şerif, bu uyarı durumlarını dört kategori altında sınıflandırmıştır:

1- *Uyarı durumu olarak başka bir kişi:* İlk defa tanıştığımız birine karşı çekingen davranırız ve bir arayış içine gireriz. Nasıl diyaloga geçeceğimiz, nasıl davranacağımız ve ne konuda sohbet edeceğimizi bilemeyiz. Bir ilgi kurmaya çalışır, karşımızdaki kişiyi tanımaya başlarız. Tanışıklık bir süre devam ederse de bir ilişki yerleşir. Bu ilişki sonucu kişiler birbirlerinden belli davranış ya da tepkiler beklemeye başlarlar. Ne tür davranış bekleyecekleri ise görenekler, yasalar veya üye oldukları toplumdaki diğer kurallarla önceden belirlenmiştir (Şerif, 1985: 54). Örneğin birbirlerine yabancı kadın ve erkeğin sosyal ilişkisi, Müslüman bir toplumun normlarına göre oldukça saygın ve mesafelidir. Karşılaştıklarında tokalaşmaları da haram kabul edilir.

2- *Uyarı durumu olarak bireyin edilgen olduğu başka bir grup:* Bireyin dinsel bir törene, bir konferansa, bir konsere veya bir düğüne katılması buna örnek olarak verilebilir. Bu tür toplantıların kendilerine özgü kuralları vardır ve bireylerden belli dereceye kadar bu kurallara uymalarını bekler. Mesela toplantı yeri, çalınan müzik gibi dış uyarılar, toplantıya katılan kişilerin ne giyeceklerinden nasıl tepkiler vereceklerine kadar hepsini belirler. Bireyin bu kurallarla uyum içinde olup olmadığı da önemli bir noktadır (Şerif, 1985: 56).

3- *Uyarı durumu olarak bireyin de aktif üyesi olduğu grup:* Böyle bir grupta kişi bir önceki kategorideki gibi sadece edilgen değildir. Yani sadece kendisinden kurallara uyması beklenmez, kişi aynı zamanda etkindir. Bir münazara grubunun veya bir gösteride pankart taşıyan kişi buna örnek gösterilebilir. Bir birey yalnızken ve grup içinde elbette ki aynı davranmaz ve deneyimleri de diğerlerinden farklıdır. Kişi lider durumunda olduğunda bile salt benliğiyle hareket edemez. Grubun kuralları belirlendikten sonra kendisi bile artık bu kuralları değiştiremez ve grubun yöntemi nasıl ilerliyorsa lider de ona göre davranmak zorundadır (Şerif, 1985: 57)

4- *Uyarı durumları olarak toplumsal olgular (kültürel ürünler):* Bir çocuk konuşmayı, jest ve mimikleri, ne yapması gerektiğini, iyi-kötü davranışları ve huyları başta ailesinden sonra da çevresinden öğrenir. Bu şekilde insan ilişkileri sonucu meydana gelen kurallar kişiliğin parçası haline gelir. Ancak ilişkiler sonucu alınan bu semboller eskiden bu yana yaşamış bütün bireylerin ürünleridir. Bu yüzden kültürel ürünlerin bağımsız olarak bir gerçekliği vardır. Bu gerçekliğin de kendine özgü bir yapısı vardır ve yerleşik olan kurallardan sapma gösterdiğinde yapı bozulur ve anlamını kaybeder. Yani anlatılmak istenen anlaşılmaz. Aynı zamanda toplumsal olgular bireyin doğaya karşı alacağı tutumun oluşmasında, fiziksel dünyayı nasıl yorumlayacağı, neye önem vereceği neyin önemsiz olduğu konusunda kesin

kurallarla bireyin zihnine işler. Bir çocuk bu olguların bazılarıyla yüz yüze gelirken bazıları diğer bireyler tarafından çocuğa aşılır (Şerif, 1985: 58).

İnsan ilişkileri sürekli değişiklik gösterdiği için toplumsal kurallar da tarihi akış içerisinde sürekli değişiklik gösterir (Şerif, 1985: 63). Fakat bu değişiklik birden meydana gelmez. Azınlık etkisi olarak açıklayabileceğimiz bu değişiklik, toplum içinde ayrık, bağımsız ya da sapkın olarak bilinen kişi ya da kişiler aracılığıyla meydana gelir⁹. Bir birey ya da azınlık bir grup, grubun etkisine karşı çıkarak çoğunluğun görüşünü değiştirebilir. Azınlıklar, gruba yeni ve beklenmedik bilgiler sunarak insanları daha dikkatli düşünmeye yönlendirir. Bunun sonucunda diğer grup üyeleri azınlık görüşündeki doğru yönleri görebilir, hatta bir kısmı bu görüşleri kabul edebilir. Fakat bu kabul alenen olmaz. Çünkü çoğunluğun nefretine maruz kalmak istemezler ve azınlığın görüşüne uyduklarını gizlerler (Aronson ve diğerleri, 2012: 465).

Eğer sosyal etki sadece çoğunluk etkisi olsaydı çoğunluğun görüş ve uygulamaları benimsenir, robot gibi tekdüze bir toplum meydana gelmiş olurdu. Oysa iyi organize olmuş azınlıklar, davranış ve düşüncelerinde gösterdikleri tutarlılıkla sosyal değişmeye yol açan yenilikler getirebilmektedirler. Tutarlı bir azınlık; çoğunluğun normunu bozar, belirsizlik ve kuşku yaratır. Dikkatleri kendi üstüne çekerek alternatif bir görüşün olduğu mesajını verir. Kendi görüşüne büyük bir inançla bağlı olduğunu gösterir ve toplumsal çatışmanın, kendi görüşlerinin kabul edilmesiyle çözüleceğini ortaya koyar (Hogg, Vaughan, 2017: 273). Gruplar kendilerine uymayanları susturup herkesi çoğunluğun bakış açısına uydurabilselerdi, haksızlık, yolsuzluk gibi durumlarda sistemde değişiklik yapmak hiçbir zaman mümkün olmazdı (Aronson ve diğerleri, 2012: 464). Savaş karşıtı mitingler, kadın hakları için yapılan yürüyüşler gibi pek çok protesto ve gösteri sonucu edinilen başarılar azınlık etkisine en güzel örneklerdendir.

Uymayı etkileyen faktörlerden grubun büyüklüğü ve oybirliği konusunda yapılan araştırmalarda uyuma ile arasında doğrusal bir ilişki bulunsa da küçük bir ayrıntı göze çarpmaktadır. 3-5 kişilik küçük gruplarda uyuma oranı yüksek olarak belirlenirken gruba sonradan eklenen kişilerde uyuma oranı düşmüştür (Hogg, Vaughan, 2017: 269). Asch, çizgilerle yaptığı deneyi grubun büyüklüğünü değiştirerek birçok kere tekrarlamıştır. Buna göre Asch deneyinde, birinde tek çizgi bulunan bir kâğıt ve diğerinde üç farklı uzunlukta çizgi bulunan iki ayrı kâğıdı deneklere önce tek tek daha sonra da grup halinde göstermiştir. Birinci kâğıtta gösterilen çizginin, diğer kâğıttaki üç çizgiden hangisine eşit olduğu, farklı durumlar

⁹ Bu konu aynı zamanda bireyin de grup üzerinde etkisi olduğunu ortaya koyar.

oluşturularak yanıtların gizli(yazılı) ve açık (sözlü) olarak yanıt verecekleri iki koşulda deneklere sorulmuştur. Gizli cevap koşulunda bütün katılımcılar doğru yanıt vermişlerdir. İkinci koşulda Asch'ın öngördüğü şey, durum belirsiz olmadığında insanların sosyal baskılara direnmesi ve rasyonel kararlar vermesiydi. Ancak durum beklendiği gibi olmadı. Deneyde işbirlikçilerle birlikte bir asıl denek bulunuyordu ve 7-8 kişilik bir grup oluşturulmuştu. Denek son sıralardaydı ve cevabını vermeden önce diğer katılımcıların cevaplarını duyuyordu. Bu şekilde 18 deneme yapılmıştı. İlk durumda gruptaki herkes doğru cevabı vermişti ve deneğin güveni kazanılmıştı. Denek de tereddüt etmeden gördüğü rasyonel cevabı vermişti. Sonraki durumlarda ne söyleyecekleri önceden belirlenen işbirlikçiler yanlış cevap vermeye başladılar. Birkaç işbirlikçinin verdiği yanlış cevaba aldırma denekler bağımsızlıklarını korudu. Ancak yanlış cevap veren işbirlikçilerin sayısı %50'yi geçtiğinde denekler çoğunluğun yanlış cevabına uydu. Asch'ın beklentisinin aksine, yanıt açıkça ortada olmasına rağmen uyma davranışı oldukça yüksekti. Asch deneyden sonra katılımcılara neden uyma davranışı sergilediklerini sordu. Aldığı cevaplar arasında belirsizlik duygusu yaşayarak kuşkuya düştükleri, yalnız kalmaktan ve onaylanmamaktan korktukları, göze batmamak için aynı yanlış cevabı verdikleri vardı (Sanford ve diğerleri, 2006: 191-205). Bireyselliklerine güvenerek bağımsız hareket eden katılımcılar bulunsa da deney sonucunda uyma davranışının yüksek olması, insanların, gerçeğin apaçık ortada olmasına rağmen, bilerek yanlış cevap verdiklerini ve körü körüne gruba uyduklarını ortaya koymuştur (Hogg, Vaughan, 2017: 264). İnsanlar bazen davranışlarının yanlış olduğunu bilmelerine rağmen tuhaf görünmemek ve dışlanmamak için yine de gruba uyarlar. Çünkü normatif¹⁰ baskılar genellikle kamusal boyun eğme ile sonuçlanır, yani insanlar grubun yaptıklarına inanmadıkları ya da yaptıklarının yanlış olduğunu düşündükleri halde yine de gruba uyarlar (Aronson ve diğerleri, 2012: 442).

Yapılan birçok araştırma uyma davranışının bazı kimselerde genel bir eğilim olduğunu gösterse de toplumun tamamı uyma davranışı gösteren insanlardan oluşmaz. Ortam, kişilik ve kültür insanların uyma davranışını etkileyen unsurlardandır. Ortamsal unsurda grubun büyüklüğü, sözbirliği etmiş olması, gruptaki hiyerarşi sebebiyle mevki ve saygınlığın yüksek olması ve yüz yüze ilişkiler uyma davranışını artırmaktadır. Kişilik unsurunda ise bazı bireyler bireyselliklerini korumak isterler,

¹⁰ Normatif sosyal etki: başkalarının hoşla gitmek ve kabul edilmek için uymacı davranışlar sergilemesine yol açan etkileri; bu tip uymacılık, grup inanç ve davranışlarına kamusal boyun eğme ile sonuçlanırken bu inanç ve davranışların özel kabulü her zaman söz konusu olmayabilir. (Aronson ve diğerleri, 2012).

başkalarının kendi üzerlerinde kontrol sağlamasını istemezler. Bu yüzden sosyal etkiye uymazlar. Kültür konusunda ise bireylerin çıkarlarını grup çıkarlarından daha önemli bulan toplumlarda kültürel baskı yokken, toplulukçu kültürlerde grup çıkarları bireylerin çıkarlarından daha önemli olduğu için toplum baskısı çoktur ve bireyleri yönlendirir. Böyle bir toplum içinde yetişen bireyler grup onayı almayı önemserler. Bu yüzden bu tarz bireylerde uyma davranışı daha fazla gözlenir (Ertürk, 2017: 70).

Görüldüğü gibi sosyal etki çeşitlerinden biri olan uymada açıkça etkileme çabası olmadan bireyler benzer davranışlar sergilerler. Ancak sonraki ele alacağımız konularda açıkça etkileme çabası görülmektedir. Sonraki başlıkta açıklayacağımız kabul konusu da açıkça etkileme çabası bulunan sosyal etki türlerinden biridir.

1.1.7. Kabul (Acceptance)

Kabul, bir veya birkaç kişinin, kişi ya da kişileri açık olarak belirtilen isteklerle etkilemeye çalışmasıdır. Bu sosyal etki türünde doğrudan etkileme çabası vardır ve her türlü yola başvurulur. Mesela bir babanın çocuğuna derslerinde başarılı olması halinde bilgisayar alacağını söylemesi, eğer derslerinden zayıf not alırsa istediği bisikleti almayacağını söylemesi gibi söz verme ve korkutma gibi yöntemlerle kabul sağlanmaya çalışılır. Fakat bu basit yöntemlerden başka daha karmaşık teknikler de vardır (Sakallı, 2016: 50).

Bu tekniklerden ilki “*önce küçük sonra büyük rica*” tekniğidir. Bu tekniğe göre ricada bulunan kişi ilk olarak pek de önemli olmayan bir teklifte bulunur. Günlük yaşamdan örnek verecek olursak, kardeşlerden birinin diğerinden bir bardak su istediğini düşünün. Kişi bu isteği kabul edip yaptıktan sonra ricada bulunan kişi sonraki aşama büyük bir ricada bulunur. Bu da kardeşinin kendisine yemek yapması veya getirmesi olabilir.

Freedman ve Fraser (1966), bu konuda yaptıkları deneysel çalışmalarla önce küçük sonra büyük rica tekniğinin etkili bir yöntem olduğunu ortaya koymuşlardır. Çünkü Festinger’in belirttiği gibi bireyler davranış ve tutumlarında tutarlı olmak isterler¹¹. Küçük bir ricayı kabul ettikten sonra diğer ricaları reddettiklerinde olumsuz bir imaj yaratmak istemezler. Çünkü kendilerini bu tür ricalara olumlu bakan biri olarak algılayabilirler. Fakat böyle bir tutarlılığın kişiliği etkilemesi için davranışı, başkalarının olduğu bir ortamda, kendi istek ve iradeleriyle aktif olarak yerine getirmeleri gerekir

¹¹ Bu konuya bilişsel çelişki/tutarsızlık kuramında değineceğiz.

(Sakallı, 2016: 53). Bu tarz teknikler daha çok ticari ilişkilerde kullanılsa da sosyal ilişkilerde de sık kullanılmaktadır.

İkinci teknik ise “*önce büyük sonra küçük rica*” tekniğidir. Bu teknikte ise ricada bulunan kişi, karşısındaki kişinin yapamayacağı abartılı bir ricada bulunur. İstek reddedildikten sonra küçük ricaya geçilir. Rica edilen kişi de ilk isteği reddettiği için ikinci ricayı kabul etme eğilimi gösterir. Bu tekniğin etkili olmasının birkaç sebebi vardır. Bunlardan biri, insanların başkalarının davranışlarına ve sözlerine denk olarak karşılık vermek isterler. Ricada bulunan kişi teklifini azalttığı veya o teklifinden vazgeçtiği için ricada bulunulan kişi, diğer ricayı kabul ederek dengi karşılık vermiş olur. Diğer, çok büyük ricadan sonra gelen küçük bir rica daha da küçük algılanır. Mesela %60’lık maaş artışının istenmesi yanında %30’luk bir artış istemi büyük olarak algılanmaz. Son olarak da insanlar kendilerini her şeye hayır diyen bir kişilik olarak sunmak istemezler. Bu yüzden büyük ricadan sonra gelen küçük ricayı kabul etme eğilimi artar (Sakallı, 2016: 57).

Üçüncü teknik, “*gitgide artan ricalar*” tekniğidir. Bu teknik önce küçük rica sonra büyük rica tekniğine benzer, ancak aralarındaki fark, gitgide artan teknikte davranış yoktur, sözlü kabul mevcuttur ve küçük ricadan sonra mutlaka büyük rica gelmez. Sonradan gelen ricalar küçük olabilir. Ama önceki ricaların yerine getirildiği de düşünüldüğünde tüm ricaları kabul eden kişi için ağır gelecektir (Sakallı, 2016: 58).

Son teknik ise “*sadece o değil*” veya “*satışı tatlandırma*” diye adlandırılmaktadır. Daha çok ticari ilişkilerde kullanılsa da kısaca değinelim. Bu teknikte önce belirli bir öneri sunulur. Karşı taraf daha düşüncesini belirtmeden ek bir teklifte daha bulunarak önerinin kabul edilme olasılığını artırır. Bu konuda ilk çalışmalar Burger (1986) tarafından yapılmıştır. Burger bu tekniği, kişilerin verilen ödüne karşılık vermeleri ya da ödünden faydalanmaları olarak açıklamıştır. Mesela, kendileri için indirim yapıldığını gören müşteriler, özellikle sadece kendileri için indirim yapılmışsa, yapılan iyiliğe karşılık malı satın alarak karşılık vermek isteyebilirler (Sakallı, 2016: 60).

Sosyal etki türlerinden biri olan “kabul” de görüldüğü üzere, açıkça etkileme ve ikna etme çabası vardır. Bu türde herhangi bir güç kullanımı ya da tehdit unsuru bulunmazken; itaat konusunda verilen bir emrin kabul edilmemesi halinde tehdit ve güç kullanımına başvurulur.

1.1.8. İtaat (Obedience)

İtaat, her ne kadar uyma davranışı ile aynı görünse de aslında birbirlerinden oldukça farklıdır. Çünkü uymada kişi etrafındaki insanları izleyerek içsel bir sebeple davranış değişikliği sergileyebilirken; itaatte, otoritenin emri sonucunda davranış değişikliği meydana gelir. Otoritenin emri, itaatin temelini oluşturmaktadır (Sakallı, 2016: 64).

Peki, otorite kimdir? Otoritenin kim olduğunu toplum hiyerarşisindeki unvan, giysi ya da arma, rozet gibi sembollerle anlayabiliriz. Çünkü doğduğumuz andan itibaren otoritenin kim/ler olduğunu ailemizden, okuldan, masallardan ve şarkılardan öğreniriz. Kültürden kültüre değişiklik gösterse de bizim toplumumuzdaki ilk otorite anne babalarımızdır. Büyüdükçe otoritelerin sayısı artar. Okulda öğretmenler, okul müdürleri, çalıştığımız kurumdaki müdür ya da yöneticiler, güvenlik durumunda polis ve askerler, acil durumlarda sağlık ve cankurtaran çalışanları, içinde bulunduğumuz durum ve koşula göre otorite olmaktadır. Bu konuda Wilson (1968) üç farklı koşulda bir deney yapmıştır. İlk koşulda sıradan pantolon ve tişört giyen araştırmacı, sokaktaki insanlardan yerdeki çöpü almaları gibi bazı şeyler yapmaları için emirler verir. İkinci koşulda bu emirleri takım elbise giyerek dener. Son koşulda ise bir itfaiye üniforması giyerek emretmeye devam eder. İlk iki koşulda insanlarda itaat gözlenmezken son koşulda emre itaat ettikleri gözlenmiştir. Görüldüğü gibi unvan ve üniforma gibi önemli semboller itaat etme davranışını artırmaktadır (aktaran Sakallı, 2016: 65).

Otoriteye itaat denilince çoğunlukla siyasi olarak devlet birimlerine bağlılık akla gelmektedir. Otorite figürü de bu birimlere bağlı bireylerdir. İnsanlar da bu gücü elinde bulunduran, siyaseti ve gücü temsil eden kişilere itaat etmeye eğilimlidirler. İtaat, ülkemizde de çoğunlukla politik amaçla ilgili psikolojik bir mekanizma olarak görülmektedir (Sakallı, 2016: 65).

İnsanların itaat etme davranışı da kültürel farklılıklar, kişilik özellikleri ve içinde bulunulan ortama göre değişiklik göstermektedir. Kültürel farklar konusunda Kağıtçıbaşı'nın (1981) "*çocuğun değeri*" konusunda ABD, Tayvan, G. Kore, Endonezya gibi çeşitli ülkelerde yaptığı araştırmada, düşük ekonomik gelişmeye sahip toplumlarda itaatin; yüksek ekonomik gelişmeye sahip toplumlarda bağımsızlığın önemli olduğunu ortaya koymuştur. Kişilik özellikleri konusunda da dogmatik, katı ve bağınaz kişiliğe sahip olanların itaat etmeye fazla eğilimli oldukları söylene de Milgram'ın çalışmalarına göre bu zayıf bir ilişkidir. Ona göre emri veren ve itaat eden arasında ortamsal yakınlık, itaati daha çok etkilemektedir (aktaran Sakallı, 2016: 66).

İtaat; acil durum, savaş, savunma, sağlık gibi bazı durumlarda kişisel ve toplumsal düzeni, yardımlaşmayı ön plana çıkardığı için olumlu sonuçlar ortaya koyarken; itaat etmenin sonucu suç ve katliamlara sebep olan olumsuz/yıkıcı sonuçları da vardır. Ancak sosyal psikologlar daha çok yıkıcı itaat etme konusuna ağırlık vermişlerdir. Bu anlamda Milgram gibi sosyal psikologlar itaat etmeyi, doğru olmadığına inanıldığı halde otoritenin isteklerine, emirlerine uymada gönüllülük göstermek olarak tanımlamışlardır. İkinci Dünya Savaşı sırasında yüksek mevki sahibi Hitler'in emirlerine uyan insanların binlerce insanı katletmesi, Amerika ve Kaliforniya'da tarikat üyelerinin toplu intiharları (bkz. Aronson ve diğerleri, 2012: 37) yıkıcı itaate önemli örnek oluşturmaktadırlar. Bu durum göstermektedir ki insanlar ahlaki değerlerine ters düşüp, canlarına mâl olsa bile otorite olarak kabul ettikleri kişilerin emirlerine itaat edebilmektedirler (Sakallı, 2016: 67).

Milgram'ın elektrik şoku deneyleri ve Zimbardo'nun hapisane deneyi, otoritenin bireyler üzerindeki itaate yönelik etkilerini anlamak için yapılmış en iyi deneylerdendir. İlk olarak Milgram, yaptığı deneyle "bir insan emir verildi diye diğer bir insana zarar verip onların canını acıtabilir mi? sorusunun yanıtını bulmaya çalışmıştır. İlk olarak deney için bir ilan verilir ve deneye katılan deneklere cezalandırmanın öğrenme üzerindeki etkisiyle ilgili bir araştırma yapılacağı açıklanır. Yale Üniversitesi'nde oluşturulan laboratuvarında denekler ikişerli gruba ayrılır ve birinin öğretmen birinin öğrenci olacağı kura çekilir. Öğrencinin görevi liste halinde verilen kelime çiftlerini ezberlemek, öğretmenin görevi ise verilen sözcükle eşleşmeyen her yanlış cevapta öğrenciye elektrik şokunu artırarak vermektir. Öğretmen, öğrencinin elektrotlarla sandalyeye bağlandığını görür ve kalbinden biraz rahatsız olduğuna da kulak misafiri olur. Araştırmacı, şokların acı verici olsa da dokularda kalıcı bir hasar yaratmayacağını da açıklar (Hogg, Vaughan, 2017: 258).

Sonraki aşamalarda denek ile öğrenci arasında ve araştırmacı ile denek arasındaki üçer farklı fiziksel yakınlık koşulunda deney devam eder¹² ve toplam 18 deney gerçekleştirilir. Denek, şok jeneratörü bulunan odaya alınır ve öğrencinin her yanlışında voltajı artırarak şok vermesi söylenir. Şok jeneratörünün üzerinde de 15 volttan 450 volta kadar şokların ne derece şiddetli olduğunu gösteren bilgiler vardır. Aynı zamanda elektrik şokları hakkında bilgi sahibi olması için öğretmene 45 voltluk bir şok verilir ve deneye başlanır. İlk koşulda öğretmen ve öğrencinin birbirlerini görüp duymadıkları deney gerçekleştirilir ve deneklerin %66'sı araştırmacının emirlerine

¹² Araştırmacının denekten bir metre uzaklığı, araştırmacının bir süre sonra odayı terk etmesi ve araştırmacının telefon aracılığıyla komut verdiği koşul.

itaat ederek en yüksek şoku verdikleri görülür. İkinci koşulda öğretmen öğrencinin bağırma seslerini duyar ve araştırmacıya öğrencinin acı çektiğini belirtir. Araştırmacı ise doğal bir sesle deneye devam etmesi gerektiğini söyler. Öğrencinin yaptığı hatalar arttıkça elektrik şoku da artmaya devam eder. Öğretmen ise öğrenciye zarar geleceğinden ve bu durumdan sorumlu tutulacağından korktuğunu ifade eder. Araştırmacının böyle bir durumda sorumluluğu üstlendiğini belirtmesiyle denekler şok vermeye devam eder. Bu koşuldaki itaat oranı %63 olsa da ilk koşula göre yine de yüksek bir orandır. Üçüncü koşulda ise öğretmen ve öğrenci aynı odadadır. Bu defa öğretmen öğrencinin sesini duymakla kalmaz, acı çektiğini de gözlemler. Denek, her şok artışında durumu araştırmacıya belirtse de araştırmacı deneye devam etmesi için emir veren cümleler kurmaya devam eder. Bu koşulda da itaat oranı %40 olarak belirlenmiştir. Deney sonucuna göre hiçbir denek 300 volttan önce deneyi bırakmamıştır. Denek ve öğrencinin fiziksel yakınlığı arttıkça itaat etme oranı azalmış, fiziksel yakınlık azaldıkça öğrenci kolaylıkla akıldan çıkarılıp görmezden gelindiği için itaat etme oranı yükselmiştir. Araştırmacı (otorite) ile denek arasındaki fiziksel yakınlık arttıkça itaat etme oranı yükselmiş, fiziksel yakınlık azaldıkça da itaat etme oranı düşmüştür (Sakallı, 2016: 78). Deneyin grupta yapıldığı koşulda ise itaat etmeyen iki katılımcı (işbirlikçi) itaat oranını %10'a indirirken, itaat eden iki katılımcı (işbirlikçi), itaat oranını %92,5'e yükseltmiştir. Çünkü grubun davranışı şok vermeye devam etmenin meşru olup olmadığını belirlemede deneye yardımcı olmuştur. Deneyin Yale Üniversitesi'nde bilimsel bir araştırma adına yapılması da meşruluğunu artırırken, özel bir şirket tarafından yapıldığı imajı verildiğinde ise meşruluğunu kaybederek itaat etme oranı düşmüştür (Hogg, Vaughan, 2017: 261).

Milgram'ın deneylerinde hem normatif hem de bilgilendirici sosyal etki çok güçlüydü; ancak denekler yine de başka birine zarar vermeye sebep olacak emirlere itaat etmişlerdi. Bunun sebeplerinden biri, yanlış norma uymaktır. Yani deney başta, otoriteye itaat etme normuna uygun olarak ilerlerken, sonraki aşamalarda başkalarına zarar vermeme konusunda sosyal ve kişisel normu ihlal etme durumuna denk geliyordu. Deney hızlı bir tempoyla ilerlediği için de denekler davranışlarını yönlendiren normun uygun olup olmadığını fark etmekte güçlük çekiyorlardı. Bu yüzden otoriteye itaat etmeye devam ediyorlardı. Diğer bir sebep ise kendini mazur göstermedir. Çünkü deneyde katılımcılar şokları yavaş yavaş artırıyordu. Önce küçük rica sonra büyük rica tekniğinde olduğu gibi katılımcılar ilk şoku vermeyi kabul ettikleri için durmakta zorlanıyorlardı ve eğer dururlarsa bu çelişki yaratacaktı. Bu yüzden birçok katılımcı bu çelişkidenden kurtulmak için deneye devam etti. Başka bir sebep de

kişisel sorumluluğun yitirilmesidir. Böyle bir durumda birine/birilerine zarar veren başkası, sorumluluğu üstlenen de emri veren otorite olarak kabul edilendir. Şüphesiz içlerinde yaşayacakları, başkalarına zarar vermeme konusundaki düşünceleri ve zarar veren davranışları arasındaki bilişsel çelişkiyi, sorumluluğu başkalarının üstlenmesiyle azaltırlar. Mesela idam cezalarını uygulayan cellâtlar bu görevi halk ya da kanun adına yaptıklarını ifade ederler ve kişisel sorumluluğu reddederler (Aronson ve diğerleri, 2012: 485).

Zimbardo'nun yaptığı Stanford hapishane deneyi de itaat konusuna rol gereklilikleri açısından değinmiştir. Bu deneyde 24 sağlıklı ve erkek bireye rastgele mahkûm ve gardiyan rolleri verilmiştir. Mahkûm olarak seçilenler polis tarafından evlerinden alınarak gerçek prosedürler uygulanmış ve Stanford Üniversitesi laboratuvarında hazırlanmış hapishane ortamına gözleri bağlı olarak getirilmişlerdir. Mahkûm ve gardiyan rolü konusunda hiçbirine nasıl davranacakları konusunda bilgi verilmemesine rağmen katılımcılar gerçekte bu rollerin ve ortamın gerektirdiği şekilde davranmaya başlamışlardır. Denekler rollerine o kadar adapte olmuşlardır ki sağlıklı ve normal bireyler olmalarına rağmen kendi kültürlerindeki gardiyan ve mahkûm kimliklerini benimsemişlerdir. Birkaç gün içinde gardiyanlardan bazıları mahkûmlara zorlayıcı görevler vermeye başladığı ve yapmadıkları takdirde aşağılayıcı davranış ve hücreye kapama, yemek vermeme gibi cezalarla tehditlerde bulundukları gözlemlenmiştir. Mahkûmlar ise duygusal sarsıntı geçirmeye başladıkları için deney 6 gün içinde sonlandırılmıştır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 77).

Yapılan deneylerden de anlaşılacağı üzere yıkıcı itaat konusuna ağırlık veren sosyal psikologlar insanların itaat etmelerine etki eden faktörleri ele almışlardır. Uyma ve kabul konusunda insanlar dışlanmamak, kabullenilmek ve garipsenmemek için davranış değişikliği gösterirken; itaat konusunda otoritenin emri ve sorumluluğu üstlenmesi insanların itaat eğilimini artırmıştır. Burada önemli olan nokta ise otorite emirlerinin meşru kabul edilmesidir. Meşru olarak kabul edilmeyen otoritenin ise itaat noktasında bir etkisi olduğu söylenemez.

Peki, otoriteyi meşru kılan şey nedir? Çoğunluk etkisi de diyebileceğimiz ve toplumun büyük çoğunluğunun kabul ettiği, bazılarının yasa halinde yazılı olduğu bazılarının ise sözlü olarak nesilden nesile aktarıldığı toplumsal normlar, meşrulaştırma aracı olarak kullanılır. Aynı zamanda itaat konusu grup süreçleri ve liderlik konusuyla da iç içedir. Bundan dolayı itaat konusuna, diğer başlıklarda tekrar değineceğiz. Konunun daha iyi anlaşılması için önce normların nasıl oluştuğunu ele alalım.

1.1.9. Norm oluşumu

Muzaffer Şerif, *Sosyal Kuralların Psikolojisi* adlı kitabında tamamen norm oluşumu konusuna odaklanmıştır. Konuyu daha iyi anlayabilmek için önce M. Şerif'in yaptığı otokinetik etki olarak adlandırdığı deneyi ve izlediği yolu kendi kitabından ele alacağız. Sonra da normların değişimine ve etki süreçlerine değineceğiz.

İlk olarak, Şerif'in izlediği yol açısından konuya başlayacak olursak; birinci durumda denek, deneyci dışında önce tek başına sonra grupta deneye katılır. Amaç, ilk olarak bireyin tepkisini etkilemeden kendi eğilimlerine göre davranışta bulunmasını sağlamak ve öznel olarak deneydeki uyarıları nasıl algıladığını tespit etmek: ikinci aşama olarak da grup durumunun etkisi sonucu bireyin tepkilerini belirlemektir.

İkinci olarak, denek önce hiç tanımadığı kimselerden oluşan grupta; sonra da tek başına deneye katılır. Buradaki amaç da grup durumunda yerleşmiş olabilecek kuralın, denek yalnızken, aynı durumla tekrar karşılaştığında grup durumundaki tepkisine devam edip etmeyeceğini tespit etmektir. Peki, deney nasıl yapıldı?

“Deneyde uyarı olarak metal bir kutudaki delikten görünen küçük bir ışık kullanıldı. Işık, deneyi yapan tarafından denetlenen uygun bir kapağın açılmasıyla deneydeki kişiye gösteriliyordu. Denek ile ışık arasında beş metre vardı ve üzerinde telgraf kutusunun bulunduğu bir masaya oturtulmuştu. Şu talimat yazılı olarak verilmişti: ‘oda tamamen karanlık olunca, size HAZIROL işareti vereceğim ve siz ışık noktasını göstereceksiniz. Kısa bir süre sonra ışık oynamaya başlayacak. Işığı görür görmez düğmeye basınız. Birkaç saniye sonra ışık kaybolacaktır. Işığın kat ettiği mesafeyi bana bildirin. Tahminlerinizi mümkün olduğu kadar doğru yapmaya çalışınız.

Işık, fiziksel bakımdan geçen tüm süre içersinde sabitti ve deneyler sırasında hiç yerinden oynatılmamıştı. HAZIROL işareti izlenip ışık verildikten kısa bir süre sonra, denek düğmeye bastığı zaman ayarlama aracı hafif, ama duyulabilir bir tik tak sesi çıkararak deneğin (otokinetik) hareketi gördüğünü belli ediyordu. Işık kaybolduktan sonra, deneydeki kimse geçirdiği deneyime göre ışığın hareket ettiği mesafeyi söyledi. Denek vardığı bu yargıyı söyler söylemez, deneyci hemen her birini küçük bir not defterinin ayrı ayrı sayfalarına yazdı. Her denekten yüzden fazla yargı elde edildi. Denekler tahminlerini inç (veya inçin paydaları) olarak belirttiler.

Deney sonucunda insanlar karşılaştırma yapmak için herhangi başka bir ölçütten yoksun oldukları hareketleri algıladıkları vakit, sonuçlar o bireye özgü sınırları belli olan bir sırayı ve noktayı (bir ölçütü veya kuralı) öznel olarak kurduklarını, sonuçların diğer bireyler tarafından kurulmuş sıra ve noktaya göre (ölçüt veya kural)

farklı olabileceğini açıkça ortaya koymaktadır. Başka bir deyişle, bireyler, sınırını kestirme olarak saptayacak nesnel bir dayanağı olmayan bir hareketi yineleyerek algıladıkları vakit, birbirini izleyen bu birçok deneyin gidişi içerisinde bireylerde bir ölçüt (bir kural veya algı dayanağı noktası) gelişir. Bu, öznel olarak insanın içeresine yerleşen ölçüt veya kural, birbiri ardına verilen ışık hareketlerinin kısa, uzun veya orta olduğu karşılaştırmalarda deneğe özgü bir sıra içerisinde bir algı dayanağı olarak iş görür.

Bu hususu daha genel olarak ifade etmek üzere varacağımız sonuç, uyarının objektif bir sıralaması veya ölçüsü ve dışsal olarak bir algı dayanağı noktası veya ölçütü olmadığı vakit, her birey kurduğu bir sıralama ve o sıralamada içsel (öznel) bir algı dayanağı noktası kurar ve birbirini izleyen her yargı o sıralama ve ona ilişkin algı dayanağı noktasına göre verilir. Her bireyin kurmuş olduğu sıralama ve algı dayanağı noktası kendisiyle yalnız başına deney yapıldığı vakit kendine özgüdür.

Bireysel deneylerin ikinci dizisinde, kişinin içerisinde algı dayanağı noktası o kimse tarafından bir kez kurulduktan sonra, bunların gelecek günlerdeki deneylerde korunma eğilimi olduğu görülmüştür. İkinci ve üçüncü dizilerdeki 100 yargının her biri, deneydeki kimselere göre birinci dizide görülenlere benzer ortanca bir sayı vermekte, ama azalan bir değişkenlik göstermektedir.” (Şerif, 1985:82,84)

Günlük yaşamda belli ve nesnel uyarılara vereceğimiz tepkiler öngörülebilir. Ama çevremizde ve sosyal yaşamda nesnel uyarılar her zaman açık ve net değildir. Nasıl davranacağımızı ne söyleyeceğimizi bilemediğimiz durumlarla da sıkça karşılaşırız. Bu yüzden böyle durumlarda kendi algı dayanaklarımızı oluşturarak davranışlarımızı sergileriz.

Görüldüğü üzere görsel algı yanılgısından faydalanan M. Şerif de deneklerin fiziksel bir belirsizlik yaşadıklarında durumu nasıl algıladıklarını ve nasıl yargıda bulunduklarını anlamaya çalışmıştır. Bu yüzden denekler, ışığın algı dayanağı (sabit bir nesnesi) olmadığı için uzaklık tahmini konusunda zorluk çekseler de kendi algılarına göre nesnel ölçüt geliştirerek yargıda bulunmuşlardır. Deney tekrarlandıkça bireyler en başta oluşturdukları nesnel ölçüte uymayı sürdürmüşlerdir.

Şimdi de tezimizin önemli bir konusunu oluşturan grubun birey üzerindeki etkisini anlamak için Muzaffer Şerif'in deneyinin ikinci aşamasını sözünü ettiğimiz kitaba göre, önce grupta katılım sonra bireysel katılım olarak ele alalım.

Deneyin bu aşamasında Şerif'in açıklamak istediği birtakım sorunlar vardır. Aşağıda sırasıyla bu sorunların neler olduğunu belirtelim.

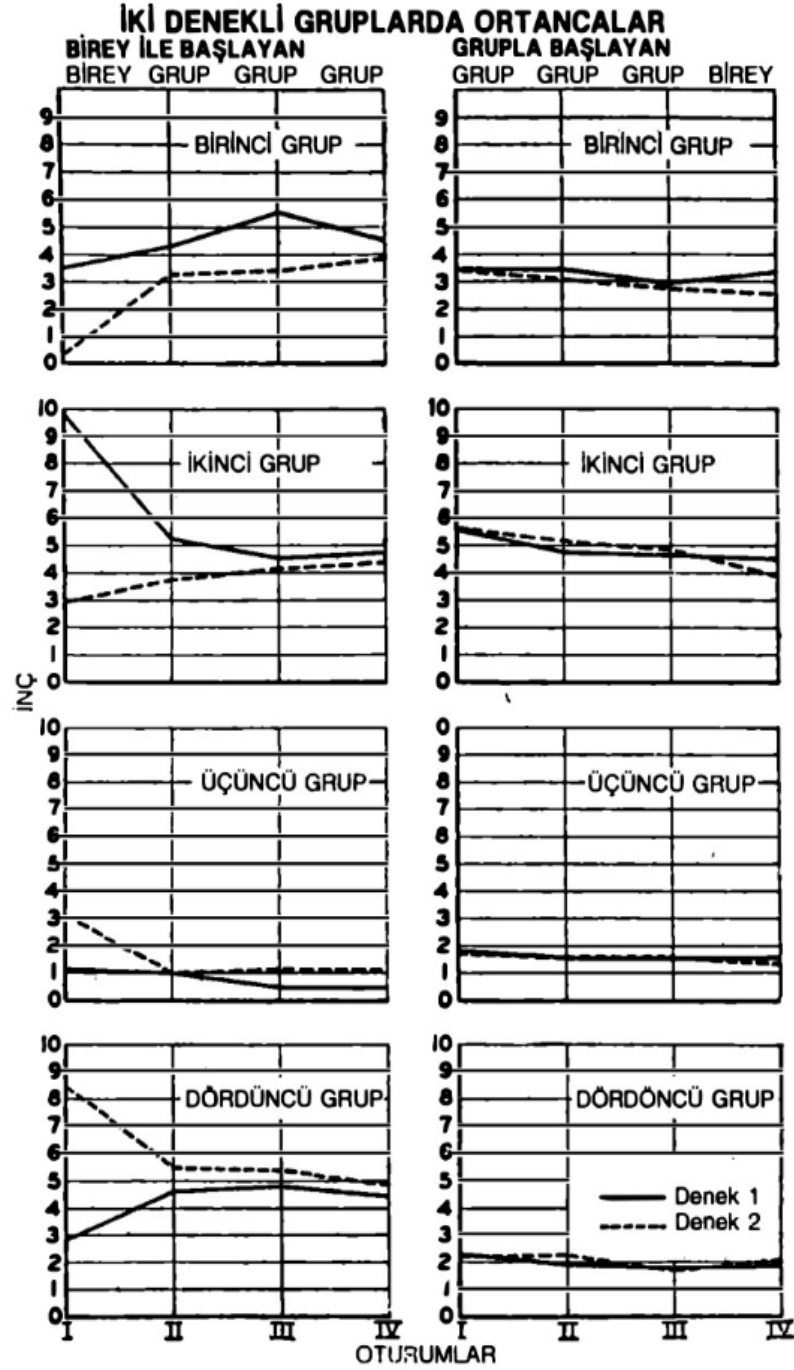
- 1- Grup durumunda bulunan kişi uyarı alanını nasıl algılar? Yine bireyin kendine özgü bir sıralama ve ölçüt (norm) içerisindeki sıra, bireylere yalnız başlarına iken yapılan deneyler gibi onlar da evrimleşir mi?
- 2- Ya da grup etkisi onu iyice tanımlanmış sıralamayı ve bu sıra içinde algı dayanağı noktasını benimsemekten alıkoyarak ve böylece bireyin belirsiz bir durumu, ne tarzda olursa olsun bir düzen içerisinde algılama yeteneğini bozacak mıdır?
- 3- Yoksa gruptaki kimseler gruba özgü olan bir sıralamayı ve bu sıralama içerisindeki bir algı dayanağı noktasını benimsemek için birlikte mi davranışta bulunurlar?
- 4- Böyle bir sıralama ve algı dayanağı noktası benimsenirse, bunun gibi bir grup ürününün sonunda, aynı uyarı durumuyla yalnız başına karşılaşan bireye etkisi ne olacaktır?
- 5- Kişinin kendinde bireysel olarak yerleşmiş olan bir tepki tarzını, sonradan aynı durumla grup içinde karşılaştığı vakit ne kadar bir farkla değiştirir? Tepki gösterme tarzının sıralaması ve kuralları bireysel olarak yerleştikten sonra bunlar grup içindeki üyeliği ile ne derecede etkilenecektir?
- 6- Kişi üye olduğu grup içinde ortak bir tepki gösterme tarzının sıralaması ve kuralı yerleştikten sonra yalnız iken durumu nasıl deneyimleyecektir? Kısacası, grup içinde geliştirilen ortak ürün, kişi gelecekte aynı durumla yalnız olarak karşılaştığı vakit tayin edici bir etken olacak mıdır? (Şerif, 1985: 84)

Deneyin ikinci aşaması ise şu şekildedir: “Genel olarak deneysel kuruluş daha önceki deneylerde olduğu gibiydi. Elbette, aynı zamanda iki veya daha çok kimse ile meşgul olmak için bazı ek teknikleri kullanmak gerekiyordu. Fazladan kullanılan başlıca tekniklerden biri sinyal lambalarının kullanılmasıydı. Deneyci denekleri tanımadığı için, salt deneğin sesiyle hangi deneğin yargısını söylediğini bilemezdi. Bunun üzerine, deneydeki kimseler yargılarını yüksek sesle verdikçe, deneycinin önceden bildiği, belirli bir renkteki ışığa bağlı olan sesin kime ait olduğunu belirten bir düğmeye bastılar (Şerif, 1985: 85)

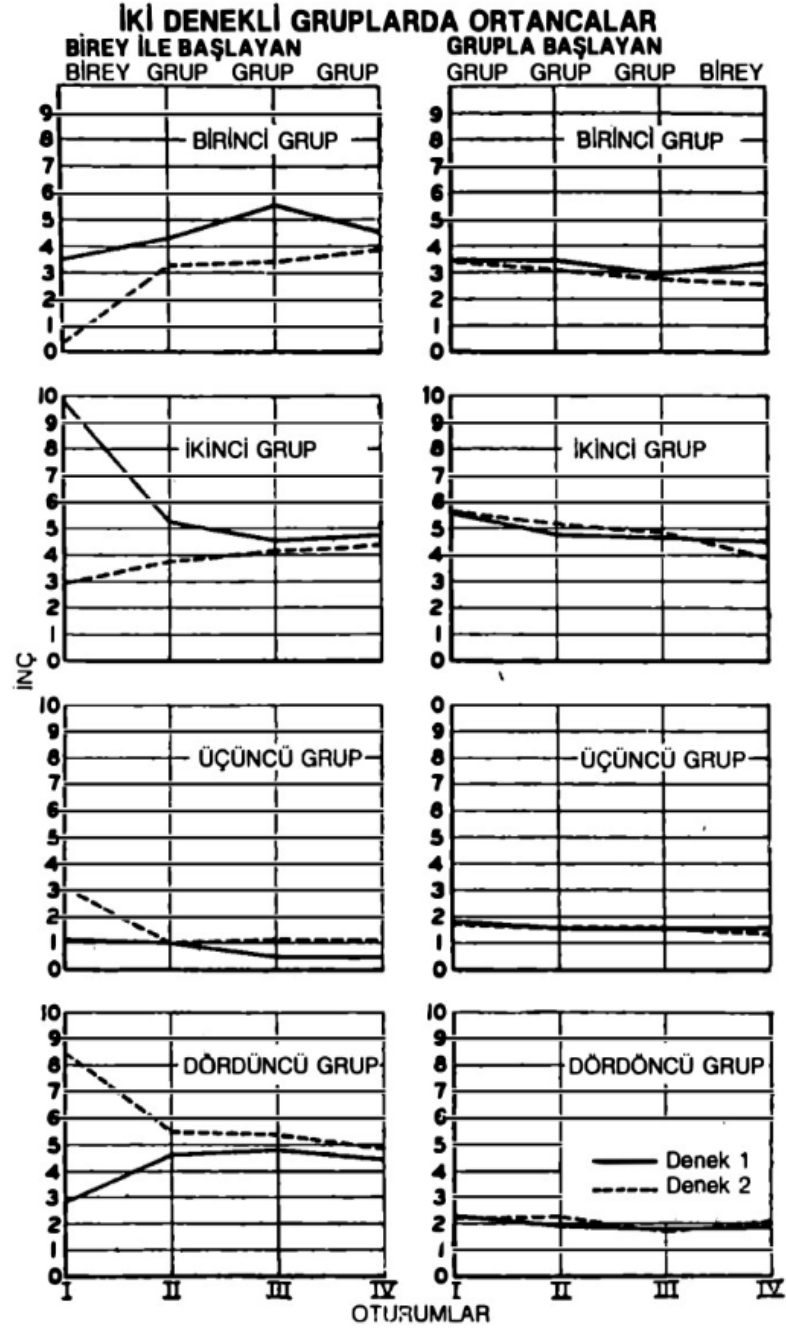
Her biri ikişer kişiden oluşan sekiz ve üçer kişiden oluşan sekiz grup vardı. Her iki kategoriden de dörder grup bireysel durumlar (bir kişi için tam bir deney) ile başladılar ve bundan sonra gruplar olarak iş gördüler. Her iki kategoriden de dörder grup üç ayrı günde ilk üç deneydeki grup durumlarında bulundular. (Grubun tüm denekleri dâhil olmak üzere) ve bundan sonra gruplar bölünerek bireysel durumda incelendiler (Şerif, 1985: 85).

Deneylerin sonuçlarının grafik olarak gösterimi Muzaffer Şerif'in kitabındaki şekliyle aşağıda alıntılanmıştır.

Şekil 1: İki denekli gruplarda ortancalarda birinci durum

Şekil 2: İki denekli gruplarda ortancalarda ikinci durum

Grup üyelerinin ilişkilerini birbirine mümkün olduğu kadar doğal kılmak üzere, deneysel hazırlığın olarak verdiği sınırlar çerçevesinde, denekler yargıda bulunabilecekleri düzenin sınırları içerisinde serbest bırakılmışlardı. Aslında, başlangıçta yargıları rastlantısal bir sıraya göre istedikleri gibi vermeleri söylenmişti. Ama sonuçları sınamamıza göre, yargıların bildirilişi gittikçe birikimsel bir etki göstermektedir; verilen bir zaman içerisinde birincinin, ikinci ve üçüncü yargılar

üzerindeki etkisi bir yana, üçüncü kişinin bunu izleyen fasıl deneylerdeki birinci veya diğer deneklerin yargıları üzerindeki etkileri yok değildir. Bu, yerleşik bir grup etkisinin ortaya çıkışının geniş çapta zamansal bir olaydır ve şu veya bu tek bir deneyin çıkardığı oluşum değildir.” (Şerif, 1985: 88)

Önce birey sonra grupta yapılan deneyde, bireyler tek başlarıyken belirsiz bir durumda kendi algı dayaklarını (kurallarını) oluşturmuşlardır. Tek tek alınan her bireyde kurallar kendilerine özgü olmuştur. Çünkü deneklerin, deneydeki duruma tepki göstermek için önceden belirlenmiş ya da hazır bulunan kuralları, doğru ve yanlış yargı olarak değerlendirilecek ifadeleri yoktu. Bu durum diğer bireylerle aralarında bireysel farklar olduğunu ve kendi içlerinde de tutarlı olduklarını ortaya koymaktadır. Bireysel durumdaki deneyde bir kural bir kez gelişince, grup durumunda, bireysel durumda deneklerin kurmuş oldukları kendi kuralları ile diğer bireyler bir araya getirilir. Bütün bireylerin yerleşmiş olan kuralları birbirine yaklaşma eğilimi gösterir. Fakat önce grupta başlayan deneylerde grup, bireysel kuralların yerleşmesine fırsat vermediği için yakınlık göstermez (Şerif, 1985: 88).

Bireyler, aynı belirsiz durumla grubun üyesi olarak ilk kez karşılaştıklarında, gruba özgü bir kural yerleşir. Grubun kurallarında artma veya azalma gözlenirse, her üyenin kendi kurallarında da grubun ortak bir kuralına göre artma veya azalma görülür. Aslında kural, önder durumunda olan ilk cevap verene aittir. Öndere itiraz edilmesi durumu önderin etki gücünü azaltır. Bu durum da diğer üyelerin önderden etkileneceği anlamına gelir. Ancak deneylerde gözlenen, önderlerin daima onları izleyenlerden etkilendiği şeklindedir. Önder, grup kuralını değiştirecek olursa da onu izlemekten vazgeçilir. Bir grubun üyesi, grubun kuralı yerleştikten sonra yalnız başına aynı durumla karşılaştığında da bu durumu grup durumundan edindiği kurala göre algılar (Şerif, 1985: 89).

Muzaffer Şerif deneyin sonuçları şu şekilde değerlendirmiştir; *“yapılan bu deneyler toplum kurallarının yerleşmesinde işe karışan temel psikolojik süreçlerdir. Deneyin amacı ise, grup durumunda belirsizlikten salt belirgin bir algı dayanağı çerçevesinin oluşumunu göstermektir. Bazıları katı bir şekilde yerleşip kuşaktan kuşağa aktarılırken bazıları da bir mevsimden birkaç yıla kadar etkilerini sürdürürler. Deney sonucunda edinilen bilgiler, verilen herhangi bir uyarı durumunda rol alan algı dayanağı çerçevesinde örgütlenirler ve değişikliğe uğrarlar. Üst üste yığılmış halde bulunan gelenekler, görenekler, modalar, kalıp yargılar, uyulması gereken günlük ya da törensel kurallar gibi yerleşik toplum kurallarının psikolojik temelleri, insan ilişkilerinin ürünü olan ortak algı dayanağı çerçevelerinin oluşumudur. Algı*

dayanakları bireyde bir kez özümseindikten sonra ileride karşılaşacağı toplumsal ve toplumsal olmayan bütün durumlarda özellikle belirsizlik durumlarında bireyin tepkilerini tayin edecek veya yeni uyumlar için önemli etkenler olacaktadırlar. Bireysel durumda birey yapısal olmayan bir durumu kendine özgü yapısallaştırırken; grup durumunda grubun üyeleri yargılarında birbirlerine yaklaşma eğilimi gösterirler ve ortak bir norm ile durumlarını yapısallaştırırlar. Eğer deneklerden birinin yargıları diğerlerinin yargılarından uzaklaşır, diğer deneklerin de yargıları birbirine yaklaşırsa, uzaklaşan denek kendini güvensiz hisseder. Fakat bireyin grup durumunda etkilendiğinin ve grup üyelerinin ortak bir norma doğru yol aldıklarının farkında olması gerekmez. Çünkü deneklerin çoğunluğu, daha diğerleri yargılarını ifade etmeden önce, kendi yargılarını zihinlerinde oluşturmuşlardı ve diğerlerinden etkilenmediklerini ifade etmişlerdi” (Şerif, 1985: 91).

Yapılan deneydeki belirsizlik durumunun sonucunda oluşan kurallar grubun ortak bir ilgisi ya da temel bir dürtü ile oluşmamıştır. Ama günlük yaşamda açlık ve savaş gibi hayati durumlarda doldurulması gereken boşluklar vardır. Bu boşluk dengesizlik yaratır ve boşluğun yerini alacak bir şey bulununcaya kadar da dengesizlik devam eder. Dengesizlik durumunun ağır baskısı da kuralların ve sloganların ortaya çıkmasına sebep olur. Örneğin, maaşlarını alamayan bir kitledeki önder veya küçük bir grup, duruma göre belirli normları veya sloganları eyleme rehberlik etmesi için ölçütleştirilebilir. Eğer bu kurallar soruna bir çözüm getirmezse, başka önderler veya taraflar aracılığıyla duruma en iyi uyan ve çözüm getiren kurallar bulunana kadar başka kurallar veya sloganlar ölçütleştirirler (Şerif, 1985: 92).

Normlar her ne kadar bireysel koşullarda da oluşsa da daha çok grup süreçleri için geçerlidir. Buna göre normlar hem betimleyici hem de emredici olmak üzere grup üyelerinin ne şekilde davranması gerektiğini anlatan inançlardır. Normlar, bir grup içerisinde paylaşılan ortak davranış kalıplarıdır. Bunlar yasa ve yaptırım yoluyla dayatılan açık kurallar (özel mülkiyet, çevre sorunları ve cezai işlem gerektiren sosyal normlar) olabileceği gibi, fark edilmeyen, örtük, doğal karşılanan (insanlara saygılı olmak, yardımcı olmak gibi sosyal normlar) kurallar da olabilir (Hogg, Vaughan, 2017: 308). Fakat Garfinkel (1967), örtük olan kuralların doğuştan gelen doğal ve içgüdüsel şeyler olduğunu, günlük yaşamımızın ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtir (aktaran Hogg, Vaughan, 2017: 309).

Sosyal kimlik kuramcıları ise normların, grupları tanımladığını, küçük ya da büyük sosyal grupların özelliklerini ortaya koyan tutumsal ve davranışsal düzenlilikler

olduğunu belirtirler. Normlar aynı zamanda gruplar arasındaki farklılıkları da göstererek bizim kim olduğumuzu tanımlar (Hogg, Vaughan, 2017: 309).

Bahsedildiği gibi daha çok grupta ortaya çıkan normların ve norm etkisinin daha iyi anlaşılması için grup ve grup süreçlerini incelememiz gerekmektedir. Konular birbirleriyle bağlantılı olduğu için norm konusuna grup içinde tekrar değineceğiz.

1.1.10. Grupta İnsan ve Grup Süreci

Tezimizin önemli temel kavramlarından biri olan grup konusu, daha önce ele aldığımız uyma, kabul, itaat ve sonrasında ele alacağımız liderlik, tutum, tutum değişimi gibi kavramlarla iç içedir. Bu kavramların etkileri çoğunlukla grup süreçleri içinde meydana gelmektedir. Bundan önceki açıkladığımız kavramları, grup konusunu anlamak için bir ön hazırlık niteliğinde düşünecek olursak; sonraki ele alacağımız kavramlar da grup konusunun daha iyi anlaşılması için tamamlayıcı nitelikte olacaktır. Sonraki başlıklarda da sürekli grup konusuna atıf yapacağımızdan dolayı bu konuyu açıklamamız yerinde olacaktır.

Grup süreçlerine geçmeden önce ilk olarak grubun tanımını yapmamız gerekir. Grup denilince bizde çağrıştıran anlam genellikle çoğul olmaktır. Cartwright ve Zander grup oluşturmak için en az üç kişi olması gerektiğini, iki kişiden grup olmayacağını, onların sadece ikili oluşturacağını belirtmişlerdir (Aronson ve diğerleri, 2012: 496). Ancak bu koşul çok da önemli değildir. Bir topluluğun grup olması için gereken en az koşul etkileşim halinde olmaktır. Kağıtçıbaşı da grubu, etkileşim halinde olan birden fazla insan olarak tanımlamıştır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 272).

İçinde yaşadığımız toplumdaki çeşitli takım ve grupları düşündüğümüzde hepsi zamansal, amaçsal, mekânsal, sayısal, resmî ve gayri resmî açıdan çeşitli özellikler gösterirler (Hogg, Vaughan, 2017: 286). Bu özelliklerin bir kısmı bütün gruplar için genelleştirilebilirken bir kısmı da sadece belli gruplara aittir.

Her grubun iletişim yapısı, ulaşmak istedikleri hedefleri, amaçları ve bunlara verdikleri önem ile üyelerin değerleri gruptan gruba değişiklik gösterir. Bazı gruplarda üyeler birbirine hem bağlıdır hem de üyeler grup açısından değerlidir. Bu tarz gruplarda daha çok üyelerin kazançları ön plandadır. Bazı gruplarda ise grubun varlığı ve kazancı üyelerden ve kişisel hedeflerden daha önemlidir. Çünkü bu tarz gruplarda grup önemli bir kimlik kaynağı olarak görülür (Hogg, Vaughan, 2017: 287).

Hortaçsu, grupları çeşitli boyutlara göre ele alarak grupların genel yapıları ve oluşumları hakkında çeşitli bilgiler vermiştir. *Birinci boyutta* sayısal açıdan az olan,

bireyi etkileyen küçük gruplar ele alınmıştır. Buna göre; aile ve arkadaş çevresi gibi küçük gruplarda, kişinin etkileşim kuracağı ve kendini kıyaslayacağı kişi sayısı sınırlıdır. Bundan dolayı bu tarz gruplar bireylerin benliklerini etkiler. *İkinci boyutta* ele alınan konu, grup üyeliğinin isteğe bağlı veya istek dışı olmasıdır. İstek dışı gruba katılım, Hitler Almanya'sında yaşayan yarım kan Yahudilerin diğer Yahudilerle aynı gruba zorlanarak dâhil edilmesi örnek gösterilebilir. Bu tarz gruplara kişi zorla katıldığı için çıkması da kendi isteği dışındadır. İsteğe bağlı durumda ise insanlar sosyal ya da ekonomik amaçlar için grup ya da gruplara katılabilir ya da dâhil oldukları gruplardan ayrılabilirler. *Üçüncü boyut*; kişilerin yeni oluşturulan gruplara veya daha önce var olan gruplara aynı ya da değişik zamanlarda katılmalarıdır. *Dördüncü boyut* grupların ömrüdür. Bazı gruplar belirli bir amaca ya da hedefe ulaştıktan sonra üyelerin ayrılmasıyla dağılır. Bu tarz grupların ömrü, içinde bulunduğu koşula göre değişir. Hayat boyu devam eden ırk ve kan bağına dayanan gruplardan çıkmak ise mümkün değildir. *Beşinci boyut*; bireylerin sosyal, duygusal, ekonomik ihtiyaç ve amaçları için grup ya da gruplara katılmalarıdır. Çünkü bireyler bazı ihtiyaçlarını tek başlarına karşılayamazlar. Gruplar da üyelerinin bu gereksinimlerini karşılamaları açısından farklılık gösterirler. Bu farklılıklardan birinde, bireylerin sosyal duygusal ihtiyaçlarını karşılamak söz konusuysa diğerinde grubun kendi amacını gerçekleştirmek için bireye duyduğu ihtiyaç söz konusudur (Hortaçsu, 2014: 80-82). Rogers ise grupları, aile gibi az sayıda insandan oluşan küçük gruplar, üye olup üyelikten ayrılma konusunda serbest olan üyelik grupları ve grupla özdeşleşmeyi kapsayan, kim olduğumuzun referansı durumundaki kimlik dayanaklı aidiyet grupları olarak üç başlıkta ele almıştır. Kimlik dayanaklı gruplar, diğer üyelerle ortak yaşantı ve kuralları paylaşması açısından grup, aidiyet hissiyle benimsenir (Arkonaç, 2016: 283)

Komşuluk ilişkileri gibi fiziksel yakınlık, benzer ilgi, tutum ve inançların paylaşıldığının farkına varılması, insanların sosyal, duygusal, ekonomik ihtiyaçları ve soylarını devam ettirmek için doğalarından kaynaklanan özellikler, bazı amaçlara ulaşmak için ortak hedeflerinin olması, grupların oluşma nedenleri arasında sayılabilir (Hogg, Vaughan, 2014: 319). İlk bakışta grubu oluşturan şey birkaç insan, bazı amaçlar ve çeşitli ihtiyaçlardır. Bunlara bağlı olarak grup da zamanla ya aynı kalır ya da giderek büyür. Grup oluşumunun ilk aşamasında grup yapısını belirleyen şey onu oluşturan kişiler ve amaçlarıdır. Bu doğrultuda gruba istedikleri şekli verebilirler. Ancak grup, grup yapısı yerleştikten sonra, grubu oluşturanlar da dâhil olmak üzere bağımsız olarak üyelerini ve kurucularını da etkisi altına alır.

Grup yapısı denilince aklımıza birkaç kişilik aile ve arkadaş grupları gibi küçük gruplar, bazen de sayısı birkaç düzineyi bulan büyük gruplar gelmektedir. Fakat grup yapısı genişledikçe etkileşim azaldığı için grup olma özelliğini yitirir. Bunun nedeni, grup tanımındaki grup üyelerinin etkileşimde olması gerektiğidir. Önemli olan bir diğer özellik ise grup üyelerinin çeşitli açılardan birbirlerine benzeme eğiliminde olmalarıdır. Bu benzerlik hem grubun kendi üyelerine benzeyen kişileri kendisine çekmesi hem de grup üyeleri arasında benzerliği teşvik edecek şekilde işlemesidir. (Aronson ve diğerleri, 2012: 498). Ayrıca her toplumsal grup kendi kültürünü sistemli bir şekilde gelecek nesillere öğretmek için ortak özellikler geliştirir ve temel kişilik tiplerini oluştururlar. Grup üyelerine verilen eğitim tek yönlü olduğunda da üyeler birçok bakımdan benzerlikler gösterir ve bireysel farklılıklar azalır. Böyle bir toplumsal grup yapısında görüş farklılıkları da sınırlıdır (Geçtan, 1994: 10). Görüldüğü üzere grup yapısı çok karmaşık bir kavramdır çünkü bu kavramın içinde rol tanımları, statü farklılıkları, iletişim ağları, iş bölümleri, kurallar ve normatif beklentiler vardır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 288).

Grup üyeleri arasında aynı tutumlara sahip olmalarından dolayı benzerlik bulunsa da aslında üyeler birbirlerinden farklıdırlar. Ama yine de grupta bir düzen içinde hareket ederler. Sosyal psikologlar bu duruma kalıcı ilişki kalıbı olarak bakarlar ve bu durumu grup yapısı olarak tanımlarlar (Arkonaç, 2016: 285). Grup yapısı; rol tanımları, kuralları ve davranışları betimlemesi açısından normlara benzese de bazı farklılıkları vardır. Normlar, bütün grup üyeleri için geçerli olup nasıl davranmaları gerektiğini belirtirken, roller alt grup üyeleri için geçerlidir ve belirli pozisyondaki insanların nasıl davranmaları gerektiğini belirtir. Normlar grupları birbirinden ayırt ederken roller grup üyelerini birbirlerinden ayırır. Roller, kişilere yüklenen emredici davranış kalıplarıdır. Arkadaş gruplarındaki roller gibi gayri resmî, polis memurlarının rolleri gibi resmi de olabilirler (Hogg, Vaughan, 2017: 312). Zimbardo'nun hapisane deneyinde görüldüğü üzere insanlar bazen kendilerini rollere fazla kaptırarak kişisel kimlik ve kişiliklerini de yitirebilirler (Aronson ve diğerleri, 2012: 500). Peki, bu roller grup içerisinde nasıl ortaya çıkar? Bu sorunun birkaç nedeni vardır.

Nedenlerden biri, grup içinde iş bölümü gerektiren bir işin varlığıdır. Bu durum daha çok büyük gruplar için söz konusudur. İşin ya da üretimin verimli olması için bazıları yönetici rolündeyken bazıları çalışan rolündedir. İkinci bir neden, normların rolleri belirlemesidir. Yani normlar, grup içindeki beklentileri netleştirir ve üyelerin birbirleriyle nasıl ilişkide bulunacaklarını betimler. Örneğin bir iş ortamında çalışan bir işçinin, yöneticisiyle arkadaş ortamındaki gibi samimi davranıp konuşmamasıdır.

Üçüncü neden ise üyelerin, olmak istedikleri rol tanımını kendileri için tanımlamalarıdır. Bu da üyelerin grup içindeki yerlerini belirlemelerini sağlar (Hogg, Vaughan, 2017: 312).

Grup içinde oluşan roller belirli davranış kalıpları sunarak belirsizlikleri ortadan kaldırır ve grubun işlerini kolaylaştırmak üzere ortaya çıkar. Esnek rol kalıpları sayesinde insanlar içinde bulundukları çeşitli koşullarda farklı roller üstlenebilirler. Fakat çevremizdeki insanlar bizleri belli rollerde gördüğü için bizi öyle tanır ve kim olduğumuzu o rol tanımına göre yaparlar. Örneğin bir yöneticinin birlikte çalıştığı iş arkadaşları, onu işi gereği ciddi ve sert biri olarak tanıdıkları için aile içinde de sert ve ciddi olarak düşünebilirler. Bu da temel yükleme yanılığısıdır¹³ (Hogg, Vaughan, 2017: 313). Cinsiyetten kaynaklanan rol farklılıkları da adaletsiz ve keyfi olduğu durumlarda, gündelik yaşamda sorun teşkil eder. Örneğin, kadınların eş ve anne rolünü benimsemeleri beklenir fakat kariyer sahibi olmaları kısıtlanır. Diğer bir sorun da aynı kişi için beklentilerin bazı rollerde değişip bazı rollerde aynı kalması sonucu çatışma yaşanmasıdır. Bununla birlikte roller ve rol değişimleri çatışma yaratmakla kalmaz, kişiliğimizi de etkileyerek kalıcı hale gelebilir (Aronson ve diğerleri, 2012: 504).

Grup yapısında rolleri birbirinden ayıran şey ise statüdür. Statü, rollerin birbirine eşitliğini bozar ve bazılarını daha değerli hale getirir. O rolü üstlenen kişi de yüksek bir statüye sahip olmuş olur. Çoğu grupta en yüksek statü, lider rolüne sahip olana aittir. Yüksek statülü rollere sahip kişilerin iki özelliği vardır. Birincisi, grupta söz birliğini sağladığı için itibar sahibidir. İkincisi de grup tarafından benimsenecek fikir ve etkinliklere kaynak oluşturmalarıdır (Hogg, Vaughan, 2017: 313).

Gruplardaki statü hiyerarşisi ise zamanla ve içinde bulunulan duruma göre değişiklik gösterebilir. Çünkü gruplar, insanların kendi düşünce ve yeteneklerini değerlendirip onlarla sosyal karşılaştırma yapabilecekleri kişiler sağlar. Bunun sonucunda bazı rollerin daha güçlü ve etkili olduğu fark edilir. Güçlü ve etkili role sahip olan kişilerin, grubun diğer üyelerinden daha üstün olduğu düşünülür. Bu yüzden bu statüye sahip rolü elde etmek isteyen kişiler çoktur. Ancak statü hiyerarşisi genel olarak kurumsallaştığı için üyeler düzenli olarak başkalarıyla sosyal karşılaştırma yapmazlar. Bunun nedeni insanların, doktor ve psikolog gibi bazı rollerin, temizlik görevlisi ve tamirci gibi rollerden yüksek statülü olduğunu düşünmeleridir (Hogg, Vaughan, 2017: 314). Gruba yeni katılan biri ya da gruptan ayrılan üyeler nedeniyle statü hiyerarşisinde değişiklikler olabilir. Değişikliğin bir diğer nedeni de gruplar arası çevrenin değişmesiyle grubun kendini algılayışısıdır (Arkonaç, 2016: 287).

¹³ Temel yükleme yanılığını kuramlar bölümünde açıklayacağız.

Statü, spesifik ve dağınık olmak üzere iki kaynaktan türer. *Spesifik statü* özelliğinde aranan yetenek, grubun yapacağı işle doğrudan ilgili olmalıdır. Dağınık statü özelliğinde ise aranan yeteneğin grubun yapacağı işle doğrudan ilgili olmasına gerek yoktur (Arkonaç, 2016: 289). Toplumda genel olarak olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilen yaş, cinsiyet, meslek gibi özelliklerin belirtilmesi yeterlidir ve bu özellikler her türlü duruma genelleştirilebilir. *Dağınık statü* içinde yüksek başarı göstererek doktor olmuş birinin spesifik statüye sahip olması gerektiği de düşünülür. Yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, katılımcılar, işbirlikçilerden daha düşük bir statüde olduklarına inandıklarından, onların fikirlerine daha fazla kapılmışlardır (Hogg, Vaughan, 2017: 315). Bu durum, kendilerinin düşük statüde olduklarına inanan kişilerin, yüksek statülü olduğuna inandıkları kişilerden etkilendiklerinin kanıtıdır. Bu tarz etki altında bulunan, düşük statüde olduklarına inanan kişiler, bazı durumlarda davranışlarının sonuçlarını düşünmeden yüksek statülü kişiye uyarlar. Çünkü yüksek statülü kişilerin kendilerinden birçok konuda üstün olduklarını düşünürler ve onların hata yapmayacaklarını varsayarlar.

Grupların yapıları gereği oluşturdukları rol tanımları ve statü hiyerarşisine göre farklı iletişim türleri ortaya çıkmaktadır. Grupları gözlemlediğimizde iletişim örüntüsü de gruptan gruba değişiklik gösterir. Örneğin bir grupta herkes birbiriyle iletişim kurduğu için bilgi alverişi de kolay ve hızlıdır. Ancak devlet dairelerinde belirli iletişim kanalları kullanıldığı için bilgiler belirli merkezlerde toplanır. Yani serbest iletişim ağı yoktur. Bu yüzden bilgi alışverişi yavaş ve zordur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 288). İletişim ağı, grup performansını ve üyelerin gruptan ve yaptıkları işten tatmin olmalarını etkiler. Gündelik yaşamda bile kimin kimle iletişim kuracağına dair önceden belirlenmiş normlar vardır. Bu nedenle her grubun iletişim ağı farklılık gösterir (Arkonaç, 2016: 293).

Leavit (1951), grubun etkinliğini belirleyen grup içi iletişim örüntüsünü incelemiş ve dört ayrı iletişim örüntüsünün kullanıldığı beşer kişilik gruplar oluşturmuştur. Bu gruplarda kullanılan iletişim örüntülerinden *dairesel* de her denek kendisine en yakın oturan iki denekle haberleşebilmekte ve diğerlerinden gelen bilgileri onlar aracılığıyla alabilmektedir. *Zincir* örüntüsünde, uçta kalan iki denek bir denekle haberleşebilmektedir. *Y* örüntüsünde bir denek üç ayrı denekle haberleşebilmektedir. *Tekerlek* örüntüsünde ise bütün deneklerle haberleşebilen merkezi kişi vardır. Ancak tekerlek örüntüsünde deneklerden hiçbirinin merkezi kişi dışında kimseyle haberleşme olanağı yoktur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 288; Arkonaç, 2016: 294-296).

Kağıtçıbaşı, Leavit'in bu grupları çeşitli açılardan karşılaştırmasını şu şekilde vermiştir. Örüntülerde en çok faaliyet dairede olmasına rağmen en az başarıya sahiptir. Yine de en çok üye tatminini sağlayan örüntüdür. Tekerlek örüntüsünde ise daire örüntüsünün tam aksine faaliyeti az, başarısı çoktur. Merkezdeki kişi dışında üyelerindeki memnuniyet düşüktür. Zincir örüntüsü de tekerlek ve daire arasında kalan faaliyet, başarı ve tatmine sahiptir. Organize olmaları da Tekerlek 'ten Daire'ye doğru gidildikçe daha çok zaman almıştır. Ayrıca iletişim yapısında deneğin içinde olduğu gruba bağlı olarak grup içi farklılaşma ortaya çıkmıştır. Merkeze yerleştirilen kişi lider durumuna gelmiş, diğerleri de liderin takipçisi olmuştur. Fakat daire örüntüsünde herkes birbiriyle iletişim halinde olduğu için merkezileşme ve üyeler arası farklılaşma olmamış ve kimse lider durumuna gelmemiştir. En başarılı iletişim yapısı tekerlek modelindedir. Çünkü tüm iletişim merkezdeki kişiye bağlıdır ancak bu kişinin birçok açıdan yetenekli olması gerekir. Eğer merkezdeki kişi yetenekli değilse, diğer üyelerden aldığı bilgiler ağır gelecektir. Bu da liderlik edememesine ve grubun başarısının düşmesine neden olacaktır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 289).

Gruplardaki bireyler rollerinin gerektirdiği eylemlerini iletişim yoluyla koordine ederler. Roller belirlenmesi, kimin kimle iletişim kurabileceğini düzenler. Bu tür bir iletişim ağı üniversite ya da devlet kurumuna benzer şekilde katı ve resmi olabileceği gibi, ödev grubundaki öğrencilerin iletişimi gibi gayri resmî de olabilir. Peki, farklı iletişim ağları, grubun işleyişini hangi yönde, nasıl etkilemektedir (Arkonaç, 2016: 293)?

Grubun işleyişini etkileyen önemli faktörlerden biri iletişim hattı sayısıdır. Örneğin fakülte dekanıyla doğrudan iletişim kurulabiliyorsa hat sayısı tektir, önce bölüm başkanıyla iletişim kurmak gerekiyorsa hat sayısı iki olmuştur. İletişim hattının azlığı ya da çokluğu sorunların çözümü ya da organize olmayla ilgili durumlarda kimi zaman avantaj olurken kimi zaman da dezavantajdır. Basit işlerde merkezi konumdaki kişi bilgileri daha kolay ve etkin olarak algılayıp aktardığı için grup performansı merkeziyetçi yapıda yüksektir. Karmaşık işlerde ise avantajlı olan grup yapısı merkeziyetçilikten uzak olmalıdır. Çünkü bilginin karmaşıklığı merkezdeki kişinin kapasitesini aşabilir. Bu da grup üyeleri arasında kopukluk meydana getirir ve grup performansının düşmesine neden olur. Merkeziyetçi yapının karmaşık işlerde başarılı olması için yapılacakların iyi öğrenilmesi ve grup üyelerinin uygun şekilde organize olmaları gerekir. Bu da uzun bir zamanı kapsar (Hogg, Vaughan, 2017: 315).

Önemli olan ikinci faktör ise grup üyelerinin kendilerini özerk hissetme dereceleridir. Yani uç konumdaki kişiler birçok konuda merkezi konumdaki kişiye

bağımlı oldukları ve kendilerini kısıt altında hissettikleri için grup içerisinde pek güçlü değillerdir. Mulder'e göre fazla güç sahibi olmak, daha fazla özerklik sağlar ve doyum sağlar. Lider durumunda olan kişide ise doyum yüksek, uç kişilerde ise doyum azdır. Dolayısıyla doyum oranı düşük olanlarda da hoşnutsuzluk yüksektir. Eğer merkeziyetçi iletişim ağı zayıf olursa grup doyumu, uyumu ve dayanışma azalır. Bunun sonucunda da çatışma artabilir. Hatta yapılan araştırmalar iletişim ağlarının mesleki doyumu ve gruba bağlılığı etkilediğini, bunun da gruptaki her üyenin karar alma süreciyle bağlantılı olduğunu doğrulamaktadır. İletişim ağı önemli olduğu için neredeyse bütün gruplarda resmi iletişim ağını tamamlayan gayri resmî iletişim ağı da vardır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte iletişim ağlarının çeşitlenmesi de bazı olumlu sonuçlar meydana getirmiştir. Özellikle bilgisayar ortamında gerçekleşen iletişim, statü farklılıklarını ortadan kaldırarak üyeler arasında daha eşit katılım sağlamıştır (Hogg, Vaughan, 2017: 316).

Grup içinde statüden kaynaklanan farklılık sadece iletişim ağında yoktur. Grup içi konum farklılıkları değişik durumlarda da kendini ortaya koyar. Bunlardan biri, grup üyelerinin başlangıçta konumlarının eşit sayıldığı fakat grup içi etkileşim sonucu üyelerin katılım oranlarıyla bağlantı olarak konumlarının farklılaşmasıdır. Yani kişiler zamanla grup etkileşimine az ya da çok katılarak, olumlu ya da olumsuz duygu ve düşüncelerini ifade ederek grup içinde farklı konumlar elde ederler. Yapılan araştırmalar grubun üyeler açısından öneminin, üyelerin konumlarını etkilediğini ortaya koymuştur. Araştırmanın sonuçlarına göre, gruba çok önem veren üyeler grupta çok konuştukları için diğer üyeler tarafından olumlu değerlendirilirken, gruba önem vermeyen ve çok konuşan üyeler olumsuz değerlendirilmiştir. Hatta dört beş kişilik tartışma gruplarında yapılan araştırmada bireylerin konuşma sıklık ve yoğunlukları diğer üyeler tarafından yeterlilik, güvenilirlik, etkililik ve çekicilik açısından değerlendirilmiş, olumsuz bir davranış gibi görünen söz keserek yapılan konuşmanın daha güçlü olduğu gösterilmiştir (Hortaçsu, 2014: 141).

Başlangıçta eşit konumda varsayılan bireylerin grup içi konum farklılıklarını belirleyen bir diğer etmen de kişilik özellikleridir. Bazı kişiler aktif bir yapıya sahiptir ve grup içinde ön plana çıkmaya çalışırlar. Bunun için çok hevesli ve beceriklidirler. Bu özelliklere sahip kişiler genellikle lider durumuna gelebilirler. Fakat cinsiyet ve baskın karakter yapısı bu durumu etkilemektedir. Bu konuda yapılan bir araştırma, baskın kişilik özelliği olmasa bile erkeklerin lider olma oranının yüksek olduğunu göstermiştir. Ayrıca baskın kişilik özelliğinin ve cinsiyetin, lidere, karşı çıkıp çıkmama konusunda da etkili olduğunu ortaya koymuştur (Hortaçsu, 2014: 142).

Toplum içinde eşit olmayan kişilerden oluşan gruplarda ise kişilerin grup içindeki konumlarını, toplumdaki konumları etkilemektedir. Zaten toplumda güç, saygınlık konumları açısından eşit olmayanların, grup içinde de eşit olmayacaklarını savunur. Yani kişinin toplumdaki konumu, grup içindeki konumunu belirlemektedir. Bu durum aynı zamanda Berger'in beklenti kuramına göre kişilerin grup içi davranışlarında, konumlarına uygun davranış beklenmesine neden olur (Arkonaç, 2016: 288). Ridgeway ise davranış beklentisine göre düşük konumdaki kişilerin konumlarını yükseltmelerinin çok güç olduğunu, onların davranışlarına yapılan nedensel yüklemelerle açıklamıştır. Ayrıca kişilerin yaşları, cinsiyetleri, eğitim ve sosyo ekonomik düzeyleri de toplumda ve grup içinde konumlarını etkilemektedir. Bu anlamda toplumsal konum açısından dört biçimde farklılaşma gösteren yüksek-yüksek, alçak-alçak, yüksek-alçak ve alçak-yüksek gruplarla yapılan bir araştırma, eşit konumda olan kişilerden oluşan gruplarda bireylerin birbirlerini benzer ve orta düzeyde etkilediğini, konum eşitsizliği olan gruplarda ise yüksek konumdaki kişilerin alçak konumdaki kişileri çok, alçak konumdaki kişilerin de yüksek konumdaki kişileri az etkilediğini göstermiştir. Buna ek olarak toplumsal konum, grup içi katılımı da etkilemiştir. Çünkü yüksek konumlu kişilerin gruba çok katkıda bulunmaları beklenir. Bu yüzden yüksek konumdaki kişiler kendilerine verilen grup imkânlarını daha fazla kullanır ve daha fazla katılım gösterirler (Hortaçsu, 2014: 145).

Kişilerin grup içi konumlarını belirleyen ölçütler hem göreceli değerlerle hem de değişik ölçütlerin grup amacı açısından önemleriyle belirlenir ve genellikle ikisinin ortasında konuma sahip olurlar. Düşük konumdaki kişinin konumunu tek başına yükseltmesi çok zordur. Düşük konumdaki kişi, kendisinden beklenmeyen bir katkıda bulunduğu zaman grup tarafından pek fark edilmez. Fark edilmek için başkalarının sözünü kesmesi, fazla konuşması, düşüncelerinde ısrar etmesi gerekir. Bu durum grubun dikkatini çekse de kişi, düşük konumunun gerektirdiği davranış normlarının dışına çıktığından, grup amacına ters düşen kişi olarak algılanır ve kişinin tamamen konumunu yitirmesine neden olur. Bu yüzden alçak konumlu kişi, konumunu yükseltmek için gruba katkısının yüksek konumlu kişi tarafından fark edilmesini beklemelidir. Yüksek konumlu kişi, düşük konumlu kişinin gruba katkısını fark edip onu desteklediği zaman alçak konumlu kişinin konumu yükselebilir (Hortaçsu, 2014: 146).

Grup üyelerinin grup içi konumlarını etkileyen bir diğer faktör, bireylerin grup amacı açısından önemleri ve üyelerin gruba olan bağlılık düzeyleridir. Bireylerin grup açısından önemleri ve bağlılık düzeyleri, birey ve grubun, karşılıklı ve göreceli

bağımlılık ve güçlerini de yansıtır. Emerson, grup içi konum farklılaşmasını, bireyler arası bağımlılık/güç eşitsizlikleri ve bu eşitsizliklerin giderilmesiyle açıklamaktadır. Bir örnekle açıklayacak olursak; patronun işçiye bağımlılığı, işçinin patron için sağlayabileceği sonuçların patron için önem derecesi ve patronun bu amaca varmak için işçi dışındaki seçeneklerin azlığıyla belirlenir. İşçinin patron üzerindeki gücü de patrona ne derecede patronun istemediği şeyleri yaptırabildiği ile belirlenmektedir. İşçinin patron üzerindeki gücü, patronun işçiye bağımlılığına eşittir. Kişiler arasındaki güç ve bağımlılık ilişkileri eşit olduğu zamanda ise ilişkiler çatışmasız ve kalıcı olurken, eşitsizlik olduğunda gücü az olan için bu durum olumsuzdur. Gücü az olan bu durumdan kurtulmak için ya kendi amacının önemini azaltmalı ya da amacına ulaşmak için başka seçenekler aramalıdır (Hortaçsu, 2014: 148).

Bireyin davranışlarını etkileyen şeyler arasında sadece grup yapısı, roller, statüler yoktur. Bazen başkalarının varlığı bile davranışlar üzerinde çeşitli etkilere sebep olabilir. Bunlardan birincisi sosyal kolaylaştırmadır. Sosyal kolaylaştırma, başkalarının varlığının başarıyı etkilemesidir. Başkalarının varlığı ise iki farklı durumda gerçekleşir. Biri aynı şeyi yapan başkaları, diğeri de bir işi yapan kişiyi gözlemleyen başkalarıdır. Böyle bir durumda grup varlığı, etkileşim ve iletişim olmak zorunda değildir. Söz konusu etkiye gelecek olursak başkalarının varlığı, basit ve iyi öğrenilmiş konu ya da görevlerde başarıyı olumlu yönde etkilerken zor ve iyi öğrenilmemiş konu ya da görevlerde başarıyı düşürür. Çünkü başkalarının varlığı psikolojik uyarılmışlık düzeyini artırır. Bu duruma sebep olan nedenlerden biri tepki vermemizi gerektirecek şekilde başkalarının varlığının bizi daha tetikte ve dikkatli olmaya yöneltmesidir. Diğer bir neden ise başkalarının davranışlarımızı nasıl değerlendireceklerini düşünmemizdir. Sonuncusu ise başkalarının varlığı ya da varlık belirtilerinin (ses gibi) dikkatimizi dağıtmasıdır. Tüm bu uyarılmışlık durumları sonucunda iyi bildiğimiz bir işi yapmak kolaylaşırken bilmediğimiz bir işi yapmak zorlaşır. (Aronson ve diğerleri, 2012: 509).

Başkalarının davranışlarımız üzerindeki ikinci etkisi sosyal aylaklıktır. Sosyal kolaylaştırmada bireysel performans değerlendirilirken sosyal aylaklıkta grup performansı dikkate alınır. Çünkü grup içinde bireysel başarı ayırt edilmez ve birey herhangi bir değerlendirmeye tabi tutulmaz. Bundan dolayı bireyde rahatlama meydana gelir ve sosyal kolaylaştırmanın aksine basit işlerde bireyin başarısı düşerken karmaşık ve zor işlerde başarısı yükselir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 283-285).

Üçüncü etki ise kalabalık içinde bireyselliğin yok olmasıdır. Bireyler kalabalık içinde davranışları üzerindeki hukuki ve ahlaki kısıtlamaların kalktığını ve kişisel kimliğinin belirlenemeyeceğini düşünerek aykırı davranışlar sergileyebilir. Tarihte gerçekleşen ihtilal ve darbelerde olduğu gibi insanlar ahlak ve hukuk kurallarının dışına çıkarak vahşice davranabilir. Bunun nedenlerinden biri de tek bir kişinin suçlanamayacağı gerekçesiyle hesap verme hissinin azalmasıdır. Bireyselliğin yok olması kural ve yasalarla çatışsa bile grup normlarına itaati arttırır. Fakat bu durum her zaman saldırgan ve toplum karşıtı davranışlara yol açmaz. Davranışların olumlu ya da olumsuz olduğunu belirleyen şey de grubun spesifik normudur. İnternet de günümüzde kişisel kimlik belirtmeden iletişime geçmenin yeni yollarını açtı. Bu da bireyselliğin yok olmasıyla kimliklerinin açık olduğu durumlarda başkalarına söylemekten çekinecekleri, özellikle olumsuz ve terbiye dışı söylemleri ifade etmede kendilerini özgür hissetmeye başladılar. Çünkü gazete ve dergilerde okuyucular editörlere mektup yazarak düşüncelerini ifade ediyorlardı. Sahte isim ya da isimsiz mektuplar kabul edilmiyordu. Kimliğin açık olması da okuyucunun söylemlerini birçok açıdan kısıtlıyor, terbiye dışı söylemler içermiyordu (Aronson ve diğerleri, 2012: 517). Çünkü bu tarz söylemlerinden dolayı haklarında hukuki işlem yapılabilir ya da toplumda saygınlıkları varsa onu kaybedebilirlerdi. Bireyselliğin yok olması durumu daha çok kitle içinde gerçekleşir ve kitle psikolojisiyle açıklanır. Bu yüzden bu konuya ayrı bir başlıkta daha detaylı değineceğiz.

Gruplar, bireylerin davranışlarını etkilediği gibi karar vermelerini de etkiler. Tarihte padişah ve kralların danışma meclisleri, günümüzde bakanlar kurulu, güvenlik kurulu gibi büyük gruplar önemli kararlar alınması gerektiğinde alınacak karara ciddi etkide bulunurlar. Birçok toplumda ise en iyi sonuca götürecek kararın grup tarafından verildiğine inanılır. Çünkü çoğunluğun hata ve yanlış yapacağı ihtimali düşünülmez. Tek kişi yanlı davranabilir veya sadece kendisinin ve yakınlarının çıkarlarını gözetebilir. Oysa grup oluştuğunda insanlar birbirlerinin hatalarını fark eder ya da çeşitli fikir alışverişinde bulunarak en iyi kararı verebilirler. Fakat bazı durumlarda gruplar tek bir kişinin alacağı karardan daha kötü kararlar alabilir. Bunun nedenlerinden biri, grup etkileşiminde bazı sorunların yaşanmasıdır. Grup içinde bazı üyeler kendi düşüncelerini ikna yoluyla kabul ettirmeye çalışırken bazıları da inatla muhalefet etmeyi sürdürebilir. Bu durum ise çözüm bulmayı engellediği için sosyal psikolojide *işlem kaybı* olarak adlandırılır. İşlem kaybının diğer bir nedeni ise üyelerin birbirlerinin fikirlerine saygı duymaması, birinin öne çıkarak diğerlerinin sessiz kalmasıdır. Başka bir neden de bazı üyelerin her konudan haberdar olmamasıdır.

Yani bütün üyelerin bildiği genel bilgilerin yanında sadece bazı üyelerin bildiği bilgiler vardır ve sadece ortak bilinen bilgiler üzerine odaklanıldığı için işlem kaybı meydana gelir. Bunu aşmanın yolu ise üyelerin hangi bilgiden sorumlu olduklarının farkında olması ve bu bilgileri tartışmak için yeterli zaman ayrılmasıdır (Aronson ve diğerleri, 2012: 518-523; Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 305; Hogg, Vaughan, 2017: 341-351).

Grubun iyi bir karar vermesini engelleyen durumlardan biri de Janis'in *grup düşüncesi* şeklinde ortaya koyduğu kuramdır. Bu kuramda grup dayanışmasını korumak adına olgular gerçekçi bir şekilde ele alınmaz. Grup kendini çok değerli ve cazip görerek insanların en çok üye olmak istedikleri grup olarak kabul edilir. Farklı fikir ve görüşlere kapalıdır. Lider, kendi isteklerini bildiren yönlendirici ifadelerle grubu yönetir. Grup düşüncesinin ön koşulu olarak kabul edilen bu koşullar ortaya çıktığında grup, yenilmez olduğunu, hata yapmalarının imkânsız olduğunu düşünmeye başlar. Ahlaki açıdan "Tanrı bizimle" inancı benimsenir. Farklı ve zıt görüşleri bulunan insanlar ise eleştirilmek ya da grubun motivasyonunu düşürmekten çekindikleri için düşüncelerini dile getirmezler. Dile getirildiğindeyse çoğunluk tarafından görüşünü değiştirmesi ve gruba uyması için baskı yapılır. Lider ise üyeler tarafından karşıt görüşlere karşı korunur. Tüm bu baskı ve liderin istekleri dolayısıyla fikir birliği yanılısaması oluşur ve herkes aynı fikirdeymiş gibi görünür. Alınan kararlar ise alternatiflerin yeterince araştırılmaması, risklerin belirlenmemesi ve beklenmedik durum planları oluşturulmamasından dolayı kusurlu olabilir. Bu durumdan kurtulmanın yolu ise liderin tarafsız olması ve üyeleri kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmemesi, farklı fikir ve görüşlere açık olması, grup üyesi olmayanlardan da görüş alması, farklı tavsiye kararlarını tartışan alt gruplar kurması ve gizli oylama ya da isimsiz fikirler alması gerekir (Aronson ve diğerleri, 2012: 523-527). Grup üyeleri yeteri kadar eğitilmiş, tecrübeli ve mantıklı olsalar bile böyle durumlarda mantıksız kararlar alabilirler (Arkonaç, 2016: 304)

Karar verme konusunda grupların etkilediği önemli bir nokta da risk durumlarıdır. Grup kutuplaşması olarak adlandırılan bu duruma göre üyeler grup tartışmasından önceki riskli düşüncelerini, tartışmadan sonra daha da riskli hale getirebilirler. Çünkü diğer grup üyeleri ikna edici tartışmalarla tekliflerini destekleyen argümanlar ortaya koyabilirler. Sosyal karşılaştırma kuramına göre de grup içinde diğer üyelerin neler düşündüğüne dikkat eder, özellikle diğer üyeler tarafından sevilme istiyorsak çoğunluğun görüşüne uymayı tercih ederiz (Hogg, Vaughan, 2017: 352)

Görüldüğü üzere grup başlığı altında daha çok grupların oluşma nedenleri, grup ve iletişim yapıları ile bazı etki türlerinden bahsettik. Şimdi tezimizin temel kavramlarından olan ve özellikle grup süreçlerinin bütün özelliklerini içinde barındıran dini grupları, kendilerine özgü grup özelliklerini ve grup süreçlerini ele alarak açıklayalım.

1.1.11. Dini Gruplar ve Yeni Dini Hareketler

İnsanın sosyal ve toplumsal bir varlık olduğunu ve toplumun da aslında büyük bir grup olduğunu düşündüğümüzde tarih boyunca her insan aidiyet duygusu geliştirme, topluluğa katılma, birliktelik ve kimlik oluşturma, dayanışma gibi sebeplerle yaşamlarını grup içerisinde sürdürmüştür (Kinsün, 2016: 212). Dini sorunlar gündelik yaşamda sosyal gerçeklik kazandığı için, sosyal etkinin din üzerinde de bir gücü vardır. Günlük yaşamda kişisel yeteneklerimiz gibi birçok şeyi nesnel ölçütlere göre değerlendiririz. Fakat inançlarımızı ve tutumlarımızı dayandıracağımız nesnel ölçütler bulunmaz. Bu nedenle nesnel olmayan inançlar, tutumlar ve düşünceler sosyal etkiye özellikle maruz kalırlar. Çünkü insanlar inançlarını, dini gruplar gibi referans gruplarının belirledikleri standartlara göre değerlendirirler. Yani sahip olunan inanç, referans grubu tarafından etkilenmiş olur (Batson ve diğerleri, 2017: 34).

Toplumun içinde barındırdığı gruplar geçici/sürekli, örgütlü/örgütsüz, tecanüslü/tecanüssüz, büyük/küçük olmak üzere çok çeşitlidir (Taplamacioğlu, 1965: 13). Dini gruplar da insanların, sosyal, duygusal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşıladığı, dini yönelişlerinden kaynaklanan toplumsal grupların bir alt dalıdır.

Fichter, bir grubun grup olarak nitelendirilebilmesi için sekiz özelliğinin olması gerektiğini belirtir. Grup süreçleri başlığında bunların bir kısmından bahsetmiştik ancak maddeler halinde tekrar hatırlamamız faydalı olacaktır.

- 1- Grup tanınabilir olmalıdır. Yani hem grup üyelerinin hem de üye olmayanların grubu tanınmasıdır. Ancak bazı gruplar herkes tarafından bilinse de üyelerinin isimleri gizli tutulur.
- 2- Her grubun sosyal bir yapısı bulunmalıdır. Yani her üyenin sosyal bir statüsü ve bu statüye göre grupta bir pozisyonu vardır.
- 3- Gruba katılan her üye sosyal rolüyle katılır. Üyeler rol gereklerini yerine getirmezse grup dağılır.
- 4- Her grubun, zamanla ölçülebilen sürekliliği ve dayanıklılığı olmalıdır.
- 5- Grup ve üyeler arasında birlikte ya da karşılıklı ilişkinin olması gerekir. Üyeler arası iletişim ve temas grubun sürekliliğini de sağlamış olur.

6- Her grupta grup üyelerinin rollerini belirleyen normlar bulunur. Normların yazılı olmasına gerek yoktur. Bütün üyeler tarafından bilinmesi, anlaşılması ve uyulması yeterlidir.

7- Grup üyelerini birbirine bağlayan ortak ilgi ve değerler olmalıdır. Grup üyeleri tarafından bunlara kuvvetle sahip çıkılır. Fakat bu ilgi, değerler ve çıkarlar belirsiz olabilir. Çatışma durumunda ise üyelerin neye sahip çıkacağı belli olmadığı için grup dağılabilir.

8- Grubun hangi sebeple var olduğunu açıklayan, grubun eylemlerini yönlendiren sosyal hedefleri bulunmalıdır. Her grup bir veya birkaç hedefe sahiptir.

Bu özelliklere göre grubun tanımı “*ortak sosyal hedefleri izleyen, sosyal normlar, ilgiler ve değerlere göre karşılıklı roller oynayan sosyal aktörlerin, tanınabilir, yapılaşmış ve sürekli birlikteliği*” şeklindedir (Akyüz, 2007: 19,20).

Durkheim, “*Dini Hayatın İlkel Biçimleri*” adlı eserinde de aile, klan kabile gibi ilkel kabul edilen ilk din formlarından ve türlerinden bahsetmektedir (Durkheim, 2005)¹⁴.

Dini grubun ortaya çıkışında geleneksel din, siyasi, kültürel, ekonomik ve toplumsal değişme sonucu yeni şartların etkisine dayanmaktadır ancak fertlerin dini tecrübelerinin zenginleşmesi, dini konularda uzmanlaşmaları da dini grubun ortaya çıkmasında önemli bir etkidir (Büyükkara, 2007: 108). Ayrıca dini grupların oluşumunda din dışı sebeplerin yanı sıra dinin, baskın ve etken olması, dinin sosyal birliktelik sağlaması ve etkileşim birliği oluşturması, konuyu sosyolojik açıdan ele almamızı gerektirmektedir. Çünkü din, belli bir coğrafyada, belli iletişim ve etkileşim unsurlarını barındıran toplum içinde ortaya çıkar (Kınsün: 2016: 213). Ancak dinin en önemli fonksiyonlarından olan birliği sağlaması ve bütünleştirici rol oynaması, siyasi, ekonomik ve kültürel din dışı sebeplerle ve dinin bizzat kendisi sebebiyle ayırıcı olabilir ve dini grupların, alt gruplara bölünmeleri söz konusu olabilir (Sinanoğlu, 2014: 35). İslamiyet’te mezhepler, cemaatler, tarikatlar ve çeşitli örgütsel gruplar dini grubun alt gruplarına örnek gösterilebilir. Böyle gruplara mensup olan kişiler grup kimliği kazanarak bireysel kimliklerini geri plana bırakırlar. Grubun menfaati kişisel menfaatin önüne geçer. Grupta kardeşlik duygusu gelişir ve dayanışma ortaya çıkar. Otoriteye bağlı hiyerarşik yapı meydana gelir ve bir denetim sistemi kurulur. Her grubu diğerinden ayırt eden grup yapısı, normları, rol tanımları ve ritüelleri vardır. Dini grupların, aynı dinin alt grupları olmaları, sistematik ve düzenli etkileşim ve iletişim halinde olduklarını göstermez. Her grubun diğer gruba tutumu olumlu ya da olumsuz

¹⁴ Bu konuyu sonraki paragraflarda biraz daha açacağız.

değişiklik gösterse de mutlaka bir yarış ya da çatışma hali mevcuttur. Aksi halde bir dinin altında alt grupların varlığını açıklamak mümkün olmazdı. Gruplar arasında yarış ve çatışma ortamını oluşturan sebepler de “biz en iyisiyiz, biz doğruyuz, biz güveniliriz, siz bilmiyorsunuz, siz tutucusunuz vb.” benzer olan ve olmayan tutumlardır (Büyükkara, 2007: 108, 109).

Dini gruplar arasında gözlemlenen uyum ve çatışmanın sosyo-kültürel, sosyo-psikolojik ve politik sebepleri de vardır. Ana dini grupta başlayan rekabet ve çatışmadan kaynaklı ilk bölünme uzun yıllara yayılır ve bölünmeler giderek daha da artar. Ana dinin alt grupları ortaya çıktığı gibi alt grupların da alt grupları ortaya çıkabilir. Alt grubu ortaya çıkaran sebepler, dinin doktriner özelliklerinden ayrılma, ibadet ve dini törenlerin eleştirilmesi, ahlaki kurallara yapılan itirazlar ve teşkilat yapısının gelişimidir. Her ne kadar ilk ayrılma dini unsurların değişimi ve kutsal unsurların farklı yorumlanmalarındaki farklılıklar olsa da özellikle politik ve sosyo-psikolojik nedenler ve bilimsel temeli olmayan nakle dayalı bilgi ve halk spekülasyonları da ilk ayrışmada etkilidir. Bilgi değeri olmayan halk spekülasyonları grup mensupları tarafından benimsendiğinde toplumsal bir gerçeklik kazanır ve fanatik bir tutuma neden olur. Fanatik tutum ve sıradan halk bilgilerinin yayılarak gerçek bilgilermiş gibi algılanması, grup mensuplarını düşünmeden davranmaya sevk eder. Taassup anlamına gelen fanatizm etkisiyle grup mensupları kendi bilgilerini, ahlak anlayışlarını ve davranışlarını öteki gruplara yansıtmaya ve benimsetmeye çalışırlar. Fanatizm, grup içi iletişim ve etkileşimde önemli ve olumlu bir rol oynarken gruplar arası süreçte olumsuz değerlendirilir. Bu durum, toplumsal değişimi, uyumu ve yeni kültürel değerlerin üretilmesini engeller. Dini metinlerin farklı yorumlanması ve üyelerin düşünce yapılarında etkili olan inançlar, grup fanatizminin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Sinanoğlu, 2014: 35).

Dini gruplar konusunda din sosyologlarının birçoğu, “*doğal dini gruplar*” ve “*sırf dini gruplar*” şeklinde yapılmış olan sınıflamayı kullanmaktadırlar. Doğal dini gruplar, aile başta olmak üzere ilişkilerin kan bağına, komşuluk ilişkilerine ve arkadaşlığa dayandığı çeşitli akrabalık, soy, klan, kabile, mahalli birlikler vb.dir. Doğal grupları bir araya getiren sebepler, doğrudan dini unsurlar olmasa da bu gruplar dinin taşıyıcısıdırlar. (Cezayirli, 1997: 371). Ayrıca din, üyeleri birbirine bağlayan ve grubun etkinliğini artıran ek etken olarak kabul edilir. Doğal gruplarda ilişkilerin gerçekten de kan bağına dayanmasına, kendilerini öyle düşünmelerine ya da başkalarının öyle görmesine gerek yoktur. Doğal dini gruplarda grubun dini tutumunu, kutsalın anlatıldığı kişisel dini tecrübe ve gelenek tayin eder. Bir grup, dini unsurlarını ve

tapınma şekillerini başka bir grupta paylaşmıyorsa kapalı grup olarak nitelendirilir. Aynı grubun içinde ayrı dini unsur ve ibadet şekilleri belirerek bölünmeler de oluşabilir ve siyasi önder dışında dini öndere bağlılık duygusu gelişebilir. Dini önderin bu şekilde orya çıkması ve üyelerin bağlanmasıyla ortaya çıkan bu ikinci grup dinden doğan gruptur. Dinden doğan gruplar, kan bağına ya da çeşitli sosyal ilişkilere dayanmadığından, sadece dini unsurların farklı yorumlanması ve uygulanması sebebiyle ortaya çıktığı için sırf dini grup olarak da isimlendirilir. (Taplamacioğlu, 1965: 14).

Doğal gruplardan bazılarını açıklayacak olursak *aile* ilk dini topluluk olarak kabul edilir. Aile bağları kadar dini bağlar da aile için çok önemlidir. Günlük yaşamda, özel günlerde ve dini törenlerde de aile temel kaynaktır. Aile içinde gerçekleştirilen ibadet ve dini törenler, aileyi ve yaşadıkları evi kutsallaştırır. Bu da ailenin ve yaşanılan yerin kutsallığını somutlaştırdığı için kişinin, ailesinden ayrılma durumu, ölüm ve felaket getirir (Çelik, 2011: 8).

Kan bağı ve dini bağlarla bağlanan doğal gruplardan diğer ikisi *klan* ve *kabile*dir. Temelde ortak bir ata ve akrabalık ilişkilerine dayanan bir soy grubudur. Ortak ata, totem olarak adlandırılan bitki ya da hayvan da olabilir. Üyeleri birbirine bağlayan kutsal da mana olarak isimlendirilir. Manayı taşıdığına inanılan her şey de tabu kabul edilir. Bu yüzden üyeler arasındaki kutsal bağ, kan bağından daha kuvvetlidir. Hatta klan üyeleri bile kutsaldır. Bundan dolayı klan ya da kabileden ayrılmak kutsalı terk etmek, kurtuluştan uzaklaşmak ve ölmek anlamına gelmektedir (Taplamacioğlu, 1965: 17). Modern ve post modern dönemde sekülerleşme, aile yapısını laik hale getirse bile ailenin din eğitimi ve sosyalleşme açısından önemli işlevleri vardır (Günay, 2010: 15).

Aile ve klan gibi kan bağına dayanan dini gruplardan başka kan bağı olmayan ama komşuluk ilişkilerine dayanan, sırf ortak kara parçasında yaşadıklarından dolayı doğal kabul edilen mahalli gruplar vardır. Özellikle çok tanrılı dinlerde bazı bölgelere mahsus tanrıların bulunması mahalli dini gruplara örnek gösterilebilir. Bu gruplar ortak dini törenler ve ayinler sayesinde doğal dini grup haline gelirler (Çelik, 2011: 8).

Tapınak ya da mabet etrafında kurulan büyük şehirler de üyelerini kan bağıyla değil doğal bağlarla bağlayan dini gruplardandır. İlk örneğini Sümerler'de görmek mümkündür. Şehir halkının aynı tapınak ya da mabette dini törenlerini gerçekleştirmesi de dini bağı sağlamaktadır (Taplamacioğlu, 1965: 18).

Milli topluluklar da ortak bir dile, geçmişe, geleneklere ve kültüre sahip olduklarından dolayı doğal dini gruplardan sayılır. Dinin milli din haline gelmesi de

inanç ve ibadetlerin bu ortak unsurlar etrafında birleşmesiyle gerçekleşir. En önemli örneği ise Yahudilerdir. Yaş ve cinsiyet grupları da yaş ve cinsiyet kategorileri arasındaki geçişin dini anlam içeren sembol ya da törenlerle yapılmasından dolayı doğal dini gruplar arasında sayılırlar (Çelik, 2011: 9).

Toplum yapısının zayıflaması ya da bozulması, eski inanç ve geleneklerin manevi ihtiyaçları yeteri kadar karşılayamaması, insanların yeni dini gruplara katılmalarına sebep olmuştur. Fakat bu durum doğal bağları ortadan kaldırmaz, sadece üyeler yeni grup bilinciyle hareket ederler. Sırf dini gruplar üyelerini eski dini bağlardan kopararak kendi inanç ve dayanışma ruhu etrafında birleştirdikleri için güçlü bir dayanışma ruhu ile sürekliliklerini sağlarlar. Grubun sürekliliğini sağlayan önemli bir unsur da grubun misyoner özelliğe sahip olmasıdır. Fakat her grubun yayılma tarzı aynı değildir (Çelik, 2011: 10). Çünkü doğal dini gruplarda üyelik, kan bağına dayandığı için ve gruplar arası geçiş olmadığından dolayı bu tarz gruplar misyonerlik gibi yayılma amacı güdemezler. Sırf dini gruplarda üyeleri birbirine bağlayan temel unsur din olduğu için dini bağ, kan bağı ya da arkadaşlık gibi bağlardan daha güçlüdür. Önemli bir husus da sırf dini gruplar doğduktan sonra, eski toplumsal ve sosyal yapılarında bazı değişiklikler olur ancak onlardan tamamen vazgeçmezler. Sırf dini grupları doğal gruplardan ayıran önemli nokta ise, doğal grubun sahip olduğu eski dini gelenek ve inançların kısmen ya da tamamen kaybolması, önemlerini yitirmeleri veya başka anlamlar kazanmalarındır. Yeni doğan sırf dini grup, yeni taraftarlar kazanır ancak geleneksel ve doğal grupların baskısı sonucu gizli cemiyet olarak varlığını sürdürür. Başlangıçta birkaç kişinin ayrılmasıyla ortaya çıkan dinden doğan gruplar misyonerlik, irşat, davet, cihat ya da sirayet yoluyla yayılarak üyelerini artırır ve genişlerler. Büyüyen bu gruplardan bazıları evrensel bazıları milli bazıları da kapalı cemiyet özellikleri gösterirler. Bunların da içinde alt grup olarak “*gizli dini cemiyetler*” ve “*sır cemiyetleri*” vardır. Bu cemiyetlerin ortaya çıkış sebepleri başta din olmak üzere sosyal, ekonomik, siyasi vb. nedenleri de vardır. Gizli cemiyetler diğer gruplardan farklı olarak üye adaylarını bazı tecrübelerden geçirirler ve onların bazı şartları taşıdığından emin olduktan sonra onları üyeliğe kabul ederler. Gizli cemiyetler, “*karizmatik*” olarak da adlandırılan “*ferdi rehberliğe dayanan*”, “*itizal sonucu oluşan*” ve “*mertebeler düzenine bağlı*” üç tipi vardır. Birincisinde grubu kuran bir peygamber, önder ya da ıslahatçı vardır. İkincisinde bazı dini farklılıklardan dolayı ana gruptan ayrılma söz konusudur. Üçüncüsü de grubun genelinde hiyerarşik bir sistem vardır. Sır cemiyetlerindeki yapı farklı ve biraz belirsiz olsa da efsanevi ya da tarihi bir kurucusu vardır. Diğer gruplara kıyasla doktrinleri,

efsaneleri ve ayinleri daha hassas ve ayrıntılıdır. Sır gruplarının asıl gayesi dindir ancak sosyal, ekonomik ve siyasi gayeleri de mevcuttur (Günay, 2010: 18-20). Sırf dini gruplardan *gizli gruplar* ve *sır gruplarının* ilkel toplumlarda ortaya çıkışı, salt dine dayanırken modern dönemde sosyal, kültürel ve ekonomik etkiler de bulunur. Toplumsal yapının farklılaşması, dini tecrübenin çeşitlenmesi ve zenginleşmesi, toplumun otorite yapısı, gizli grupların doğuşuna yol açmaktadır. Gizli gruplara katılım, bireyin tercihinine bağlıdır ve ilk üyelik aşamasında bazı uygulamalar ve şartlar vardır. Bunun nedeni, grubu dış etkilere korumaktır. Grup, yapısal olarak bir önder aracılığıyla ya da ana dini gruptan ayrılma sonucunda teşekkül eder. Sır grupları ile gizli gruplar arasındaki fark, kurucu önderin gizli gruplarda çoğunlukla belirsiz olması, sır gruplarına ise mitolojik veya tarihsel belirli bir kurucunun olmasıdır. Sır grupları gizli gruplardan inanç, ibadet ve törenler açısından daha gelişmiş kabul edilir. Gizli gruplarda daha çok toplumsallık göze çarparken sır gruplarında vicdan daha önemlidir (Çelik, 2011: 11).

Bir başka sınıflandırmada karşılıklı ilişki ve iletişim ölçütü alınır. C. H. Cooley, birincil grupları özel, kişisel ve yoğun ilişkilerin olduğu gruplar olarak adlandırır. *Birincil gruplarda* grupta özdeşleşme ve bireyselliğin grupta bütünleşmesi, yüz yüze ve sürekli ilişkiler ile fiziksel yakınlık vardır. *İkincil gruplarda* ise ilişki ve etkileşim daha seyrek olur. İkincil gruplara girip çıkmak kişinin kendi isteğine bağlıdır. İlişkiler daha çok sözleşmelere bağlıdır. Birincil gruplara kıyasla grubun çıkarları değil bireyin çıkarları önemlidir. Tönnies'in yaptığı sınıflama ise cemaat ve cemiyet şeklindedir. Cemaat, birincil grupların özelliğini taşıyarak cemiyet ikincil grupların özelliklerini taşır. (Akyüz, 2007: 15). Dini gruplar da diğer sosyal gruplar gibi büyüklükleri, nitelikleri, gruplaşma prensipleri gibi çeşitli ölçütlerle sınıflandırılırlar. Bu sınıflandırmada dini gruplar ilişki türü açısından birincil gruplara benzerler. Üyeler arasında yüz yüze yoğun ilişkiler ve güçlü bir dayanışma vardır (Akyüz, 2007: 24).

Din sosyolojisinde dini grup tipolojileri, bir dinin altında yer alan diğer grupları sınıflandırmak için oluşturulmuş önemli çalışmalardır. Ancak tipoloji çalışmaları genellikle Hristiyanlık ve onun alt grupları dikkate alınarak yapıldığı için bütün dinlerin alt gruplarını kapsamamaktadır. Bu anlamda sosyolojideki cemaat-cemiyet şeklindeki sınıflandırma yerine din sosyolojisinde 'ecclesia', 'denomination', 'sect' ve 'cult' tipolojisi daha çok kullanılır. Ancak bu tipolojileri ülkemizdeki ve İslam'daki dini grupları sınıflandırmada birebir uygulamak mümkün olmasa bile bu çalışmalar bizlere bazı ipuçları verecektir.

Dini gruplar hakkında ilk tipoloji çalışmalarını yapan Weber, 'church' (kilise) ve 'sect' (mezhep) şeklinde farklı tanımlamaları yapılan tipolojiyi kullanmıştır. Troeltsch'e göre kökleşmiş kural ve düzenlemeleri bulunan kilise, büyük toplumla en iyi bütünleşen dini yapıdır. Mezhep ise büyük toplumdan ayrılan dini yapılardır. Kilisenin dini uygulamaları ve kanaatleri mezhebe göre daha esnektir. Mezhepler ise bu konuda katıdırlar ve bunun için toplum dışı uygulamalarda bile bulunabilirler. Mezhepleri protestocu hareketler olarak tanımlayan Troeltsch mezheplerin, kilisenin devleti ve baskın sınıfları desteklemesine ve adaletsiz uygulamalarına karşı çıktıklarını ifade etmiştir (Kılıç, 2007: 42). Weber'e göre mezhepler, modern bireycileşmiş toplum özellikleridir. Troeltsch'e göre de mensuplarının bireysel kararlarına önem verdikleri için bireycileşme süreçleri için gereklidir (Daiber, 2011: 233). Mezhepler üyelik açısından gönüllülük esasına dayanır. Yönetim açısından karizmatik liderin yönettiği, birbirine eşit insanlardan oluşan bir yapısı vardır. Yani karizma tek bir kişiye aittir. Genel anlamda mezhepler, toplumda meydana gelen sosyo-kültürel, ekonomik ve siyasi şartlara göre dinin anlaşılması, yorumlanması ve yaşanmasında ortaya çıkan görüş ve yorum ayrılıklarının kurumsallaşması sonucu ortaya çıkar. Mezheplerdeki dini gruplaşma daha çok toplumsal çevreye göre değişmektedir. Batılı din bilimcileri tarafından mezhepler, mevcut dine itiraz ve protesto hareketi olarak ortaya çıkan, alternatif ahlaki ve dini bir yapı oluşturan, dini otoritelere karşı çıkarak üyelerini toplumun alt tabakalarından toplayan gruplar olarak tanımlanır. Hristiyanlıkta mezhepler, kilisenin devleti ve egemen sınıfı desteklemesinden dolayı protesto hareketi olarak ortaya çıkarken İslâm'da mezhepler farklı kültürlerle karşılaşma, inanç, ibadet ve uygulamalarda farklılaşma sonucu ortaya çıkar. İslâm'da mezhepler çoğunlukla inanç, ibadet ve uygulama gibi farklılıklardan meydana gelse de siyasi görüş ayrılıkları da mezheplerin ortaya çıkışında etkilidir. Max Weber'e göre kilise, tüm toplumun zorunlu olarak katıldığı, tüm toplumu kuşatan genel bir kurumdur. Yönetim açısından din adamlarının yönettiği hiyerarşik bir yapısı vardır ve karizma dini bir makama aittir. Siyasi karakter açısından da hem devleti destekler hem de devlet tarafından desteklenir (Çelik, 2011: 16, 17). Bu açıklama Hristiyanlık ve kilise açısından yapılsa da büyük bir toplum tarafından benimsenmiş, devlet desteğini almış bütün büyük dinler için geçerlidir.

Ecclesia şeklinde tanımlanan kilise ya da cemaat ise seçilmiş, aynı yerde toplanan Hristiyan cemaati olarak görülmektedir. Üyeleri kiliseye bağlı olarak dünyaya gelir ve üyelik zorunludur. Orta çağda kâfir olarak görülenler devlet tarafından cezalandırılır ve farklı inançları olanlar kılıç zoruyla inanmaya zorlanırdı.

Artık barışçı yollarla ve misyonerlik faaliyetleriyle insanları inanmaya davet ederler bu nedenle üyeleri heterojendir. Ayrıca tarihte ecclesia genellikle devletle müttefik olmuştur ve birçok devletin resmi dini haline gelmiştir (Kılıç, 2007: 44). Kiliseler dogmatik ve ibadetçi yapıya sahiptirler. Kiliselerin idaresi dini bir kuruma aittir ve din görevlileri maaş karşılığı atanırlar (Dawson, 2012: 345).

Sect olarak tanımlanan fırka ya da mezhep, kilise gibi organize olmuş büyük bir yapıdan ayrılan grupları ifade etmek için kullanılır. Bu gruplar, kiliseyle çatışmaları sonucu kendi değer ve davranış kalıplarını oluşturarak kendi içlerinde sosyalleşmeyi hedefler. Bu yüzden kiliseden ya da ecclesiadan kesin çizgilerle ayrılırlar. Üyelik açısından sect'te sınırlama vardır ve kişinin tecrübesine dayanır. Bağışlanma konusunda kişinin kendi imanı ve ahlaki dürüstlüğü daha önemlidir. (Kılıç, 2007: 45). Din görevlileri ve sıradan insanlar arasında fark kaldırılmıştır ve mezhepler kendi içlerinde demokratik yapıya sahiptirler. İdaresi karizmatik şahsiyete bağlıdır. Kilisenin uyguladığı bebek vaftizi gibi dogmalara karşıdırlar bu nedenle daha ilhamsal ve ibadet karşıtı tutum sergilerler (Dawson, 2012: 346). Weber'in yaklaşımına göre bir mezhebin asıl amacı, kendine uygun olmayan mevcut toplumdaki ayrılmak ve kendi sınırları içinde kalmaya çalışmaktır. Fakat değişen şartlara göre kendi alanı dışındaki insanları da kazanmaya çalışır ve siyasi bir politika benimseyebilir veya reddedebilir (Cook, 2004: 241).

Kilise ve mezhep arasında ele alınan bir diğer dini grup tipi '*mistik grup*' tür. Mistik grubun temelinde kültten bağımsız, kişisel ve inanç yoluyla bireysel kurtuluş tecrübesi bulunur. W. James'e göre mistik tecrübeler dini olduğu kadar gayri-dini özellikler de gösterir. Küçük gruplarca temsil edilen mistik gruplar sapkın hareketler olarak dışlanıyordu ancak modernleşme ve sekülerleşme (Ertit, 2019) ile birlikte maneviyatçı grupların ortaya çıkmasıyla mistik gruplar da etki kazanmıştır. Mistik gruplarla dinsel bireyciliğin (Ünal, 2011) öne çıkmış olması, çeşitli dini yapılara katılımın gönüllülük esasına dayanması, herhangi bir örgütlenmeye mensup olmadan yaşanan dindarlık modelini oluşturur. Yani bir kimse, bireysel anlamda da dindar olabilir ve dinini yaşayabilir. (Daiber, 2011: 233-235). Durkheim, Simmel ve Weber'e göre dini tecrübe aslında sosyal bir fenomendir ve dinsel etkileşimlerin, ritüellerin ve örgütlenmelerin dışındadır. Dini tecrübeler gündelik yaşamın gerçekliğidirler. Tek farkı, dini tecrübenin her bireyde farklı tezahür etmesidir. Dini tecrübeyi yaşayanlar, bu tecrübeyi hiç yaşamamış olanlara aktararak hem unutulmasını engellerler hem de kolektif bir hafıza oluştururlar. Aslında tehlikeli kabul edilen dini tecrübe, kurumsallaştırılarak daha güvenli duruma getirilir. Berger'e göre, bazı dini tecrübelerin

toplumsal yapıyı değiştirme gücü vardır. Çünkü doğaüstü bağlantıları bulunan dini tecrübeler mutlak kesinlik ihtiva ederler fakat kendi sınırları içindedir (Poloma, 2009: 355). Mistik grupların İslam'daki karşılığı birebir aynı olmasa da tasavvuf hareketlerinin kurumsallaşmış hali olan tarikatlara benzemektedir.

Denominasyon (Denomination) olarak kavramlaştırılan dini gruplar ise toplumun orta tabakasına hitap eden, dünyevi amaçlarla farklılaşan, ahlaki ve dini konularda gevşek tutuma sahiptirler. Devletten bağımsız hareket ederler ve diğer inanç gruplarına karşı çoğulculuk eğilimindedirler (Çelik, 2011: 18). Kilise ve mezhepten farklı olarak daha radikaldirler. Dini inanç ve uygulamalarda farklı olsalar da protesto hareketlerinde bulunmazlar. Eğitime ve sosyal saygınlığa daha çok önem verirler bu nedenle kilise ve mezhepler konusunda hoşgörülüdürler. Denominationların kiliselerle ortak özelliği ve mezheplerden farkı, üyelik açısından herkese açık olmalarıdır. (Kılıç, 2007: 42).

Dini gruplar içinde önemli sayılan *kült* grupları büyük çeşitlilik gösterirler ve biri diğerine uymayan dini grupları ifade ederler. Daha çok metropol ortamlarda ortaya çıkan bu gruplarda üyeler aynı anda farklı kült ya da dini grupların dini törenlerine, ayinlerine katılabilirler. Diğer dini grupların aksine örgütlenme biçimi dini geleneklerden uzaktır. Kült kavramı, beyin yıkama teknikleriyle insanları kandırmak ve yönlendirmek şeklinde haksız ya da aşağılayıcı anlamda kullanılmasından dolayı daha nesnel olması için yeni dini hareketler kavramı ile yeniden adlandırılmıştır. Yeni dini hareketler olarak kavramlaştırılan bu grupların oluşum sebepleri daha çok sosyal dinamiklerdir. Üyelerine başarı, sağlık, manevi huzur, üyeler arası manevi kardeşlik gibi birincil sosyal ilişkiler sunarlar. Bunun sonucunda dini gruplar arası rekabet artmış ve din dili değişmiştir (Çelik, 2011: 19). Kültler, yasal dini organizasyonlar olmadıkları için tehlikelidir ve onlara şüpheyle yaklaşılması gerekir. Stark ve Bainbridge bu grupları ortaya çıkaran üç önemli faktör belirlemişler ve onları tanımlamak için model geliştirmişlerdir. *Psikopatolojik modele* göre kültürler, akıl hastaları tarafından üretilen yeni dini yorumlar ve onları kabul edenlerce oluşturulur. Yeni yorum ve fikirlerin yayılmasıyla yeni kült grupları da meydana gelir. *Beceri modeli*, kült gruplarının yetenekli kişilerce kurulduğunu açıklar. Grubu kuranlar bu şekilde özellikle parasal anlamda menfaat elde edeceklerine inanırlar. Ayrıca menfaatleri parayla sınırlı değildir. Yönetim ve iktidar gibi menfaatleri de vardır. *Alt kültür-evrimleşmesi* modelinde toplumdan dışlanmış, sapkın kabul edilen kişilerce meydana gelmiş kült gruplarıdır. Bu gruplar yeni dini yorumlar ve açıklamalar geliştirirler ve zamanla yeni kült grubunun oluşmasına sebep olurlar (Hamilton'dan aktaran Kılıç, 2007: 48).

Kült kavramı yargılayıcı ve aşağılayıcı çağrışımlar içermesinden dolayı akademisyenler tarafından *yeni dini hareketler* şeklinde nesnel olarak yeniden kavramlaştırılmıştır. Bu gruplar dini gruplar içinde bireyleri en çok etkilemeye çalışan ve etkileyen gruplardır. Çünkü bu tür oluşumlar insanlar için modern hayat şartlarında yeni bir yaşam tarzı ya da yeni bir dünya görüşü olarak algılanır. Fonksiyonalist din teorisine göre yeni dini hareketler geleneksel din ve ailedeki boşlukları dolduran oluşumlar olarak değerlendirilir. Weber'e göre yeni dini hareketler ezilmiş ve dışlanmış kimseler için kimliklerini ve kişiliklerini gerçekleştirmek için umut kaynağı olarak görülür. Çünkü bu hareketler özellikle ahlaki tezat ve belirsizlik yaşayan gençler için alternatif kabul edilir. Bu tür gruplar üyeler tarafından kabul edilmek ve benimsenmek için akademisyenleri, bilimi, yazılı ve görsel medyayı da kullanarak hem daha geniş kitlelere ulaşmaya hem de meşruluk kazanmaya çalışırlar. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak zamanın ve mekânın küçülmesi, farklı inançlar ve hayat tarzları ile karşılaşılmasına, yaşanan gelişmelerin hızlanmasına, ahlaki, manevi ve kültürel hayatın her alanında büyük değişimlere neden olmuştur. Yaşanan bilimsel ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan rasyonelleşme, modernleşme, sekülerleşme ve bireycilik gibi etkilerle geleneksel inanç ve değerlerde boşluklar ortaya çıkmış, yeni dini hareketler ve din görünümlü hareketler de bu boşlukları doldurmak için meydana gelmişlerdir. Çünkü modern toplumların çoğunda insanlar mevcut dini anlayışlarından tatmin olamadıklarından dolayı anlam arayışına ve kimlik krizine düşmüşlerdir. Yeni dini hareketler de yeni dindarlık biçimleri ve yeni kutsallar ortaya çıkararak alternatif olmuşlardır. Geleneksel din anlayışını temsil eden kurum ya da kişiler de modern şartlara göre söylemlerini güncelleyememesinden dolayı arayış içinde olan modern insanı bu tür hareketlere yöneltmiştir. Çünkü modern insan yoğun iş hayatı sebebiyle etrafına yabancılaşmış ve yalnız kalmıştır. Yeni dini hareketler de yalnızlık çeken ve hiçbir gruba üye olmayan modern insan için çok cazip hale gelmiştir. Bu hareketler özellikle hasta ve borçlu kişilerle ikili ilişkiler kurarak güçlü bir dayanışma örneği oluşturmuşlar, kolektif eylemler, grup ve birey terapileri, dini içerikli sohbet toplantıları, müzikli ve danslı çeşitli partiler düzenleyerek hem daha cazip görünmüşler hem de üye kazanmanın birçok yolunu denemişlerdir. İstisnaları olmakla birlikte bu hareketlerin birçoğu sahip oldukları üyeleri kaybetmemek, grubun bireyde özümsemesi ve grup dayanışmasının güçlü tutulması için üyelerinin grup dışındaki her şeyle ilişkilerini kesmelerini talep ederler (Kirman, 2010). Çünkü görünürde gruba katılım gönüllülük esasına dayansa da grup içi işlerde de karşılık beklemeden çalışan gönüllülere ihtiyaç duyulur. Bu tarz gruplara katılım kişinin

tercihine dayansa da gruptan ayrılmak sanıldığıının aksine kolay değildir. Birey gruptan ayrılmak istediğinde grup bireyin maddi yoksunluk çekeceğine, gruptan ayrı yaşamayacağına, yalnız kalacağına dair bireyin üzerinde çeşitli baskılar kurarak bireyi grupta tutmaya devam eder.

Yeni dini hareketler olarak adlandırılan dini grupların özellikleri maddeler halinde şu şekildedir:

1. Geleneksel ve yaygın olan dini anlayış ve hareketlere karşı çıkarlar.
2. Üyelerine yeni norm ve kimliklerin aşılandığı toplumsal öğrenme sürecine dâhil ederler.
3. Her grubun kendine ait ahlaki normları vardır. Bundan dolayı üyeler arası normatif etkileşim tarzı görülür.
4. Dine aklî yaklaşımı reddederek sezgisel bilinç halini ve mistik tecrübeyi önemserler.
5. Karizmatik ya da otoriter bir liderleri vardır. Her üyenin lidere kayıtsız teslimiyeti ve itaati gerekir. Hiçbir üye grubun faaliyetlerinden ve liderden şüphe ya da tereddüt duyamaz.
6. Özellikle kıyametten önce bin yıllık mutluluk devri yaşanacağına vurgu yaparlar. Yani bin yıllık eğilimleri güçlüdür.
7. Yeni üye kazanmak ya da bulmak için misyonerlik faaliyetleri yaygındır (Kirman, 2010: 63).

Bu özelliklere ek olarak YDH'ler yakın tarihlidir. Ana akımların dışındadırlar. Yerel kültürden dönen kişileri etkilerler. Kamusal olarak imajları sorunludur. İnanç yönünden senkretik ve eklektik yapıya sahiptirler. Kullandıkları dil de sekülerdir (Akyüz, Çapcıoğlu, 2012: 527-533).

Temel anlayışlarında üyelerine aşkın bilgi, ruhu dinginlik, iç huzura erme, manevi olarak olgunlaşma ve gelişme gibi imkânlar sağlamalarından dolayı bu tarz gruplar dini grup olarak nitelendirilirler. Ayrıca mistik tecrübeyi ön plana çıkartarak Tanrı ya da kutsalla doğrudan ilişki imkânı sunarlar. Grubun ana öğretileri yeni üyelere zamanla ve belli aşamalarla açıklanır. Öğretiler açısından senkretik ve eklektik yapısıyla diğer dinlerin öğretilerinden yararlanarak karma inanç sistemi oluştururlar (Kirman, 2010: 69, 70).

Üyelerinden tam teslimiyet bekleyen bu hareketler, özellikle hayatlarında çok fazla sorumluluk almamış gençleri bütün vakitlerini grup faaliyetleri için harcamaları yönünde etkiler. Üyelerinin para vermek ya da bağış yapmak için yeteri kadar kazandıklarını düşünen gruplar da üyelerine maddi yardım yapma yükümlülüğü

getirerek onlardan faydalanır. Bunlardan dolayı her hareketin toplumsal tabanı aynı değildir. Kimisi sosyo-ekonomik açıdan toplumun fakir denebilecek alt düzeyini, kimisi orta düzeyini, kimisi de üst düzey olarak isimlendirilen zengin kesimi etkileyerek üyelerini toplar. Yeni üyeler grupların sürekliliği ve canlılığı için çok önemlidir. Bundan dolayı hem mevcut üyelerini korumaya hem de çeşitli yollarla dışarıdan üye kazanmaya çalışırlar (Kirman, 2010: 72-74).

Zamanla, kurucunun ölmesi, üyelerin yaşlanması ve yeni nesil üyelerin katılımıyla birtakım sorunlar meydana gelir. En büyük sorun ise ikinci nesil kabul edilen üyelerin bağlılıklarını daha üst seviyeye çıkarmadır. Bunun için üyelerine çeşitli statü ve roller vererek grup için daha fazla faaliyette bulunmaları, hizmet etmeleri sağlanır. Özellikle gençleri etkilemeye çalışan gruplar da gençlerin enerjilerinden ve zamanlarından yararlanmak isterler. Fakat rol ve kimlikleri tam oturmamış gençler grup için en önemli kararlarda istikrarsız davranabilir, fikir değiştirebilir ve gruptan ayrılmak isteyebilirler. Bu yüzden ilk nesil ya da grubu kuran üyeler, ikinci nesil üyelerin grubu terk etmelerine engel olmaya çalışırlar (Kirman, 2010: 81-83). Bunun için bazı üyelere daha yüksek statü verilerek bağlılıkları sağlanır, bazı üyelerin maddi yoksunluk ya da görel yoksunluğundan, içinde bulunduğu psiko-sosyal yalnızlıktan yararlanılır ve beyin yıkama olarak adlandırılan, grup ideolojisinin iyi ve doğru olduğuna yönelik bilimsel ve akademik çeşitli yazı ya da görseller kullanılır (Kirman, 2010). Bu konuda detaylı ve karşılaştırmalı bir çalışma yapan H. Ezber Bodur'un "*Moonculuk Hareketi ve Türkiye'de Benzer Bir Cemaat Yapılanmasının Sosyolojik Analizi*" isimli çalışması kayda değerdir (Bodur, 2003).

Weber, dinlerin incelenmesinde ilk olarak kurucusu karizmatik kişilerin olduğu gruplardan başlamak gerektiğini dile getirmiştir. Çünkü ona göre evrensel dinlerin ortaya çıkışı toplumsal kriz durumlarında kurucu şahsiyetin etrafında toplanan ilk halkayla gerçekleşir (Kılıç, 2007: 40). Bu anlamda evrensel olarak kabul edilen dinler ilk aşamada kurucu ya da karizmatik önderin dini tecrübe ve süreçlerini paylaşmasıyla karizmatik önder etrafında salt dini grup olarak ortaya çıkmışlardır. Diğer gruplarda olduğu gibi bu gruplar da sosyal, kültürel ve ekonomik şartlardan etkilenmiş, bazen de onları etkilemiş, hatta büyük toplumsal değişimlere sebep olmuşlardır. Özellikle Weber'e göre bu dinler, toplumsal kriz dönemlerinde itiraz ve protesto hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Ancak bu durum kutsalla bağlantıyı ve inançları göz ardı etmek anlamına gelmektedir. Bu indirgemeci yaklaşımdan kurtulmak için dini grubun doğuşunda özellikle etkili olan yaratıcı inancını, ibadetleri ve törenleri göz önüne almak gerekmektedir. Bu gruplar her ne kadar toplumsal kriz ya da karmaşık toplum

yapısında ortaya çıktığı söylene de dini önder ilk olarak, yaşadığı kutsal ve dini tecrübesini yakınlarına açarak sırf dini grup örneğini oluşturur (Çelik, 2011: 12).

Karizmatik grup olarak da isimlendirilen bu gruplarda üyeler, karizmatik gücün etrafında birleşerek önderin dini tecrübesini paylaşırlar. Üyeler için önder, kutsalla ilişkisi, şahsi değeri ve örnek karakterinden dolayı karizmatik otorite haline gelir. Her toplumda otoriteye itaatin hukuki bir temeli olduğu gibi karizmatik otoriteye itaatin temelinde de duygular, tecrübeler ve heyecan vardır. Bütün dini unsurların ve toplumsal hayatın otoritesi kabul edilen karizmatik lider öldüğünde ve otorite ortadan kalktığında grup yapısı değişir ya da grup ortadan kalkar. Bizi ilgilendiren yönüyle grup yapısının değişmesi, dinin kurumsallaşmasıdır. Grubun dağılmasını önleyen ve sürekliliğini sağlayan da en yakınların kurumsallaşma sürecine başlamasıdır. Grup üyelerini bir arada tutan karizmanın yerini artık geride bıraktığı inanç ve pratikler alır. Kurumsallaşma süreci ise önderin geride bıraktıklarını yazıya geçirerek açıklama ve yorumlamayla devam eder. Farklı açıklama ve yorumlar da yeni dini otoritelerin ortaya çıkmasına sebep olur¹⁵. Yeni otoriteler etrafında oluşan alt gruplarda dinin kurumsallaşması toplumsal değişime uyumu sağlarken bazılarında dinin kurumsallaşması değişimlere direnç¹⁶ kaynağı oluşturur. Artık karizmatik otoritenin yerini yeni teşkilat ve kurum yapısı alır. Dini grubu birbirine bağlayan ve itaatin temeli olan duygu ve heyecanın yerini de doktrin haline gelen inanç sistemi ve öğretileri alır. Dini kurumsallaşmanın tek sebebi karizmatik otoritenin ölmesi değildir. Dini kurumsallaştıran diğer sebepler; ticaret ve çeşitli sebeplerle farklı kültür ve inançlarla karşılaşma, sahip olunan inancı diğer inançların olası olumsuz etkilerine karşı koruma, grubun nicel olarak büyümesi, farklılaşması ve ibadet ile törenleri yönetecek din görevlilerine ihtiyaç duyulması, dini düşünce ve anlayışın belirli bir yöntem ve gelenek içinde gelişmesini sağlamaktır (Günay, 2010: 22-26).

Dini grupların ve bunlara bağlı alt grupların ortaya çıkışına sebep olan etkenler sosyal, kültürel, siyasi, ekonomik ve dini tartışma ve ihtilaflardır. Ancak temel faktör toplumsal değişimler değil, inanç, ibadet, törenler, sosyal davranış ve ahlak kuralları gibi konularda ihtilaf ve itirazların bulunmasıdır. Hatta buna ek olarak, dinin emir yasaklarına eskisi gibi uyulmadığı gerekçesiyle dinden uzaklaşıldığını ve dinin elden gittiğini ifade ederek ikaz, itiraz ve protestoların yükseltildiği de görülür. Özellikle inanç

¹⁵ İslam'da Hz. Muhammed'in sözlerinin hadis kitaplarında toplanması, toplanan hadislerin ve ayetlerin farklı yorumlanması ve açıklanması sonucu Hanefilik, Şafiiilik gibi mezheplerin ortaya çıkışı örnek gösterilebilir. Bkz. Fırlı, 2014: 46-73.

¹⁶ İslam'da Selefiyye fırkası, faaliyet ve ideolojileriyle öze dönmeyi savunan tepkisel hareketlerden biri kabul edilir Bkz. Fırlı, 2014: 142.

konularından sayılan Tanrı'nın sıfatları, kader, kıyamet, ahiret, yaratılış, ölüm, peygamberlik gibi konularda düşünce ihtilafları aynı şekilde dini grupların ortaya çıkışında etkilidir. Toplumu insanların oluşturması, dini de insanların yaşaması açısından toplumsal kurallarla din kuralları iç içedir. Bundan dolayı toplumda meydana gelen değişimler dini de etkilemektedir ve insanlar bu değişimlere uyum sağlamak için inanç ve ibadetler konusunda düzenlemelere ihtiyaç duyarlar. Bu ihtiyaçlara bakış açısı¹⁷ da alt grupların yapısını belirler. Alt grupları birbirinden ayıran diğer bir unsur da dini pratik ve ibadetler konusunda farklı uygulamaların ortaya çıkmasıdır¹⁸. Aslında dini grubun temelinde birliği ve bütünlüğü sağlamak vardır ancak grubun büyümesiyle alt grupların ortaya çıkması sorunları da beraberinde getirir (Günay, 2010: 26).

Toplumlar farklı ahlaki değerlere ve normlara sahiptirler. Dinlerin farklı kültürel alanlara yayılmasıyla yeni sosyal normlar ve ahlaki değerlerle karşılaşmaları sonucu bazı dini kurallarda ihmellere ya da esnemelere neden olur. Bu durum da taviz verme ya da itiraz etme konusunda üyelerin tepkilerine neden olur. Bundan dolayı reformist, modernist, gelenekçi gibi dini akımlar da ortaya çıkar (Çelik, 2011: 15).

Yukarıda belirtildiği gibi nicelik ve nitelik açısından dini grupları sınıflandırmak ya da ayırmak kolay değildir. Diğer sosyal grupları dini gruplardan ayıran belli ölçütler olsa da bütün dini gruplar birbirlerinin yapı ve özelliklerine sahip oldukları için aralarında net bir ayırım yapmak mümkün değildir. Ancak din sosyolojisinde yapılan tipoloji ve kavramlaştırma çalışmalarıyla dini gruplar arasında bazı ayrımlar yapılmıştır. Dini grupları sınıflandırmak için ülkemizde yapılan çalışmalar da genellikle tarikat, cemaat ve cemiyet şeklinde sınıflandırılarak yapılmıştır. Bu sınıflandırma türü Hristiyan tipolojilerinde ele alınan bazı niteliklere sahip olsalar bile onlardan ayrılan noktaları bulunmaktadır.

Dini gruplardan sayılan "tarikatlar", ana din kabul edilen yapıda meydana gelen gelişmelere tepki olarak dini, daha yoğun ve içten yaşamak isteyen kişiler tarafından meydana gelmiştir. Başlangıçta inziva hayatı yaşamak isteyen az sayıda kişiden oluşsa da zamanla öğreti ve pratiklerin kurumsallaşması ve mürid denilen yeni üyelerin tarikata katılımıyla genişler ve cemaat halini alır. Tarikatlarda resmi din öğretilerinin yanında mistik eğilimler, nafile ibadetler, çeşitli zikirler, menkıbeler,

17 Bazı direnç grupları toplumsal değişimlere karşı çıkarken bazıları da inanç konularındaki değişim ve düzenlemelerde ilahi varlığa ve kelama uygunluğa dikkat ederler.

18 İslam'da alt grup olarak en çok tanınan Şafiilik ve Hanefilik mezheplerini örnek gösterebiliriz. Abdest konusunda küçük bir kanama Şafiilerde abdesti bozmazken aynı durum Hanefi mezhebinde abdesti bozan sebeplerdendir.

kerametler ve olağanüstü hikâyeler yer alır. Yeni dini hareketlerde olduğu gibi bireysel arınma ve nefis terbiyesi ön plandadır. Tarikatlarda karizmatik otorite ya da lider yerine tarikat üyelerini yönlendiren, teoriği ve pratiği öğreten mürşit adı verilen önderler vardır. Mürşitler, karizmatik meşruiyet sağlamak amacıyla ruhi-manevi zincir anlamına gelen silsile ile soylarını din kurucusuna yani peygambere dayandırır. Her ne kadar sırf dini sebeplerle ortaya çıkmış olsalar da zamanla toplumun kültürel, siyasi, ahlaki ve ekonomik yapısından hem etkilenmişler hem de tüm bunları etkilemişlerdir (Çelik, 2011: 21,22). Günümüzde varlıklarını hala devam ettiren tarikatların kökü İslam tarihine kadar uzanır. Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli katkıları olan tarikatlar birçok açıdan üstün ahlaki değerlere ve ideallere sahipti. Osmanlı'nın son dönemlerinde bu özelliklerini kaybeden tarikatlar, önceleri sadece dini unsurlara önem verirken siyasi ve ideolojik akımlara da yöneldiler. Tarikat yapısının bozulması, insanın insan tarafından sömürülmesine, çarpık kişilik gelişmesine ve siyasi istismarlara sebep oldu. Bunun engellenmesi için Cumhuriyet'le birlikte laiklik hedeflendi. Tekke ve zaviyelerin kapatılması kararıyla birçok tekke ve zaviye kapansa da bazıları gizlice faaliyetlerine devam etti. Şartların değişmesiyle imkân bulan yeraltı tarikatları yeniden ortaya çıkarak faaliyetlerine açıktan devam etmeye başladılar. Kapatılan tekke ve zaviyelerin yerine cami, medrese ve mescitlerde kurumsallaşmışlardır. Bu konu oldukça önemlidir. Nakşibendilik, Halvetilik, Kadirilik ve Rıfailik tarikatlarının günümüzde varlıklarını hala devam ettirmelerinin kaynakları, cami ile bütünleşmesi ve devlet göreviyle cemaatine tarikat eğitimini, manevi silsilesini ve karizmasını kazandırmasıdır. Yasak olmasına rağmen sohbet toplantılarını ev, cami ya da mescit gibi yerlerde devam ettirmeleri tarikat kültürünün sürekliliğini sağlamış ve şeyh-mürid eğitiminin de devamlılığı sağlanmıştır. Ayrıca tarikat eğitime yönelik kitapların okunması, özel derslerin verilmesi, tarikat unvanlarının kültürel olarak devam etmesi, ölen kişilerin unvanlarının mezar taşlarına yazılması ve türbeler yaptırılması, şeyhlik ve halifelik icazetnamelerinin verilmesi tarikatlara süreklilik kazandırmıştır ve kazandırmaya devam etmektedir. Diğer yandan yasak olmasına rağmen faaliyetlere devam eden tarikat liderlerinin tutuklanması, sürgüne gönderilmesi ve zulme uğradıkları söylentileri, liderlerin karizmasına süreklilik kazandırmış, kulaktan kulağa aktarılan şeyhlerin kerametleri onları daha da güçlendirmiştir. Çok partili döneme geçişle birlikte dini yapılara daha ılımlı yaklaşılmaya başlanmış olması tarikatlara canlılık kazandırmıştır (Günay, 2010: 38).

İkinci dünya savaşını takip eden dönemde yaşanan değişim ve gelişmelerle yeni tarikat şubeleri ortaya çıkmıştır. Nakşibendiliğin Halidiyye kolu, Dağıstanî, M.

Ustaosmanoğlu, M. Raşit Erol gibi şeyhlerin faaliyetleri, İskender Paşa Cemaati, Erenköy Cemaati, İsmail Ağa Cemaati ve Menzil Dergâhı gibi cemaatler oluşmuştur. Tarikat merkezleri, geleneksel bağların çözülmesi, bireyciliğin yaygınlaşması ve buna uyum göstermede zorlanan, yalnız hisseden, güven arayışı içinde olan kimseler için önemli çekim merkezi haline gelmiştir. Hızlı değişim süreciyle manevi eğitimden uzaklaşan tarikatlar toplumsal, ekonomik ve siyasi faaliyetlere daha çok yönelmişler, kuran kursları, yurtlar, pansiyonlar ve daha birçok alanda faaliyet göstermişlerdir. Siyasi alanda şeyhler bizzat faaliyet göstermese de müritleri aracılığıyla politikada aktif rol oynamışlardır (Çakır, 2017). Toplumsal alana daha çok katılabilmek amacıyla farklı meslek gruplarından insanları, özellikle zengin iş adamlarını da bünyesinde toplamaya başlamıştır. Önemli bir husus da toplumun alt tabakalarından olan insanlara “modern hayatın reddi” etrafında şekillenen, yardımlaşma ve tevekkül anlayışına dayalı, geleneksel özellikleri baskın olan dindarlık kültürü oluşturmaya çalışmalarıdır. Daha çok şehir ve kasabalarda aktif faaliyet gösterdikleri için tarikatlar köylüler tarafından yadırganır (Günay, 2010: 41).

İnsan psikolojisinden çok iyi anlayan tarikat şeyhleri, her düzeyden insanı cezp edebilmekte, çok geniş kitleleri istediği gibi yönlendirebilmektedir. Hatta okuma yazması ve yeterli dini eğitimi olmadığı halde keramet ve heyecanlı hitabetiyle yüksek dini öğrenim görmüş kişileri bile etkileyebilmektedirler. Bu kişilerin ölümünden sonra mezarları türbeleştirilir ve kült konusu olmaya da devam eder (Günay, 2010: 42).

Weber’in “*Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam*” çalışmasında, Protestanlığın Türkiye’deki yansımaları ele alındı ve ilerlemenin önündeki engelin İslam olup olmadığı tartışmaları başladı. Birçok batılı İslam araştırmacısı, İslamiyet’in ilerlemeye engel olduğu tezini vermeye başladı. Bunun üzerine birçok Müslüman bilgin, İslam’ın ilerlemeye engel olmadığını, akıl ve mantık dini olduğunu, geri kalmışlığın sebebinin tekkecilik ve dervişlik olduğunu belirtmişlerdir. Şemsettin Günaltay’ın ifadesine göre “*ilerlememize engel olan İslamiyet değil bize öğretilen Müslümanlıktır.*” Hatta Günaltay, adak adama, muska, büyü gibi İslam dışı birçok unsurun tarikatların bünyesinde bulunmasını, İslam’ın gerilemesinin asıl sebebi olarak görmektedir. Mehmet Akif Ersoy’a göre ilerlemenin önündeki engel, “*tevekkül*” bilincinin ve “*kader anlayışının*” yaygınlaşmasıdır. Ona göre her toplumun gelişme çizgisi aynı değildir ve her toplum kendi ilerleme çizgisini belirler (Yıldırım, 2005: 9-13).

Wach’ın yaptığı tanıma göre tarikatlar, ortak takva hayatı yaşamaya kadar vermiş kişilerin bir araya gelerek kurduğu ve teşkilatlandığı yapılardır. Ona göre

tarikatlarda tekelleşme özelliğine sahiptir ve kişisel sadakat üzerinde ısrarcıdır. Tarikat üyelerini birleştiren mekân, kıyafetler, ibadetler, ortak çalışma ve manevi kardeşlik düşüncesi, tarikatlarda önemli özelliklerindendir (Günay, 2010: 30).

Tarikatların bazı olumsuz özellikleri ve etkileri olsa da Müslüman toplumlarda birleştirici, ahlaki, ekonomik, kültürel ve sosyal birçok unsuru ihtiva eder. Özellikle Anadolu'da Moğol istilasının sebep olduğu kargaşa ortamında tarikatlarda, zor durumdaki halk için maddi ve manevi anlamda sığınak olmuştur. Nitekim tarikatların temel dini unsurlar olsa da sosyal hayattan koparılamayacak gerçeklikleri vardır. Nihayetinde tarikatlarda kuranlar da ona mensup olanlar da sosyal hayatın gerçeklikleri olarak birbirlerinden koparılamazlar. Her insan hem sosyal hem kültürel hem de ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak zorundadır. Tarikata mensup üyelerin de bundan dolayı ekonomik faaliyetlerde bulunmaları ve haklarını meşru yollarla siyasette aramaları oldukça doğaldır. Bize göre tarikatlarda tartışılması gereken tarafları, üyelerini ekonomik anlamda istismar etmeleri, ahlaki birtakım ilkeleri verirken bireyselliklerine engel olmaları, dini olmayan konularda bile kararlarını etkilemeleri¹⁹ ve sorgusuz sualsiz itaat beklentisidir.

“Cemaat ve Cemiyet” adlı eseriyle bu kavramları ilk defa kullanan Tönnies, *“küçük veya büyük herhangi bir grubun azaları her nerede, şu veya bu münferit menfaati değil, fakat müşterek hayatın ana şartlarını paylaşacak şekilde bir arada yaşarlarsa, bu gruba cemaat diyoruz”* ifadeleriyle cemaati tanımlamıştır. Ona göre cemaatin iradesi, tüm kişisel iradeleri kapsar. Cemaat olmanın en önemli özelliği, bütün sosyal ilişkilerin cemaat içinde ya da ona bağlı gerçekleşmesidir. Tarikatlardaki gibi cemaat üyelerini de birbirlerine bağlayan unsurlar kader, kültür ve gelenektir (Eren, 2000: 94). Birçok konuda tarikatlarda pratik ve uygulamalarından ayrılırlar. Önderleri tarikat önderi gibi bir silsileye dayanmayabilir. Mürşit ve müritler arası iletişimde yüz yüze sözlü iletişim yerine daha çok kitle iletişim araçları kullanılır. Sosyokültürel, ekonomik, eğitimsel ve medya gibi unsurları etkin olarak kullanırlar. Özellikle modern dönemde cemaatleşmeler şeklinde ortaya çıkan dini gruplardan bazıları etkin siyasi anlayışla toplumu kimlik yönelimli, radikal ve devrimci özellikleriyle dikey yönlü dönüştürmeyi amaçlarken bazıları da siyasetten uzak, ahlaki ve kültürel olarak yatay düzlemde bireyden topluma değişimi amaçlar. Bu tarz gruplar, sosyal statü farklılıkları ve imkân eşitsizliklerinden dolayı toplumda mağdur olduklarını düşünen kişiler için çok caziptir. Bundan dolayı cemaatlerin toplumsal değişime tepki

¹⁹ Siyasi olarak kime oy verecekleri konusunda liderin taraf belirtmesi, meslek ve eş seçimi konusunda liderin onay vermesi ya da yönlendirmesi örnek gösterilebilir.

olarak ortaya çıktığını savunan sosyologlar bu tarz dini grupları “*yoksunluk teorisiyle*” açıklarlar. Çünkü bu gruplar bireyin ihtiyaç duyduğu güven duygusu, aidiyet hissi, kabul görme, onaylanma gibi psiko-sosyal ihtiyaçlarına cevap veren yapılar olarak tanımlanırlar. Yoksunluk teorisini eleştirenler ise bu açıklamayı indirgemecilik olarak değerlendirir ve cemaatlerin sosyal, kültürel, ahlaki ve psikolojik açılardan da dikkate alınması gerektiğini savunurlar (Çelik, 2011: 23,24).

Dini gruplar, yapıları, amaçları, fonksiyonları ve sayı fazlalığı gibi özelliklerle birbirlerinden ayrılırlar da bireylerin dini yönelişlerinden meydana gelen sosyal birimlerdir. Zamanla üye sayısının artması ve grup yapısının gelişmesi grubun büyümesini ve yayılmasını sağladığı gibi grubun dağılmasına da neden olabilir. Çünkü gruba yeni katılan her üyenin etkileşimi daha önce var olan ilişkilere eklenir, farklı inanç ve düşünce alışverişinden sonra grup üyelerinin inanç ve düşüncelerinde ya da önemli bir üyenin düşüncesinde farklılıklar meydana getirebilir. Durkheim’e göre bu tür bir farklılaşmanın amacı, bireylerin, üyesi oldukları gruptan farklılaşmak ya da uzaklaşmak değil, dinin özüne uygun olduğunu düşündükleri inançları yaşamak ve yaşatmaktır (Özalp, 2017: 221). Dini grupların sayılarına ve ömürlerine dikkat çeken Zuckerman’a göre, varlığını uzun süre devam ettiren bu gruplar kült olarak tanımlanmaktan kurtulurlar ve meşru bir din olarak kabul edilme olasılıkları artar. Sayısal anlamda da çok fazla üyeye sahip olmaları meşruiyet yollarından biridir (Kılıç, 2007: 51). Ancak burada önemli bir hususa dikkat etmek gerekir. Özellikle sayısal anlamda çokluğun meşruluğu sağlaması durumu bazı açılardan problemlidir. Birçok grup misyonerlik ve beyin yıkama gibi çeşitli yollarla üye kazanmaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle grupların üye kazanma maksatlarını belirlemek gerekir. Çünkü grup, bir terör örgütü olabilir ve zaten meşruluğunu sağlamak için üye kazanmaya çalışabilir. Ya da dini olarak kurulsalar da asıl gayeleri siyasi, ekonomik ve makam elde etmek de olabilir. Bu nedenle dini grupları sınıflandırmada sayısal çoğunluğun ölçüt alınması pek sağlıklı görünmemektedir.

Dini grup üyelerinin inanç ve uygulamalarında küçük farklılıklar olsa da bütün gruplarda grup üyeleri grup normlarına uymaya dikkat ederler. Bu da grup üyelerinin birbirlerine bağlanmasının, ortak deneyimlerini paylaşmalarının, dayanışma ve yardımlaşmalarının temel yapısını oluşturur. Diğer üyelerle benzer davranışları sergilemek ve ortak bir amaç etrafında bütünleşmek bireyleri rahatlattığı gibi, ölüm korkusu, ahiret hayatı gibi çeşitli korkularından da kurtulmalarını sağlar. Bireyleri böyle birçok konuda ortak hareket ettiren güç de bireylerin gruba ve birbirlerine bağlanmalarıdır. Fakat ortak görüş ve davranış yapısı, baskılayıcı özelliğiyle grup

üyelerini belli yaşam tarzları, meslekler, aile hayatı vb. konularda yönlendirebilir. Wach'a göre grubun bu yapısı, kapalı cemaat toplumunun oluşmasına neden olabilir (Özalp, 2017: 222).

Dini gruplar, oluşumları açısından inanç, ibadet, dini tören vb. unsurlar içerseler de toplumda bireyler tarafından kurulmaları, bu gruplara sosyolojik bir gerçeklik kazandırır. Bu yüzden dini grupların bireysel ve sosyal birtakım etki ve işlevleri vardır. Dini grubun manevi dinginlik, ruhsal coşku, dini tecrübe etme, dini anlama, Tanrı'yı bilme gibi işlevleri dinden kaynaklanır. Sosyolojik ve psikolojik açıdan da bireyin vicdanını derinden etkiler, modernleşme ile yalnızlaşan ve içinde bulunduğu topluma yabancılaşan bireyleri birincil ve samimi ilişkilerle motive eder, psiko-sosyal sorunlarına çözümler getirir, kentsel bunalımlardan insanları uzak tutar. Modernleşme ve sanayileşmenin etkisiyle sosyo-ekonomik yoksunluklara maruz kalan kitleler için de yardımlaşma ve dayanışma özellikleriyle cazip hale gelirler. Değişime ayak uyduramayan, başkaları tarafından çeşitli sebeplerle dışlanan ve belirsizlik içinde olan insanlar için de hem bir sığınak hem de davranışları yönlendiren bir kurum olarak görülür. Dini gruplar, özellikle kimlik arayışı içinde olan, kabullenilip onaylanmak isteyen bireyler için sosyal, kültürel ve ekonomik olarak kurumsallaşarak alternatif kimlik oluşturmalarına ve psikolojik olarak kendilerini gerçekleştirmelerine yardımcı olurlar. Bunun için de modernliğin getirdiği tüm imkân ve araçları kullanırlar. Dinin yanında sosyal alanda da kurumsallaşan bu yapılar zamanla diğer gruplarla rekabet içine girerek sosyal sermayelerini genişletmeye çalışırlar. Bu gruplar hem dini gelenekten hem de modernliğin getirdiği araç ve imkânlardan yararlanmasından bakımdan eklektik yapılardır (Çelik, 2011: 26).

Dini grupların bir diğer işlevi de üyelerini sosyal gruba ait kılarak onların duygu ve düşüncelerini etkilemesinin yanında üyelerin dini bilgilerinin kaynaklarını oluştururlar. Ülkemizde DİB' in yaptığı bir araştırma sonucunda bireyler dini bilgilerini yakın çevrelerinde dini bilgisi olanlardan, imam, müftü, vaiz gibi din görevlilerinden, dini TV programlarından, mensup oldukları dini cemaatlerinden ve diğer kaynaklardan alırlar. Dini grupların bilgi kaynağı olarak görülmesi %11,3 oranla azımsanmayacak düzeydedir (DİB, Dini Hayat Araştırması, 2014: 139). Bu da dini grupların, bireylerin inanç, duygu, düşünce ve davranışlarını etkilediğinin göstergesidir.

Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi içinde yer alan yeme, içme, barınma gibi fizyolojik ihtiyaçlar, dış tehlikelerden korunma gibi güvenlik ihtiyacı, sevgi, kabul görme, aidiyet gibi sosyal ihtiyaçlar, özsaygı, başarı ve özgüven gibi değer ihtiyaçları ve son olarak ahlak, doğruluk ve yaratıcılık gibi kendini gerçekleştirme ihtiyacı, dini

grupların üyelerine sunduğu olanaklardandır. Özellikle güvenlik nedeniyle oluşan gruplar, düzenli bir yaşam oluşturmak amacıyla bazı dini normlara, değerlere ve kendi oluşturdukları hukuk kurallarına uymaya dikkat ederler. Fakat bazı durumlarda üyeler keyfi ya da mecburi olarak grup normlarının dışına çıkabilirler. Bu durum, sapma gösteren bu üyelerin diğer üyeler tarafından olumsuz değerlendirilmelerine neden olur. Grubun sürekliliği ve normların işlerliğinin devam etmesi için de ya diğer üyeler tarafından sapma davranışına göz yumulur ya da üye suçlanarak ötekileştirilir, cezalandırılır ya da gruptan atılır (Özalp, 2017: 223).

Dini açıdan suç sayılan davranışlar, ilahi iradenin belirlediği normlara aykırı davranmak ve faydasız davranışlarda bulunarak insanlığı saptırmak olarak değerlendirilirken dini gruplarda suç olarak kabul edilen davranışlar zamanla bireylerin kendi aralarında karşılıklı etkileşimden kaynaklanan grup içi farklılaşmalar olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Bu yüzden yine insanların belirlediği kurallarla laik suç değerlendirmeleri ortaya çıkmıştır. İlahi suçla toplumsal suçlar birbirinden ayrılmıştır. Fakat her dini grup kendi içinde hem dini hem sosyal suç türleri belirleyerek ve ahlaki kurallar koyarak üyelerinin bunlardan sakınmalarını bekler. Bu çerçevede dinin ve dini grubun suçu engellediği algısı oluşur. Yapılan bir araştırma dini unsurların suç işleme oranını azalttığını ortaya koymuştur. Bunun nedeni, sosyal ve ahlaki kurallara uyulması konusunda dinin ve dini grup üyelerinin suç işleyenlere baskı yapmasıdır (Özalp, 2017: 224).

Dini grupların suç oranını azalttığı yönünde yapılan değerlendirmelerin yanında, özellikle suça, intihara, katliama ve terör faaliyetlerine yönlendiren dini unsurlar barındıran gruplar da mevcuttur. Yani üyelerini suçtan uzaklaştırmak yerine özellikle dini unsurları kullanarak, sosyal düzeni ve güvenliğini bozmak amacıyla, üyelerini suça yönlendiren gruplar da mevcuttur. Irak'ta IŞİD, Amerika'da David Koresh ve müritleri, Hizbullah, Haşhaşiler, Hariciler, FETÖ, Vehhabiler, el-Kaide gibi gruplar bunlara örnek gösterilebilir.

Gruplar, üyelerini sadece grup içinde etkilemekle kalmaz, gruplar arası ilişkilerindeki tutumlarıyla da üyelerin dışarıya olan tutumlarını etkilerler. Büyüyen ve rekabet içine giren gruplar, dış grup olarak gördükleri, tüm topluma ya da karşı grup olarak gördükleri gruplara karşı uzlaşmacı veya çatışmacı tutum sergilerler. Dini gruplar arası ilişkiler hoşgörü temeline dayandığında toplumsal sorunlar ortaya çıkmazken; hoşgörüsüzlük, dışlayıcı ve ötekileştirici tutumlar toplumsal huzursuzluklara, dini temelli gerilim ve çatışmalara neden olabilir. Sosyal, kültürel ve ekonomik olarak meydana gelen her değişimin, dini grubu etkilemesi gibi, dini

grupların diğer gruplara karşı sahip olduğu tutumlar da toplumun bütün unsurlarını etkiler. (Çelik, 2011: 24, 25) Fakat gruplar arası ilişkinin etkisi toplumsal boyutta kalacağından dolayı biz daha çok bu ilişkilerin bireyler üzerindeki etkisine odaklanacağız.

Bireylerin, dış grup üyelerine tutumları hem üyesi olduğu grup normlarından hem de bireysel özelliklerinden etkilenir. Bu yüzden birçok grup üyesi, özellikle üyesi olduğu grup için olumlu tutumlara sahiptir. Üyesi olduğu grubu ya da grup üyelerini olumsuz bir durumda eleştirmezler, onları kayırma eğilimine girerler. Farklı bir gruba ya da üyelerine karşı tutumları da yine grubun, farklı gruba karşı tutumuna bağlı olarak uzlaşmacı ya da çatışmacı olabilir (Hortaçsu, 2014: 267).

Görüldüğü üzere sınıflandırmaya çalışılan ve tanımını yaptığımız çok sayıda dini grup türü vardır ve hiçbirinin faaliyetleri ve üye sayıları azımsanacak düzeyde değildir. Bu nedenle insanların gruplara hangi sebeplerle katıldıklarına değinmemiz gerekmektedir.

İnsanların dini gruplara katılmalarına etki eden sosyo-psikolojik nedenler, sosyal bir varlık olan insanın birlikte hareket etme ihtiyacı hissetmesi, bireysel ve toplumsal sorunlar, ekonomik ve fizyolojik mahrumiyetler, yalnızlıktan kurtulma ve dayanışma içinde olma isteği, işe yarama arzusu, ortak bir amaç için birlikte hareket etmenin verdiği coşku, grupla özdeşleşerek bir duygunun yoğunlaşmasıdır. Buna ek olarak, insanların makam ya da bazı menfaatleri elde etmek istemesi ve saldırganlıklarını gruplar içinde tatmin etme düşüncesi, olumsuz nedenler arasında sayılabilir. Bazen de hiçbir gereksinim olmadan grup içinden birine beslenen sempatik duygular da insanların gruplara katılmalarına etki edebilir (Büyükkara, 2007: 109).

Grup fanatizmini ve fanatizmin meydana getirdiği sorunları düşündüğümüzde, bütün dini grup yapılarında, dinin doğru anlaşılmasını ve uygulanmasını engelleyen bazı sosyal ve psikolojik faktörler vardır. Bunlardan bazıları grup olmanın doğal niteliğinden kaynaklanan problemlerdir. Bu bağlamda grup, insanın sosyalleşmesini sağlayıp, ait olma hissini ve bir bütünün parçası olma bilincini temin etse de bireysel kişiliğin öne çıkmasını engelleyerek grup kimliğini öne çıkarır. Amacı itibarıyla gruplar, mahrumiyetleri ve gerginlikleri azaltıcı rol oynuyorsa olumlu dini grup tipini, aksine bunları kalıcı hale getiriyor ya da artırıyorsa olumsuz dini grup tipini yansıtmaktadır. Büyük dinleri ve özellikle İslamiyet'i özü itibarıyla düşündüğümüzde dini grupların kişisel ve toplumsal sorunları çözümlemesi ve uzlaştırması gerekir. Aksine sorunların artmasına neden oluyorsa arka planında sosyolojik açıdan problemli dini gruplar vardır. Başka bir sorun, gruba katılım ve bütünleşme aşamasında başlar. Grup, üye

potansiyeli olacak kişilere bazı propagandalar uygulamaya başlar. Adayın gruba dikkati çekilir, neden başka gruplar değil de bu grubun seçilmesi gerektiğine vurgu yapılır. Bunu yaparken diğer grupların yetersizlikleri, başarısızlıkları üzerinde durulur. Adayı etkileyebilmek için ve onunla bağ kurabilmek için grubun olumlu özellikleri daha çok ön plana çıkartılır. Aday gruba katılmaya karar vermişse geçmişinden kısmen kopar ve bazı gruplarda dini tören ya da uygulamalarla²⁰ aday gruba katılır. Grubun temel görüşü ile hayat tarzı arasında farklılıklar varsa, grup, üyelerini kaybetmemek için özel bir misyona sahip olduklarını, önemli görevlerinin bulunduğu duygusunu işleyerek üyeleriyle arasında yoğun bir bağ kurar. Grup üyelerinin bağlılığını artırmak için sadık ve samimi cemaat üyelerinin imanla ölecekleri ve cennetlik olacaklarına dair söylemi sıkça kullanılır (Çakır, 2015: 115). Seçkin grup oldukları vurgulanarak diğer gruplar kötülenir. Grupta kalıcı hale getirilen hatalı tefsir, temsil anlama durumları, mensupların dışarıdan kabul edilen birinin bilgisine, tecrübe ve fikirlerine ihtiyacı olmadığı düşüncesine sebep olur. Hatta bu nedenle samimi uyarı ve nasihatler saldırı olarak algılanabilir. Grubun mensubuna kazandırdığı yeni tutumlardan dolayı, mensuplar, grup içinde bağlılık ve sempati geliştirirken grup dışındaki kişilere farklı davranırlar. Hatta bazen kendilerinden olmayanlara nefret duygusu geliştirirler. Bu şekilde savunma içgüdüünü doğuran şey, mensubun grubu sahiplenerek grupla özdeşleşmesi ve grup mensubiyetinin, kişiliğinin bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Bundan dolayı grubuna yapılmış her eleştiriye şahsına yapılmış saldırı olarak kabul eder. Üyelerin bu şekilde savunmacı davranmasının diğer bir nedeni, yanlışın doğru, doğrunun yanlış olarak aksettirilmesidir (Büyükkara, 2007: 110-113). Ayrıca grup üyelerinin bu tarz tutumlarının arkasında yer alan grup baskısını unutmamak gerekir. Şöyle ki, bütün üyeler lidere bağlı olmakla birlikte grupların hiyerarşik yapısında ast-üst ilişkisi vardır ve yapılan sohbetlerde astın üste itaati sıkça vurgulanır. Bütün dini grupların kabul ettiği görüşe göre, bütün emir ve yasakların kaynağı Allah, peygamberler ve kutsal olan her şeyle birlikte karizmatik önder de üyelerce bütün ahlaki değer ve normların kaynağı olarak benimsenir. Grubun önderi de ilahi ilimlerin bilgisine sahip olan âlim olarak, bazen doğrudan bazen de Allah ve Resulüne itaati vurgulayarak dolaylı yoldan kendisine itaat edilmesini telkin eder. Bu bağlamda grup sohbetlerinde “itaat et kurtul” söylemi fazlaca işlenir. Bu kurtuluşun ne olduğu açık olmamakla birlikte üyelerce hem dünya sıkıntılarından hem cehennem azabından

²⁰ Bazı dini gruplarda gruba kabul için şeyhten tövbe alınması, şeyhin elinin öpülmesi gibi çeşitli uygulamaları vardır. Örneğin İsmaililer ahit metni okuyarak, Arap Aleviliğinde vaftiz töreniyle bunu gerçekleştirirler ve dinin ikinci şahadeti olarak kabul edilir (Büyükkara, 2007: 112).

kurtuluş olarak iki yönlü algılanabilmektedir. Bu söylem nedeniyle üyeler önderin istediği her şeyi yapabilmektedirler. Ayrıca önderin hatasız ve kutsalla bağlantılı olduğu düşüncesi, üyelerin gruba öndere olan bağlılıkları, itaat ederek cenneti kazanacakları hayali ve inancıyla, grup liderlerine körü körüne itaat edebilmektedirler.

Savunma duygusu ve davranışı, her zaman olmasa da nefreti doğurabilir. Bu nefret, aynı gurubun içinde birbirine uyumsuz kişileri bile birbirine bağlar ve muhaliflerine ölçüsüz düşmanlık sergilemelerine, hatta şiddete neden olur. Aynı şeye maruz kalmamak adına kendilerini ve grubu korumak için psikolojik ve fiziksel barikatlar kurarlar. Psikolojik barikat kurmak için *İslam'da "el-Fırkatü'n Naciye"* (kurtulan fırka) kavramıyla, "sapmış", "cehennemlik grup" düşüncesiyle diğer gruplar ötekileştirilir, gruba özel yasaklar, kıyafetler, yiyecekler ve ibadetler belirlenir. Fiziksel olarak kurulan barikatlar ise gruba özel mescitlerin, yurtların, camilerin, vakıfların ve derneklerin aracılığıyla kurulur. Grupların diğerlerini bu kadar ötekileştirmelerinin, kendi içlerine kapanmalarının ve cemaatleri birbirinden kesin çizgilerle ayırmalarının nedeni, toplumun geneli için önemsiz olan, hatta bazen imani bir mesele olmasa bile, sakal ve bıyık bırakmak, örtünmek gibi küçük ayrıntıların grup için çok önemli olmasıdır. (Büyükkara, 2007: 114-115).

Bütün gruplar gibi dini gruplar da üyeleri arasında uyum isterler ve bunun için yazılı veya sözlü grup kuralları oluştururlar. Ayrıca liderin otoritesi ile ödül veya cezai uygulamalarla kontrol mekanizması kurulur, üyelere grup baskısı yapılır ve bireylere aynı değer yargıları aşıl原因arak benzer davranışlar sergilemeleri sağlanır. Grup normları ile İslami normların çelişmesi durumunda, grup baskısı ve grup düşünö denilen tutum, lidere yapılacak eleştirilerde çekingenliğe neden olur. Rahatsız eden bu çelişki "*bir hikmeti vardır*" düşünesi ve söylemiyle azaltılır ya da ortadan kaldırılır. Bazı gruplarda lider üyeler tarafından vahyin en doğru yorumcusu, en iyi fikirlerin sahibi, ileri görüşlü, kalp gözü açık, en ahlaklı ve mükemmel insan, yaptığı her işte bir hikmet bulunan biri olarak kusursuz görülür. İslamiyet'in özüne uymayan bu düşünce başka problemleri de beraberinde getirir. Liderin ilmi, vehbi zannedilir ve önemli kararlar alınacağında liderin istihare rüyası dikkate alınır. Liderden edinilen bilgiler şifahi olarak talebelere aktarılır, peygamberin sünnetine ek olarak liderin sünneti ve onu uygulayan bir cemaat ortaya çıkar. Liderin sünnetinin de farklı yorumlanıp uygulanması grup içinde ayrı bölünmelere neden olur. Grup liderinin ölümü bu bölünmeleri daha da artırır (Büyükkara, 2007: 115-123).

Grup, hedeflerini gerçekleştirebilmek için üyelerinden çeşitli fedakârlıklarda bulunmalarını ister. Bu fedakârlıklar çoğunlukla parasal olsa da üyelerin aileleriyle

geçirecekleri vakitleri de kapsar. Yaşanan fikir ayrılıklarında üyeler ya gruptan dışlanır ya da bir hataya düştüğü gerekçesiyle pişman olup bunu telafi etmesi, kendine çeki düzen vermesi gerektiği konusunda baskı yapılır. Önce kendi kimliğini sonra üyelerin kimliğini oluşturan grup, eğitim noktasında grupsal önceliklere dikkat eder. Grup normlarının ve grubun içselleştirilmesi için eğitimde bazı konular sıkça tekrar edilir ve grup üyeleri yoğun bir duygusallık içine girer. Bir vaaz ya da sohbette kendilerini ağlatan bir lider (Çakır, 2017) ya da konuşmacı duygusal anlamda önem arz eder. Grup, şiddet eğilimlerini “bizim şiddetimiz bize yapılanların yanında çok küçük” şeklinde açıklar ve dini unsurlarla meşrulaştırır. Grup, üyeleriyle bağlarını, üyesinin seçkin bir kişi olduğunu, önemli bir görevi ve statüsünün bulunduğunu belirterek güçlendirir (Büyükkara, 2007: 124-133).

Dini grup ve birey arasındaki sosyal etkinin yönü genellikle çıkarlara dayanmaktadır. Bireyin gruba olan etkisi, gruptaki statüsüne bağlıdır. Yani yüksek bir statüsü varsa grup düşüncesinden farklı düşünmeye başladığında diğer üyeleri de etkileyerek grubun yapısını değiştirebilir ya da ayrı bir grup oluşturabilir. Eğer sıradan bir üye durumundaysa farklı düşüncelerinden dolayı birkaç üyeyi etkiler. Görüşleri de grup düşüncesinin aksine ya da gizliliğine aykırıysa ötekileştirilip gruptan dışlanabilir. Fakat grubun bireye etkisi daha büyük ve çok yönlüdür. Bireyin, gruba etkisi çoğu zaman üyelerin ötekileştirici tavrından dolayı geri çekilir ve birey uymaya ya da itaat etmeye devam ederken grubun, bireye etkisi ise gözle görülür değişimlere neden olur. Etki gücü olarak da en çok helal, haram, sevap, günah, faziletli, Allah’ın sevgisi ve nefreti, peygamber, kutsal metinler, Allah’ın emir ve yasakları gibi dini unsurları çok kullanırlar.

Bireyin çıkarları açısından grup, Maslow’un ihtiyaçlar hiyerarşisinde yer alan ihtiyaçları (Kula, Çakar, 2015: 194) bireyin ihtiyaç ve çıkarlarına göre karşılar ve bunun karşılığında kendi çıkarları için bireyin gruba hizmet etmesini, gönüllü faaliyetlere katılmasını bekler. Dini gruplar, herhangi bir ihtiyacı olmayan bireylerden de yukarıda geçen sosyal ve dini unsurları etki aracı olarak kullanarak yararlanmaya çalışırlar. Dini grupların doğrudan ve açık etkileri daha çok grubun ekonomik çıkarları, yeni üye edinme amaçları ve grubun temel ideolojilerini gerçekleştirmek için kullandıkları görülür. Doğrudan etkiler daha çok grup düzeyindedir. Dolaylı etkileri ise daha çok kişisel olan dış görünüş, aile, sosyal çevre, sosyal hayat, meslek, eğitim, kariyer ve fikir gibi çeşitli konularda görülür. Dini grupların en çok dini unsur barındıran bu tarz dolaylı etkileri bireysel düzeyde daha yoğundur. Dini grup üyeleri, ilk üyelik dönemlerinde grubun diğer üyelerini gözlemleyerek uyma davranışı sergilemeye,

onlar gibi giyinip onlar gibi düşünüp konuşmaya başlarlar. Özellikle düşük özgüven sahibi, kabul görüp onaylanmak isteyen bireylerde bu süreç daha hızlı gerçekleşir. Zamanla grup, bireyin ailesi haline gelir. Yeni arkadaşlarının kimler olacağını, nerelerde nasıl eğleneceğini, hangi mesleği seçeceğini, kariyerini, hatta kiminle evleneceğini bile grup belirler. İşte tüm bunlar, dini grubun birey üzerindeki dolaylı etkilerinden kaynaklanır. Bazı dini gruplar bu tarz konularda esnek, bazıları da katı bir tutuma sahiptir. Üyeler de ya tüm bunlardan haberdar olarak kendi istekleriyle gruplara katılırlar ya da gruba katıldıktan sonra haberdar olurlar. Bu durumdan rahatsız olan üyeler, gruptan ayrılmak isteyebilirler ya da çeşitli sebeplerle ayrılırlar. Sonradan haberdar olma durumu da daha çok sır grupları ya da gizli gruplarda gerçekleşebilir. Bazı gruplarda kişinin, gruptan ayrılma isteği ölümle tehdit edilmesine sebep olabilir. Ya da grubun diğer üyeleri tepkisiz kalır, arkadaşlık ve dostlukları varsa buna devam ederler.

Dini gruplarla ilgili tartışılması gereken çok konu olsa da birçok insan kendini grup içinde daha güvende ve mutlu hissetmektedir. Yalnızlık duygusundan kurtulmakta, işe yaradığı hissetmektedir. Kişi fedakârlıklarda bulunsa da grubun, maddi ve manevi olarak kendi kişisel ihtiyaçlarını karşıladığını düşünmektedir. Toplulukçu düşünce yapısına sahip aile ve kültürlerde yetişen bireyler için bu fedakarlıklar, kişiye kendini iyi hissettirse de bazı dini grupların bekledikleri fedakarlıklar, bireyselliğine ve özgürlüğüne düşkün bireyler tarafından olumsuz değerlendirilebilir.

Dini gruplar etki gücü olarak en çok dini unsurları kullansalar da en yüksek etki gücü, üyelerin tam bir teslimiyetle itaat ettikleri, otorite kabul edilen karizmatik lidere aittir. Bu yüzden karizmanın dini gruba etkisini belirlemek için lider ve karizmanın özelliklerini ayrı bir başlıkta açıklayalım.

1.1.12. Lider/Karizmatik Lider

Liderlik, grup yapısı içinde meydana gelir ve grup süreçleriyle birlikte, grup varlığını korudukça devam eder. Lider, gruba yön veren ve grubu en çok etkileyen şahıs; liderlik süreci ise grup üyeleri ve lider arasındaki etkileşim örüntüsünü ifade eder. Liderlik gruptan bağımsız olamaz, bu yüzden liderlik sürecini açıklarken grup süreçlerine sıkça değineceğiz.

Liderlik, grup olduğu anda meydana gelmez. Zamanla grubun ihtiyaçlarına göre ortaya çıkar. Bundan dolayı grup üyelerinin her biri bu aşamada lider olma potansiyeline sahiptir. Kişilik özellikleri lider olma konusunda önemli olsa da durumsal

faktörler de lideri belirleyen önemli etkenlerdendir. Bazen grup içinde iki lider bulunabilir. Aynı grup içindeki farklı liderler grubun farklı ihtiyaçlarını karşılarlar. Bu ihtiyaçlar ya grubun asıl amacı olan işi yapmak ya da üyelerin sosyal-duygusal ihtiyaçlarını karşılayarak grup birlikteliğini sağlamaktır. Homans, Schutz, Jennings, Fiedler ve Lewin gibi birçok kuramcı ve araştırmacı da grubun iş ve sosyal-duygusal ihtiyaçlarını temel iki boyut olarak farklı kavramlarla açıklamışlardır. Lider, bu iki temel boyuta göre grubuyla birlikte oluşan sosyal, kültürel ve ekonomik değişimlere ayak uydurabilmeli, grubun amacı neyse onu gerçekleştirebilmeli, grubun dağılmasını engellemeli ve grup üyelerini tatmin edebilmelidir. Tüm bunları en iyi karşılayan kişi lider olur. Bu ihtiyaçların yeteri kadar karşılanmadığı gruplarda da lider değişimleri meydana gelir. Liderlikte rol farklılaşması olarak tanımlanan lider değişiminin genel olarak iki türü vardır. Birincisi, grup yeni kurulmuştur ve henüz belirli normları ve yerleşmiş grup yapısı yoktur. Grup üyeleri arasında hiyerarşi ve statü farklılaşması olmadığından hepsi eşit statüdedir. Bu da kimin öncülük edeceği, kimin kimi izleyeceği noktasında sorunlara ve gerilime neden olur. İlk durumda gerilimin nedeni iş kaynaklıdır ve gücün kime ait olacağı konusundadır. Bu yüzden grupta gerilimi azaltacak, üyeleri tekrar işe yönlendirecek ve bu konuda yetenekli, sosyal-duygusal yönelimli bir lider ortaya çıkar. Yerleşmiş grup yapısı ve normları bulunan gruplarda statü farklılıkları, kimin öncülük edeceği ve kimin izleyeceği belirli olduğu için bu tarz gerilimler ve lider değişimleri görülmez. İkincisi de grup üyeleri anlaşamadıkları kişilerle birlikte olmak istemezler, yapamayacakları zor işlerin sorumluluğunun verilmesi gibi yapılan işten zevk almadıkları durumda tatmin olmayarak sıkılırlar ve bu durum grupta gerilim meydana getirir. Grupta bu gerilimden kaynaklı dağılma baş gösterebilir. Böyle bir durumda grup gerilimini azaltacak ve dağılmayı önleyecek sosyal-duygusal yönelimli yeni bir lidere ihtiyaç duyulur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 294, 295).

Bazı gruplarda yerleşmiş grup yapısı ve statü farklılıkları bulunsada da lider ile üyelerin amaçları ve iş anlayışları aynı olmayabilir. Bu durum da bazen gerilimlere neden olabilir. Bu yüzden üyelerden biri gayri resmi olarak lider olur ve resmi liderden daha etkin olabilir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 295). Yani rol ve statü farklılıklarından kaynaklanan davranış çeşitliliği lider davranışlarını da etkiler. Bu yüzden liderlik, lider davranışları açısından *otokratik*, *demokratik*, *serbest*, *diktatöryal*, *makyavelci* liderlik şeklinde türlere ayrılır. Bunlardan bazılarını iyi ve yeterli lider değerlendirmesi yapılırken bazıları da yetersiz ve kötü lider olarak değerlendirilir. İyi olarak değerlendirilen liderler dürüst, kararlı, yeterli ve vizyon sahibidir. Üyelerini

aşağılamaz, onlara kayıtsız kalmazlar. Başkalarının görüş ve düşüncelerini dikkate alırlar, eleştiriye açıktırlar ve yeni durumlara karşı kendilerini ve üyelerini uyarlayabilirler. Kötü ve yetersiz liderler ise bunun tam tersi şeklindedir. Üyelerle ilişkileri zayıf, başkalarına karşı duyarsız, birçok konuda tahammülsüzdürler. Başkalarını küçük görme, acılarına kayıtsız kalma ve özensiz davranma gibi olumsuz davranış ve tutumları vardır. Diktatöryal ve makyavelci liderler bu anlamda kötü ve tehlikeli kabul edilirler. Diktatöryal liderler yönettikleri kişileri ödüllendirme ve cezalandırma yoluyla terbiye ettiklerini düşünürler. Kitleleri korku ve fiziki şiddetle kontrol altında tutmaya çalışırlar. Makyavelci liderler de pozisyonlarını kaybetmemek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Bunun için grup içi ya da grup dışı çatışmaları bile başlatabilirler. Narsist kabul edilen bu liderlerin sınırsız başarı ve en yüksek statüyü elde etme hırsları çok fazladır (Hogg, Vaughan, 2017: 327).

Lider davranışlarını belirleyen etmenler arasında *kişilik özellikleri, normlar, rol ve statü farklılıkları* ile *grubun amacı* vardır. Bu anlamda iş yönelimli liderler *otokratik lider* olarak kabul edilirler. Grubun işe yönelmesine önem verdikleri için grup faaliyetlerini organize ederler, emirler verirler ve üyelere mesafeli davranırlar. *Demokratik liderler* ise üyelere öneriler alırlar, grup faaliyetlerini birlikte planlarlar ve sıradan grup üyesi gibi davranırlar. Bu liderler de üyelere ilişkileri açısından sosyal-duygusal yönelimli kabul edilirler. *Serbest liderler* ise grup faaliyetlerine en az seviyede müdahalede bulunurlar. Üyelerine ve grup faaliyetlerine de hem iş yönelimi açısından hem de sosyal-duygusal yönelim açısından uzaktırlar. Bu yüzden liderin varlığında grubun verimliliği düşer, yokluğunda verimliliği artar. Otokratik liderler de emirler vererek saldırgan tutum sergilediğinden liderin yokluğunda grubun verimliliği düşer. Sert ve olumsuz davranış ve tutumlarından dolayı üyeler tarafından da sevilmezler. Demokratik liderler ise hem iş yönelimli hem sosyal-duygusal yönelimli olduğundan hem üyeler tarafından sevilirler hem de grubun verimliliği liderin varlığında ya da yokluğunda değişmez (Hogg, Vaughan, 2017: 330,331).

Lider iyi de olsa kötü de olsa en başta kitleler ya da üyeler tarafından seçilirler. Peki, lider olarak seçilen kişi hangi özelliklerinden dolayı ve hangi durumlarda lider olarak seçilir? Bu sorunun cevabı için çeşitli liderlik modellerine bakmamız gerekir.

İlk liderlik modeli *kişisel liderlik modelidir*. Bu modelde lider olarak seçilen kişi tamamen kişisel üstünlük ve yeterliliklerinden dolayı lider olmuştur. Yani liderliğin doğuştan gelen bir özellik olduğu vurgulanır. Ortamsal ya da durumsal faktörler göz önüne alınmaz. Bales'in çalışmalarına göre akıllı olması, etkili ve akıcı konuşması, güzel, uzun boylu, grup üyeleriyle uyumlu, kişisel ilişkilere duyarlı, cimri olmaması gibi

kişisel özellikleri daha önemlidir. Fakat bu liderlik modeli, grup üyelerini, lider ve üye etkileşimini de göz ardı etmesinden dolayı liderliği açıklamada başarısız kabul edilmiştir (Hortaçsu, 2014: 153, 154; Sakallı, 2016: 91).

İkincisi *ortamsal liderlik modelidir*. Bu modelde kişisel özellikler önemsizdir. Önemli olan, ortamın özellik ve ihtiyacının hangi türde olduğu ve grubun ortamsal ihtiyaçlarını kimin daha iyi karşıladığıdır. Dolayısıyla grubun ortamsal ihtiyaçlarını en iyi şekilde karşılayan kişi lider olur (Arkonaç, 2016: 316). Berkowitz, yaptığı merkezi iletişim çalışmasıyla ortamsal özelliklerin kişilik özelliklerini etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çalışmada, dörder kişilik gruplarla tekerlek iletişim örüntüsü kurulmuş ve merkeze yerleştirilen kişi çekingen kişilik özelliğine sahip olmasına rağmen dışadönük lider rolü oynamıştır. Görüldüğü gibi ortamsal durumlar kişilik özelliklerinden bağımsız olarak lideri etkilemektedir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 297,298; Sakallı, 2016: 92).

Üçüncüsü, *etkileşimsel liderlik modelidir*. Bu modelde hem kişilik özellikleri hem de ortamsal özellikler lideri belirleyen önemli etkenlerdir. Grubun ihtiyacı neyse ve kim bu ihtiyaçları en iyi karşılıyorsa o kişi lider olur. Ortamsal olarak grubun iş ihtiyacı varsa lider, iş yönelimli kişilik özelliğiyle ortamın ihtiyacına göre belirlenir. Grubun sosyal-duygusal ihtiyacı söz konusu olduğunda da sosyal-duygusal yönelimli kişi, lider olarak belirlenir (Arkonaç, 2016: 323, 324).

Dördüncüsü, Fiedler'in *etkin liderlik modelidir*. Bu modelde Fiedler ortamsal özelliklerden çok, kişilik özelliklerinden sayılan, kişinin başkalarını nasıl algıladığı üzerinde durmuştur. Yaptığı bir araştırmada grup liderlerinden çalışmayı en çok ve en az tercih ettikleri grup üyelerini, kişisel özelliklerine göre tarif etmelerini istemiştir. Tüm üyeleri kişilik özellikleri bakımından benzer gören lider, birlikte çalışmayı en az tercih ettiği tembel bir üyeyi de seviyor demektir. Onu kişisel olarak diğerlerinden ayırmaz, dolayısıyla bu tür bir lider tüm üyeleri hoş tutmaya çalışan, sosyal-duygusal yönelimli bir liderdir. Bunun tersi olan lider ise tembel görüp birlikte çalışmak istemediği üyeyi aynı zamanda kişisel olarak da sevmez. Üyelere karşı ayrıcalıklı davranır ve grubun iş yapmasına önem verir. Bu tarz liderler de iş yönelimli liderlerdir. Fiedler'in burada bahsettiği kişilik özelliği bireysel değil, kişiler arası kişilik özelliğidir ve ortamdaki bağımsız değildir. Bu yüzden liderin etkinliğinde rol oynayan lider-üye ilişkileri, işin yapısı ve lider mevkiinin gücü önemlidir. Bu üç unsur her açıdan olumluysa hem ortamsal özellik hem kişilik özelliği liderlik için uygun bir durumdur. Bir ya da iki unsur olumsuz olduğunda lider için orta derecede güçlük oluşur. Tüm unsurların olumsuz olması lider için en zor durumdur. Kısaca, üç unsurun çeşitli şekillerde olumlu-

olumsuz durumlar oluşturması ve liderin iş ve sosyal-duygusal yönelimli olması liderin de grubun da başarısını etkilemektedir. Fiedler buna ek olarak, entelektüel yeteneklerin, iş tecrübesinin, yüksek ve düşük stres durumlarının ve uzmanlığın liderlikte etkin rol oynadığını *Bilişsel Kaynak Kuramı*' yla açıklamıştır (Arkonaç, 2016: 320, 321; Hortaçsu, 2014: 154).

Beşincisi *karizmatik liderlik modelidir*. Kişisel liderlik modelinin bir uzantısı gibi düşünülen bu modelde liderin grup yeleri üzerinde alışılmışın üstünde etki gücü vardır. Bu tarz liderler üyelerinin ihtiyaç ve beklentilerini çok iyi bilirler ve gerçekleştirmeye çalışırlar. Bu tarz liderler itaat etme konusunda grup üyelerini o kadar çok etkiler ki ahlak ve kanun dışı eylemlerde bulunmalarına bile sebep olabilirler. Bu da onların sosyal, ekonomik ve politik büyük değişimlere yol açabilecek güce sahip olduklarını gösterir. Çünkü karizmatik liderler, üstün etki gleriyle grup üyelerinin davranışlarını değiştirdiği gibi tutum ve inançlarını da değiştirebilirler. Karizmatik liderin diğer liderlerden farkı, liderin beklenenden yüksek performans göstermesi, üyelerin lidere karşı yüksek seviyede sevgi, saygı, sadakat ve bağlılık göstermeleri, lidere ve fikirlerine karşı duyulan heyecan, coşku ve inanç ile grup çıkarları için bireysel çıkarlardan vazgeçmektir. Bu zelliklerin hepsi üyelerin tamamında aynı düzeyde değildir. Her yenin etkileri ve tepkileri birbirinden farklıdır. Lideri karizmatik lider haline getiren asıl şey de üyelerin özellikleriyle liderin özelliklerinin birleşmesidir. Üyelerin liderlerine yükledikleri kişisel yeterlilikler olmadan, liderin tek başına karizma haline gelmesi de mümkün değildir (Kağıtbaşı, Cemalcılar, 2017: 301).

Karizmatik liderlerin üyeleriyle aralarında özel ilişkinin kurulmasını sağlayan şey, liderin gruba bir hedef belirlemesi ve o hedefe nasıl ulaşılacağını belirtmesidir. Üyeler de ulaşılabilir bir amaç için lidere tam bir bağlılıkla çalışırlar. Karizmatik liderler grup içindeki tüm faaliyetlerin anlamlı ve yararlı olduğunu grup üyelerine kabul ettirirler. Bu yüzden grup içi gerilim ve çatışma meydana gelmez. Karizmatik liderlerin grup üzerindeki en büyük etkilerinden biri de büyük riske girmeleri ve alışılmışın dışında kararlar alma cesaretine sahip olmalarıdır (Kağıtbaşı, Cemalcılar, 2017: 302). Üyeler üzerinde büyük etkisi bulunan liderin diğer özellikleri, kendine ve grubuna güvenmesi, etkileyici konuşmasıyla üyelerini heyecanlandırması, grup üyelerini ve ihtiyaçlarını hem önemsemesi hem de karşılaması, başkalarının tepkilerini kolay ve doğru olarak anlaması, çekici görünüp üyelerin dikkatini çekmesidir. Karizmatik liderin üyeler üzerindeki en büyük etki göstergesi, onların davranışlarını, tutumlarını ve inançlarını değiştirmesidir (Arkonaç, 2016: 325). Üyeler de lidere yüksek düzeyde

saygı göstermeli, güvenmeli, sadakatli olmalı, kendilerini liderle gruba adamalı ve mutlak itaat etmelidirler. Üyeler de tüm bunlar karşılığında liderden yüksek performans beklerler (Pazarbaş, 2012: 41).

Aslında Weber'e ait olan karizma ve karizmatik otorite/liderlik kavramlarını, onun sosyolojindeki otorite tipleriyle açıklamamız daha anlaşılır ve uygun olacaktır.

Weber otorite tiplerini, dayandıkları iktidar ve gücün meşrulaştırıldığı üç temel kaynağa göre gruplandırır. Yani otoritenin temel meşrulaştırma yollarını üç tipte ele almıştır. Bunlardan ilki *geleneksel otoritedir*. Bu otorite türünde iktidar ve gücün kullanımı meşrulaştıran temel kaynaklar geleneksel uygulamalar ve inançlardır. Bu otoriteyi kimin kullanacağı, otoritenin nasıl değişeceği gibi uygulamalar gelenek tarafından belirlenir. Tarihteki ilk grupların kan bağı ve dini bir inançla ortaya çıktığını düşündüğümüzde, bu otoritenin temelinde ve meşru sayılmasında hem dini inançlar hem de toplumsal gelenekler vardır. Doğal dini gruplar gibi, geleneksel otorite de tarihi açıdan eskiye dayandığı için doğal kabul edilir. Güç ve iktidarın Tanrı tarafından verildiğine, doğal yollarla ulaşılamayacağına inanılır (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 55).

İkincisi *yasal-ussal otoritedir*. Bu otorite tipi de iktidar ve güç kullanımını rasyonel yasalarla meşrulaştırır. Diğerlerinin aksine bu otorite tipinde otorite sahibine değil, yasalara itaat esastır. Otorite sahibi de dâhil olmak üzere toplumun tüm üyeleri hukuk kurallarına uymak zorundadır. Yasaları, otorite sahibi belirlese bile kendi davranış ve tutumlarını yine kendi koyduğu kurallar ve yasalar belirler. Toplumun diğer üyeleri, bu otoriteye sahip kişiye boyun eğderken, otorite sahibi kendi koyduğu kurallardan oluşan, kişilerden bağımsız bir düzene uyar. Bu otorite tipinde bağlılık kişiye değil, kişinin görevinedir. İtaatin temelinde de resmi görev olarak bilinen rasyonel olarak konulmuş normlara, yasalara, kararnamelere ve yönetmeliklere bağlılık vardır (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 56).

Üçüncü ve en önemli otorite tipi ise *karizmatik otoritedir*. Karizma kavramı ilk kez kilisenin üyeleri üzerindeki otoritesini açıklamak için Rudolf Sohm (1892) kullanmıştır. Weber'e göre karizma, lideri diğer insanlardan farklılaştıran, doğuştan gelen olağanüstü yetenekler ve özelliklerdir. Çeşitli tiplere ayrılan karizma ve karizmatik şahsiyetin en genel ve temel olanı, dini tiptir. Bu tipte olağan üstü yetenek ve özellikler kişisel özelliklerden kaynaklanmaz, ilahi ya da tanrısal denilen kaynağa dayanır. Karizma olarak belirtilen olağan üstü yetenek ve özellikler, karizmanın takipçileri tarafından, bu konuma kendi kendini atayan lideri nitelenmek için kullanılır. Weber'e göre fiziksel, ahlaki, ekonomik, siyasi, psikolojik değişimlerin neden olduğu

toplumsal kriz durumlarını en iyi çözüme ulaştıranlar doğaüstü özel yeteneklere sahip olan karizmatik kişilerdir. Karizmatik liderler, yeni bir dini mesaj ile insanları bir araya getirirler ve onları harekete geçirerek dini otoriteyi kullanırlar (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 57). Tarihte, egemenliğin Tanrı tarafından verildiğine inanan toplumlarda, tüm dini ve kişisel yetenekleri şahsında toplayan bir kralın dini otoriteyi kullanması buna örnek gösterilebilir. Hem ilkel hem gelişmiş topluluklardaki bütün dini liderler, halkın kendilerine özel güç ve yetenek atfetmesiyle meydana gelen karizma sayesinde dini otoriteyi çok etkin kullanırlar. Özellikle ilkel kabilelerde halk, kralın “mana” denilen ilahi bir güçle donatıldığına ve dostça ya da düşmanca bir tavır sergileyebileceğine inandıkları için tutum ve davranışlarında “mana”ya dikkat ederler. Kral da kendisine inanan ve itaat eden halkını ilahi gücüyle felakete uğratmamak için birtakım kısıtlamalara boyun eğer (Akyüz, 2007: 77; Ahmetoğlu, 2010: 171).

Yüksek kültür seviyelerinde belirli kriterlere bağlı olsa da genellikle aşağı kültür seviyelerinde görülen, dini tecrübe yaşayan kişiler, toplumun diğer üyeleri tarafından büyük saygıyla anılmaya başlarlar. Bunun nedeni, tecrübeyi yaşayan kişinin, görünmeyen ilahi varlıkla temasa geçmesi, iki dünya arasında aracı durumuna geldiğini belirtmesidir. Bundan dolayı kuvvetli bir nüfuz sağlar ve dini otoriteyi elde edebilir (Poloma, 2009: 354). Bunu ispat etmek için mucize ve eylemlere başvurarak durumunu da meşrulaştırır. Bu sayede halk liderin karizmasıyla cezp edilir ve liderin etrafında gönüllüler halkası oluşur. Yukarıda geçen akıllı olma, etkili konuşma gibi kişisel özellikler karizma ile birleşince liderin prestiji daha da artar. Tüm bu özellikleri aktif olarak kullandıklarında özellikle dini faaliyetlerde etkin rol oynarlar. Bazı liderler, bu karizmayı kendi kişiliklerine atfederek sahip olduğu iktidarı kimseye hesap vermeden kullanır. Bu şekilde *kişisel iktidarı* elinde bulunduran lider, bu gücü iyi ya da kötü yönde rahatça kullanabilir. Yasal otoritelerde liderin yasalara bağlı kalmasının aksine, karizmatik otoritede yasa liderin kendi iradesidir. Yani yasalar karizmaya bağlıdır ve ona sahip olan lideri hiçbir şey sınırlandıramaz. Ekonomik olarak da belirli bir gelir kaynağına ya da çalışmasına da gerek yoktur. Düzenli bir gelire, para ekonomisine ya da vergi sistemine de karşıdır. Tüm sosyal ve toplumsal kurumun içinde yer alıp onları etkilese de onlardan beslenmez. İhtiyaçlarını karşılamak için takipçilerinin hediyeleri, bağışları, rüşvetler ve vakıf gelirlerini kullandıkları gibi yağma ya da kaba güç de kullanabilirler. Ayrıca dine dayanması bakımından geleneksel görünse de tutucu değildir. Takipçilerini yeni bir din etrafında toplamayı, yeni bir ahlak ideali oluşturmayı, imansızlara karşı savaşmayı, ulusal bir dinamik oluşturmayı hedeflerler. Weber’e göre, hiçbir yasa ve denetim merkezi tanımayan karizmatik lider,

kendi belirledikleri hedefler doğrultusunda harekete geçer ve taşıdığı misyona itaat edecek yandaş bir kitle ister. Eğer bunu başaramazsa karizmatiklik iddiası çöker. Yüksek başarı gösterip kitle tarafından kabul edilirse de onların efendisi haline gelir. Yani lidere karizmatik özellik yükleyen aslında takipçileridir. Ayrıca karizma, anlam ve içerik açısından toplumsal, siyasal, ekonomik ya da dini açıdan sınırlıdır. Bu yüzden karizmasını kabul eden belirli gruplara belirli alanlarda hitap edebilirler (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 62).

Daha çok büyüsel, mucizevî ve çürütülemeyen delillere dayanarak karizmalarını meşrulaştırmaya önem verdikleri için hedeflerini gerçekleştirmek ve işlerinin hakkını verebilmek için evlenmek gibi kişisel ve dünya işlerinden uzak dururlar. Weber, müritlerin kendilerini karizmaya adamalarının nedenlerini karizmanın farklı unsurlarıyla açıklar. *Saf (şahsi) karizma* olarak belirttiği ilk unsurda müritler, kendilerini karizmanın şahsına adarlar. Saf karizma ilk dini tecrübeyi yaşayanın şahsıyla belirir ve mutlak itaati gerektirir. *Başarıya dayalı (fonksiyon) karizma*, dini grupların içinde zamanla ortaya çıkar. Müritler kendilerini karizmanın çalışmalarına adarlar. Saf karizma gibi mutlak itaat gerektirmese de sınırlı bir itaat ister (Akyüz, 2007: 76). Karizmatik lider de çalışmalarını ve eleştirilerini duruma göre geleneğe ya da içinde bulunduğu çağa dayandırır. Lider bu şekilde gelenekte uygun olmayan eylem ve standartların, modern koşullarla dönüşümünü amaçlar. Bu durum gelenekten kopuş değil, geleneksel normlara dayanmadır. Aynı zamanda bu dönüşüm liderin yeni bir dünya görüşü oluşturması değil, toplumsal çevrenin yeni ve özel olarak yorumlamasıdır. *Dinsel karizmada* ise liderin otoritesi ilahi kaynaktan gelen mesajlara dayanır ve lider, dinsel deneyimlerin, görünmeyen dünyanın ispatı olduğunu ve ilahi varlıkla ilgili bilgiler vereceğini iddia eder. Geleneksel karizmada liderin karizmasını destekleyen de kutsal olgular, aşına olunan dille ifade edilen mesajlar ve deneyimlerdir (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 64).

Lidere yüklenen karizmanın bir kısmı kişisel niteliklerden kaynaklansa da aslında takipçilerinin lideri nasıl algıladığı daha önemlidir. Karizma hem lideri hem takipçileri çeşitli açılardan etkiler, bazı durumlarda görev ve sorumluluklar da yükler. Karizma, liderle üyelerini bir araya toplayarak manevi bir birlik oluşturur ve lider bu sayede bazı psikolojik fonksiyonları yerine getirir. Böylece üyelerinin aidiyet, güven ve teselli gibi çeşitli sosyal-duygusal ihtiyaçlarını karşılar. Üyeleri de lidere karizmatik nitelik kazandırarak çift yönlü karizmatik ilişkinin oluşmasını sağlarlar. Aynı zamanda lider de kendini takip eden üyelerinin kutsal sembollerine ve kültürel kahramanlarına büyük önem vererek onlarla özdeşleşir. Ayrıca lider, üyeler ve farklı gruplar arasında

aracı olarak problemlerin ve memnuniyetsizliklerin giderilmesi adına karizmasını kullanır (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 58). Bunun en güzel örneği Kadiyânîlik'in kurucusu Mirza Gulam Ahmed'tir. Onun Hindistan'da bir bölge mahkemesinde memur olarak çalışması, insanları gözlemlemesine ve ihtiyaçlarını belirlemesine imkân tanımıştır. Yeterli düzeyde dini eğitimi ve bilgisi olmadığı için on yıl kadar dinleri tetkik ettikten sonra önce Müslümanları içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtaracağını vaat ederek onları yanına çekmiş, Hindistan'ın İngiliz sömürüsü altında olması nedeniyle onlarla arasını hoş tutmak ve tepkilerini çekmemek için kitaplarında ve mahalli gazetelerde Hristiyanlıktan övgüyle bahsetmiştir. Son olarak Hindistan'da yaşaması nedeniyle Hinduları da ihmal etmemiştir. Kendine karizmatik nitelikler atfeden Gulam Ahmet'in ilk niteliği, asrın müceddidi olduğunu iddia etmek olmuştur. Sonra zamanla Müslümanlar için *Mehdi*, Hindular için *Krişna*, Hristiyanlar için de *Mesih* olduğunu iddia etmiştir (Şenel, 1991: 156-158).

Genellikle kurtarıcı, şefaatçi, kral gibi değişik şekillerde ortaya çıkan karizmatik lider mucizelerle meşruiyetini kazanırken aynı zamanda ilahi varlıkla bütünleşir. Bu bütünleşmeyle ilahi emirleri çevresine iletmek ve yaymakla görevlendirilmiş olur. Görevleri bununla da sınırlı kalmaz, hastalara, fakirlere, evsizlere yardım etmelidir. İlahi varlıkla bütünleşmesi açısından ulûhiyet kazanan ve şefaat etme hakkı olduğu düşünülen karizmatik lider, inananların duygu ve düşüncelerini ilahlara iletmekle de yükümlüdür. İnanan tüm toplum ve fertlerin ihtiyaç ve sıkıntılarını tanrılara arz etmeli, hastalıkları ve savaşları uzaklaştırmalı, düşmanı mağlup etmelidir. Ekonomik refahı ve her türlü verimliliği sağlamalıdır. Lider bu görevlerinde ne kadar çok başarı gösterirse karizması o kadar artar ve üyeleri tarafından benimsenerek daha çok saygı görür (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 66).

Weber'e göre karizmatik lider için disiplin önemli bir unsurdur. Egemenlik alanını genişletmek için özellikle ahlaki konulara değinerek disiplinden yararlanır ve takipçilerine ödev bilincini yerleştirir. Böylece üyeler bir bütün halinde disiplinle idare edilir ve yönetim, grup normlarına göre değil, vahiy ve ilhamlara göre işler. Üyelerin bağlılığı ve liderin dini otoriteyi kullanmasını sağlayan da karizma ve lidere atfedilen kutsallık ile olağan üstü niteliklerdir. Kitleler liderde kutsallık, kahramanlık, üstün ahlak gibi örnek alınacak nitelikler gördüğü için liderin kişiliğine, kurduğu düzene ve politikasına bağlanırlar. Asıl önemli olan da liderin gerçekten bu niteliklere sahip olması değil, kitlelerin bu nitelikleri liderde görmeleridir. Lidere atfedilen karizmanın topluma yansıtılıp yansıtılmaması da iktidarlığa kitle desteği sağlamak içindir. Bazı durumlarda yerleşik toplumsal düzene karşı çıkarak da köklü değişimlere neden

olacak tutum benimserler. Bu da yeni iktidarların, karizmatik liderlerin ve savaşların çıkmasına zemin hazırlar. Ayrıca lider, tüm iddialarını gerçekleştirmek için üyelerine çeşitli vaatlerde bulunur. Takipçileri de liderin ilahi varlık tarafından kendilerine seçilerek gönderilmiş karizmatik bir lider olduğuna inanarak, onun tüm düşünce ve eylemlerini kabullenirler. (Çapcıoğlu ve diğerleri, 2010: 68). Kılınç'a göre olumlu olduğu kadar olumsuz karizmatik liderler de vardır ve bu olumsuz özelliklerini karizmalarını ve liderliklerini kazanmadan önce değil, sürdürürlerken ortaya çıkarırlar. Çünkü kriz durumunda ortaya çıkan liderler olumsuz olan hiçbir şey yapmazlar. Bu nedenle takipçileri ve lider arasında karizmatik bir bağ oluşur. Bu da takipçilerin koşulsuz boyun eğmeleriyle sonuçlanır. Ayrıca liderin eylemlerinin sorgulanmadığı bir ortam oluşur. Hitler örneğinde olduğu gibi, yakın çevresini ciddi şekilde etkilemesi ve eylemlerinin sorgulanmaması nedeniyle yanlış kararları doğru gibi algılanmış, bu da savaşa ve katliamlara neden olmuştur. (aktaran Buldu, 2016: 50).

Liderlikte kültürün etkisi, bireyci kültürlerle toplulukçu kültürlerde birbirinden farklılaşır. Toplulukçu kültür yapısında, grupla duygusal bağ kurmayan, üyelerini düşünmeyen bir lider sevilmez. Böyle topluluklarda liderin hem demokratik hem de iş yönelimli olması gerekir. Cinsiyetin etkisine gelince, kadın ve erkeklerin iş odaklı olmaları bakımından fark bulunamazken, liderlik türleri açısından kadınların daha demokratik, erkeklerin yetkeci ve emredici oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Toplumun kadın algısı da özellikle ataerkil toplumlarda kadınların lider olmaları konusunda olumsuzluk ve engel teşkil eder. Oysa kadınlar grup içi ilişkileri ve iletişimi erkeklerden daha çok önemserler bu yüzden etkin bir liderlik yapamadığı algısı oluşabilir. Kadınlar, erkek liderler gibi tutum sergiledikleri zaman da erkeksi olarak itham edilirler ve kadın gibi davranmaları gerektiği konusunda eleştirilirler. Kadın ve erkek lidere bakış açısındaki farklılıklar da yine kültürden kültüre değişiklik gösterir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 304, 305).

Karizmatik önder olarak kabul edilen, olumlu ve olumsuz liderlik örneklerini geçmişten günümüze kadar görmek mümkündür. Günümüzde karizmatik önderler çoğunlukla "Yeni Dini Hareketler" içinde ortaya çıkarken tarihte karizmatik nitelikler, peygamberleri ifade etmek için kullanılmıştır (Evkuran, 2006: 51-57). Peygamberlerin ölümü, karizmanın rutinleşmesi, kurumsallaşma gibi kavram ve süreçlerle yeni gruplaşmalar ve yeni liderler ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı karizmatik nitelikleri kendi kendilerine atfederken bir kısmı da kitleler tarafından karizmatik kişiler olarak nitelendirilmiştir. Lütfi Şenel'in "Fırka Liderleri ve Toplum" başlıklı yazısında, kendi kendilerine karizmatik nitelikler atfeden (Yavuz, 2014: 1-35) bazı isimlerin örneklerini

görmek mümkündür. Kendisi istemediği halde ve itirazlarına rağmen başkaları tarafından karizmatik nitelikler yüklenen en önemli örnek de İslam mezhepleri tarihinde büyük etkileri ve sonuçları bulunan Hz. Ali'nin karizmatik liderliğidir (Ahmetoğlu, 2010).

Özellikle İslam dünyasında yer alan karizmatik atıfların temelinde “*temsil*” ve “*dini temsil*” unsurları yer alır. Arapçadan Türkçeye geçen temsil kavramı sözlükte “birinin veya bir topluluğun adına davranma” olarak tanımlanır (<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: [23.10.20]). Temsilin hukuki ve siyasi tanımları bulunsu da bizim için önemli olan dini temsildir. Dini temsil, Hristiyanlıkta kiliseye, papaya ve papazlara, Yahudilikte ise ruhban sınıfına aittir. Fakat İslam'da Allah'ı ve Hz. Peygamber'i hukuki anlamda temsil etmek söz konusu değildir. Bu şekilde temsil iddiasında bulunanlar, kişisel çıkarları için dini unsurları kullanmaktadırlar. Allah'ın insanlardan beklediği dini temsil aslında güzel ahlakla, dini yaşayışla insanlara güzel örnek olmaktır. Fakat bazı mezhep ve tarikatlarda, dini temsil kavramı farklı yorumlanmış ve bunun sonucunda Tanrı'yı ve Peygamberi temsil anlamında Mehdilik ve Velilik gibi dini temsil makamı ortaya çıkmıştır. Bu durum bazı soruları akıllara getirmektedir. “*İslam dininde karizmatik otorite var mıdır, varsa bu kimdir? Eğer karizmatik otorite mümkün değilse, dinde temsil mümkün müdür? Hz. Peygamber, bir karizmatik otorite miydi? Mehdi ve Veli'ye atfedilen karizma Hz. Muhammed'den mi devralındı? Mehdinin kendisi dini temsil iddiasında bulunabilir mi? Mehdilik ve Velilik dini temsil makamı olarak görülebilir mi*” ([http://www.sonmezcutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-\(YEN%C4%B0](http://www.sonmezcutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-(YEN%C4%B0) Erişim Tarihi: [23.10.20])?

İslam'a göre Allah, insanı eylemlerinden sorumlu tutmuştur. İnsan kendi eylemlerini özgür olarak kendisi gerçekleştirir. Bu nedenle yaptığı her şeyden bizzat kendisi sorumludur. İbadet ve kulluk vazifesini yerine getirirken de yine aynı şekilde sorumluluk, bireyin kendisine aittir. Bu nedenle Allah, aracı ve şefaathçiler de kabul etmez. Kur'an'da, tevhide özellikle vurgu yapılmasının nedeni, Allah'ın yeryüzünde bir ortağının, halifesinin ve gölgesinin olmamasıdır. İnsan Allah'ın halifesi değildir, onun halifeliği kendinden öncekilere halef olması anlamındadır. İnsanın tek yetkisi, meşru olarak ahlaki, hukuki ve akli değerlere uygun olarak hükmetmektir. İnsan bu yetkiyi vehbi olarak Allah'tan almaz, sonradan kazandığı bilgi ve becerileriyle hâkimiyetinin meşruluğunu sağlar. Fakat insanların birçoğu Allah'ın hâkimiyeti ile kulların hâkimiyeti arasındaki mahiyet farklılığını anlayamamışlardır. Bu durum da siyasi egemenlik konusunda Allah'ı temsil etme problemini ortaya çıkarmıştır. Hâlbuki hiçbir şekilde

insan Allah'la aynı düzeyde olamaz ve böyle bir temsil ve egemenlikten de söz edilemez. Çünkü siyasi egemenlik insan-insan arasında gerçekleşen ilişkileri kapsar. Bu bağlamda Kur'an'ın onayladığı asıl hâkimiyet, ilme dayalı olandır. Kur'an, Firavun gibi kuvvete dayalı hâkimiyet örneklerini verse de zulme dayanan egemenlikleri kınamıştır. Peygamberleri diğer insanlardan ayıran tek farklılıkları, Allahtan vahiy almalarıdır. Bu da tek yönlü bir iletişimdir ve Allah'ı ya da otoritesini temsil ettiği şeklinde anlaşılmamalıdır. Peygamberler sadece Allah'tan gelen emirleri insanlara aktaran araçlardır. Hristiyanlıkta ve Yahudilikte, dini temsil ve otorite yetkisine sahip kişi ve kurumlar olsa da İslam bunu kesinlikle reddeder. Hatta Hz. Muhammed'in ilahi niteliklere sahip olmayıp diğer insanlar gibi sıradan bir insan olduğu vurgulanır. Hz. Muhammed'in vahiy alması ona kutsiyet kazandırmasa da birçok Müslüman tarafından gerek şahsiyeti gerekse kullandığı eşyaları yine de kutsallaştırılmıştır ([http://www.sonmez kutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-\(YEN%C4%B0](http://www.sonmez kutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-(YEN%C4%B0) Erişim Tarihi: [23.10.20]).

Bütün eylemlerinden sorumlu olan insan, Allah'ı tanımada ve bilmede, eşyanın hakikatini anlamada ilme, delillere ve belgelere dayalı doğru bilgiyi ve aklı, otorite kabul etmelidir. Kur'an'a göre resul ve peygamberler dışında ilim talep etmeyen, aklını kullanmayan hiçbir şahıs dini salahiyet sahibi olamaz. Fakat geçmişte ve günümüzde birçok tarikat ve mezhep üyesi, mensup oldukları grubun liderini "mehdi", "veli/evliya", "kutup" gibi unvanlarla hem kutsallaştırmışlar hem de bütün bilgi ve değerlerinin kaynağı olarak görmüşlerdir. Asıl kutsalın, yani vahyin sona ermesi, Hz. Muhammed'in vefatıyla sona ermiştir. Hz. Muhammed'in nübüvvet dışında siyasi, hukuki ve toplumsal yetkileri de vardı. Ölümünden sonra geride kalanlara bıraktığı tüm yetkiler sadece nübüvvet dışındaki yetkilirdi. Hatta Hz. Muhammed, veda hutbesinde dinin kendisiyle tamamlandığını, kendisinden sonra Allah adına kimsenin söz söyleme ve aracılık etme yetkisi verilmeyeceğini belirtmiştir. Kur'an'ın ve Hz. Muhammed'in açık beyanlarına rağmen yine de farklı zaman ve mekânlarda dini, siyasi, hukuki yetkilerin kendilerine verildiğini iddia eden şahıslar ortaya çıkmıştır. Şia'da ki mehdi-imam anlayışı ile Sufilikteki velî-evliya anlayışı sonradan oluşturulmuştur. Bu anlayışa göre Hz. Muhammed'in dini ve toplumsal bütün yetkileri kızı Fatıma'nın soyundan gelen kişilere aktarılmıştır. Sufi öğretide Şii öğretiye benzer bir anlayışın meşrulaştırılması, Hakîm et- Tirmizi'nin, Kur'an'da geçen "velî" ve aynı kökten türeyen diğer kelimelerin geçtiği ayetlere Kur'an'ın ifade ettiği anlamlar dışında farklı anlamlar yüklemesiyle olmuştur. Gerçekte "sevgi, dostluk, yardım ve yetki" gibi

anamlara gelen “velî/evliya” kavramı aslında Allah’ın insanlara, insanların Allah’a ve şeytanla insanın dostluklarını ifade etmektedir. Fakat aynı kökten gelen, başkaları adına onların rızaları olmadan hukuki işlemde bulunma yetkisini taşıyan kişiyi ifade eden “veli” kavramı ile karıştırılmış ve farklı yorumların yapılmasına sebebiyet vermiştir. Bu durum, Hz. Muhammed ile son bulan vahye rağmen onun ölümünden sonra kendisine, soyuna, ashabına, çeşitli mezhep ve tarikat liderlerine karizmatik nitelikler atfedilmesine neden olmuştur. Bu anlayışa göre tüm bu karizmatik kişiler, Allah’tan ilham veya vahiy alırlar, Allah’la iletişimleri kesilmemiştir, masumdurlar, hata yapmazlar ve günah işlemezler çünkü onlar günahlardan korunurlar, peygambere denk ya da üstün olabilirler. Tüm bu nitelikler doğuştan gelir, yani Peygamberin soyuna bağlıdır. Bu kadar olmasa bile Ehl-i Sünnet kabul edilen kesimlerde de belli bir soya bağlı, ilahi yetkilerle donatılmış bir mehdinin geleceği inancı vardır. Bu bekleyiş, toplumsal hayata ve siyasete yansiyarak toplumların içinde bulundukları şartlara göre çeşitli şekillerde tezahür etmiştir. *“Bu tezahürler tarihsel olarak incelendiğinde Arap kabilecilik şuuru üzerine kurulan Kabileci ve Asabiyetçi Mehdi Tipolojisi (Haşimî, Emevî, Süfyanî ve Abbasî Mehdiler), metafizik alanla ilişkilendiren ve kendine özgü kozmoloji anlayışıyla bütünleştiren Mitolojik Mehdi Tipolojisi (Gulat-ı Şia, İsmaililik-Dürzîlik), veli ve mehdii Allah’la birlikte tasarruf hakkına sahip varlıklar olarak gören Vahdet-i Vücutçu (Sufî) Mehdi Tipolojisi (İbn Arabî), belli bir grubun mehdinin şahs-i manevisini temsil ettiği iddiasında bulunan Sembolik Mehdi Tipolojisi (Mirza Gulam Ahmed/Kadiyanilik, Said Nursi ve Nurculuk/ Fethullah Gülen ve Gülen Hareketi) ve dinî düşüncüyü yenileme görevini üstlenenlerin temsil ettiğine inananların Islahatçı Mehdi tipolojisi (Senusilik/Afgani/Mevdudî) olmak üzere beş ayrı tipoloji şeklinde sınıflandırmak mümkündür.”*

([http://www.sonmezcutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-](http://www.sonmezcutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-(YEN%C4%B0)

[Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-\(YEN%C4%B0](http://www.sonmezcutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-(YEN%C4%B0)

Erişim Tarihi:

[23.10.20]).

Geçmişte eğitim yetersizliğini ve okuma yazma bilenlerin sayısını düşündüğümüzde, karizmatik kişiler, Mehdi ve Mesih beklentisi içinde olan, problemlerinin çözümünü mehdinin gelişine erteleyen insanların dini duygularını istismar etmişlerdir. Bu durum günümüzde de farklı değildir. Hatta yüksek dini eğitim almış kişiler bile aynı beklentiler içerisinde oldukları. Sünni çevrelerde bile kendi tarikat liderini ya da mezhep önderini mehdi olarak kabul etme eğiliminde olan kişiler vardır. Gerçekte ortaya çıkan mehdilerle rivayetlerde geçen mehdinin özellikleri ve nitelikleri uyumadığı halde birçok insan mehdi beklentisine inanç esası olarak bakmaktadır.

vahye muhatap olmuş peygamberlerin Allah'ı aramaları ve O'nun eylemlerini sorgulamaları, peygamber bile olmayan, mehdi kabul edilen insanların kusursuzluk iddialarına en güzel yanıtı oluşturur.

Bir bireyin tek başına, kendine ya da bir başkasına bu kadar büyük kutsallıklar ve nitelikler yüklemesi normal kabul edilen sıradan insanlar için mantıksız görünmektedir. Fakat bu tarz nitelikler geniş bir kitle tarafından bir kişiye atfedildiği zaman büyük etki uyandırmakta ve kabullenilmektedir. Bunun nedeni, sonraki başlıkta açıklayacağımız kitle psikolojisi olarak ele alınan, kitlelerin hareketinden kaynaklanır.

1.1.13. Kitle

Kitle hareketleri genellikle yıkıcı, devrimci, ihtilalci, isyancı vb. şekillerde tanımlansa da temelinde sadece siyaset yoktur. Toplumun gelenek ve görenekleri, dini, ahlaki, ekonomik ve zihinsel nitelikleri vardır ve giyim tarzını ve eğlence anlayışlarını bile kapsar (Gasset, 2010: pdf 64). Bu nedenle kitlelerin tarihi açıdan ortaya çıkış sebeplerine değinmek, kitle özellikleri ile niteliklerinin belirlenmesinde faydalı olacaktır.

Le Bon, konuyu tarihi açıdan ele alarak kitleler çağı olarak açıklar. Ona göre içinde bulunduğumuz çağda hem sosyal, siyasi ve dini unsurlar tahrip edilmiş hem de bilimsel ve teknik gelişmeler yaşanmıştır. Siyasi açıdan kitle olarak bahsettiği halk tek bir kişi tarafından yönetiliyorken günümüzde bu durum tersine dönmüş ve kitleler daha etkin bir konuma gelmiştir. Le Bon'a göre, artık kalabalıkların kudreti, kitleler çağı başlamıştır. (Le Bon, 2018: 8-12). Bireyler, birçok konuda kendilerini bağlayan geleneksel, dini ve ailevi bağlardan kurtularak özgürleşmişlerdir. Fakat güvenlik hissi veren bu bağların yitirilmesi boşluk yaratmış, bireysel özgürlüğü bir yük haline getirmiştir. Bireyler, özgürlükleri pahasına bu yükten, özgürlüklerinden kaçıp kurtulmak istemişlerdir. Bu da belirsizlik duygusundan kurtaran yeni bir dünya görüşü, insanlarla yeni ilişkiler ve boyun eğecek yeni eğilimler ortaya çıkarmıştır (Fromm, 1996: 45). Çünkü geleneksel toplumda bireyler belirli bir role sahip olarak dünyaya geliyordu ve bu rollere adapte olmak, kendisine verilen hayatı yaşamak birey için en kolayıydı. Fakat yaşanan gelişmeler farklı rolleri de meydana getirmiş ve bireyin hayatında rol belirsizliklerine neden olarak hayatını zorlaştırmıştır. Birey her ne kadar belirsizlik içinde doğsa da modern dünya, bireyin kendine uygun rolü bulmasını ve ona göre davranmasını beklemektedir. Geleneksel dönemde bireylere verilen bu roller ailesi tarafından belirleniyorken artık günümüzde ailenin yerini alan kitle toplumu

bu görevi üstlenmiştir ve bireyin benliğini yeniden şekillendirmektedir (Bacacı, 2019: 56).

Bir toplumda kitle hiçbir zaman tek değildir. Canetti, kitleleri birkaç kategoride sınıflandırmıştır. *Görünmez kitleler* olarak bahsettiği kategoride ölümler ve cinlerden bahseder. *Mütecaviz kitleler*, öldürmeye meyilli kişilerden oluşur. Normal zamanda ceza almaktan korkan bu kişiler, kitle içinde cezalandırılmaktan korkmazlar. Bu kitle, birini cezalandıracağı zaman ya onu dışlayarak yalnız bırakırlar ve ölüme terk ederler ya da kolektif bir bütün olarak, yakarak veya taşıyarak öldürürler. Taşlar ve odunlar kitledeki her bireyi temsil eder. Bu kitlenin dağılmasını sağlayan tek şey kurbanını ele geçirmesidir. İktidar sahipleri bu gerçeğin farkında oldukları için kitlenin büyümesini engellemek amacıyla kitleye bir kurban verirler. *Kaçış kitleleri*, bir tehdit sonucu herkesin kaçmaya başlamasıyla ortaya çıkar. Kaçanların sayısı çoğaldıkça ve bireylerde farkındalık arttıkça kaçışın şiddeti büyür. Bir aradayken tehlikenin uzaklaştığını düşünürler. Fakat herkes kendini kurtarmayı düşündüğü için düşenlere yardım etmezler. *Yasak kitleleri*, bu zamana kadar yaptıkları şeyleri yapmayı reddederek ortaya çıkarlar. Kendileri aniden bir yasak belirlerler ve ona uyarlar. Kendilerinden biri yasağı çiğnerse diğerleri o kişiyi aşağılar. En bariz örneği de işçi grevleridir. *Karşıtına dönme kitlelerini*, kurtların her zaman koyunları yediğini, artık koyunların kurtlara saldırma zamanının geldiği şeklinde örneklendirerek açıklar. Böyle bir kitlenin oluşması için toplum farklı tabakalardan oluşmalı ve aralarında kesin bir ayrım olmalıdır. Üst tabaka alt tabakayı yönetir ve emirler verir. Alt tabaka çektiklerinin hesabını sormak amacıyla devrim yaratabilir ve böylelikle karşıtına dönme kitleleri meydana gelir. Yavaş işleyen karşıtına dönme süreci, öldükten sonra cennette de gerçekleşebilir. Dünyada alt tabakada olanlar cennette en üst tabakada olacaklarına inanırlar. *Şölen kitleleri*, haz, yeme, içme ve eğlence amacıyla meydana gelir. Eğlencelerinde ahlaki sınır bile yoktur hatta ahlaksızlık bile teşvik edilir. Bu kitlelerin ortak nitelikleri; daima büyümek istemeleri, kitle içinde herkesin eşit olması, yoğunluğu sevmeleri ve gereksinimlerinin çok yönlü olmasıdır (Canetti, 2006: 30-64).

Kitle üyelerini bir araya getiren ve ortak hareket etmelerine sebep olan etmenler kitlelerin niteliklerini ve özelliklerini ortaya çıkarır. Bu etmenler arasında dokunulma korkusu, açık-kapalı kitle yapısı, deşarj, yıkıcılık, patlama, zulüm, dünya dinlerinin etkisi, panik, nefret, taklit, ikna, zorlama, liderlik, eylem ve şüphe vardır.

Dokunulma korkusu, insanın doğasında her zaman var olan yabancı ya da bilinmeyen herhangi bir şeyle fiziksel temastır. Böyle bir temas insanda korkuya ve paniğe neden olur. Bu korkuyu yenmenin tek yolu kitle içine girmektir. Çünkü kitle

içinde insanlar birbirine eşittir, cinsiyet, meslek gibi hiçbir konuda ayırım yapılmaz. Kitle olgusu aslında evrenseldir ve açık ve kapalı yapısıyla ikiye ayrılır. *Açık kitle* doğaldır, büyümesinin sınırı yoktur, herkesi içine almak ister. Fakat büyümesi durduğunda kitle dağılır. *Kapalı kitle* büyümektense kalıcılığa önem verir. Sınırları vardır. Bu sınırlar düzensiz artışı önleyerek kitlenin dağılmasını da önler. *Deşarj* anı, kitle içindeki kişilerin farklılıklarından kurtulduğu, kendilerini diğer herkesle eşit hissettikleri andır. Bu his her zaman değil, sadece kitle içinde ortaya çıkmaktadır. Kitle içinde kendi bireyselliğini yitiren kişi, kişiliğinin sınırlarını aşar ve kendini özgür hisseder. Bütün sorumluluklarından sıyrılan kitle insanı, *yakıp yıkmaktan*, etrafındaki nesneleri yok edip zarar vermekten özellikle çok hoşlanır. *Patlama*, kapalı kitle yapısının ani bir geçişle açık kitleye dönüşmesidir. Çünkü kitlelerde tatmin duygusu yoktur, her zaman doyumsuzdurlar. Kitleler kendilerini her zaman *zulme* uğramış hissederler. Bu his nedeniyle kitlelerin büyüme ve yayılma arzuları çok kuvvetlidir. Geçici olarak durdurulup dağıtılsalar da tekrar bir araya gelirler. *Dünya dinlerinin etkisi*, evrensellik iddiasıyla misyoner tutum sergilemeleridir. Dinlerle amaçlanan, itaatkâr insanlar yetiştirmektir. Boyun eğenleri de överek itaatkârlıklarını pekiştirirler. Yasaklanan dinler de intikam olarak dünyevileşir ve inançlarında büyük değişiklikler meydana gelir. Hedefine ulaşan ya da amacını kaybeden kitlelerde ortaya çıkan panik, kitlenin dağılması anlamına gelir. Fakat bu dağılma kitlenin kendi içinde gerçekleşir (Canetti, 2006: 15-28). *Nefret*, kitleleri bir araya getiren en kapsamlı unsurdur. İnsanı kendi benliğinden koparır, geleceğini unutturur. Ortak nefret duygusu, sadece birbirine benzeyen insanları bir araya getirmekle kalmaz, heterojen bir yapı oluşturarak düşmanla bile bir araya getirebilir. Bu nefret bazen sebepsiz olabilir. Çünkü sevilen ve kıskanılan her şey kıskanılıp sakınılır. Ama nefret edilen şeyler konusunda başkalarının da aynı fikirde olması istenir ve çeşitli ikna çabaları bile kullanılır. *Taklit*, kişinin kitle içinde diğer herkesle aynı davranmasını ifade eder. Çünkü bilindiği üzere birey kitle içinde kimliğinden sıyrılır ve bireysel farklılıklarını saklayarak kendini gizler. Bunu da taklit sayesinde başarır. Kişi benliğinden uzaklaştıkça, özgüvenini yitirdikçe taklitçiliği de o kadar artar. Kitle üyelerini bir araya getiren *iknada* kuvvetli propagandalar kullanılır. Düşüncelerin ya da iddiaların sıkça tekrarlanması ispatlanmış algısı yaratır ve zihinlere kolayca yerleşerek benimsenmesini sağlar. Bu iddiaların benimsenmediği durumlarda da *zor* kullanılır. Kelimelerin yetmediği yerde güç devreye girer. Böylece fanatizmin şiddeti doğurması gibi, şiddet de fanatizme neden olur. Fanatizm ise kitle oluştuktan sonra ortaya çıkar. Kitle üyelerini bir araya getiren en önemli unsurlardan biri *lider*dir. Lider düşünceleriyle kitleyi yönlendirir,

onlara amaç ve hedef belirler. Lider olmadan kitlede hareket olmaz. Lider, birlik ve beraberliğin ön koşulu olarak körü körüne itaat etmeyi telkin eder ve över. Sorumluluktan kurtulmak isteyen kitle üyeleri de lidere itaat eder. Düşüncede kalmış bir fikirle eyleme geçmiş bir fikrin etkisi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla *eyleme* geçmiş fikir, gerçekleştirilme düşüncesiyle daha çok insanı bir araya getirir. İnançları güçlü olan insanlar, kitle içinde birbirlerine şüpheyile bakarlar. Bu şüphe korku ve panik yaratarak kitle üyelerini birbirine daha çok bağlar, kitlenin dağılmasına engel olur (Hoffer, 2020: 118-158).

Kitle üyelerini birlikte hareket etmeye iten sebepler de oldukça önemlidir. Toplumlari, uluslari ya da gruplari değerlendirilmesi, iyi ve kötü üye sayilarina göre yapilir. Bir ulusun biçimlendirilmesinde etkin olanlar da toplumun en iyileri ve en kötüleridir. İyiler medeniyetin gelişmesini sağlarken, kötüler mevcut düzeni umursamazlar, yeni bir düzen kurulacağına inanmazlar. Bu nedenle hem mevcut hem de yeni kurulacak düzeni her zaman yıkmaya hazırdırlar. Bu kişiler, toplumsal hayatta istenmeseler de ırkçı, devrimci, dinî hareketlerin ilk mensuplarıdır. Yoksulluk içinde yaşayan insanlar zorluk çekseler de hiçbir şeyin düzeleceğine inanmazlar ve yaşadıkları hayata alışmışlardır. Ancak çeşitli sebeplerle malları ve mülkleri ellerinden alınan yeni yoksullar, her kitle hareketini olumlu karşılayarak katılırlar. Çünkü eskiden sahip olduklarına yeniden sahip olmak isterler. Açlık sınırında yaşayan yoksullar ise zaten kaybedecek bir şeyleri olmadığı düşüncesiyle kitle hareketlerine katılma konusunda tereddüt etmezler. Köleliğin yaygın olduğu toplumlarda, köleler arasında mutlak eşitlik vardır ve hepsinin mağduriyeti ve hüsrani aynıdır. Ancak azat edilen köleler başarısızlıklarının sorumluluğunu taşıyamazlar. Kişisel sorumluluktan kurtulmak için kitle hareketlerine katılırlar. Aslında bu kurtuluş sadece kölelerde yoktur. Özgürlüğü her zaman elinde tutan Nazi askerleri gibi kişiler de yaptıkları kötülüklerin sorumluluğundan kurtulmak için emirlere itaat ettiklerini ifade ederler. Özgüvenlerini ve yaratıcılıklarını kaybeden bireyler de kitle hareketlerinden kolay etkilenirler. Irksal ya da dini grup üyesi olanlar da yapıları gereği kitle hareketlerine kayıtsız kalamazlar. Çeşitli yetersizlikleri nedeniyle istediklerini elde edemeyen uyumsuzlar, çözüm olarak kitle hareketlerine katılmayı tercih ederler. Bencillikleri nedeniyle hüsrana uğrayan kişiler, birçok fırsata rağmen fırsatların yetersizliğinden yakınanlar, azınlık grupları, ekonomik ve politik sıkıntılardan bunalmış olanlar, suçluluk duygusuna sahip vatansever ve dindar kişiler de kitle hareketlerine katılırlar (Hoffer, 2020: 41-75). Freud'a göre kitle, kişinin üzerinde otorite ve tehlike izlenimi uyandırdığından dolayı kişi cezalandırılmaktan korkar. Onunla ters düşmek yerine

otoriteye itaat ederek vicdanından sıyrılır. Bu yüzden tek başına yapmadığı ve yapamayacağı birçok şeyi onaylar ve kitle içinde gerçekleştirir (Freud, 2019: 29).

Rastlantı sonucu aynı düşünce etrafında bütünleşen insanlar ise her zaman psikolojik kitleyi oluşturmayaabilir. Bütün kitleler oluşur oluşmaz belirli karakteristik özellikler kazanırlar. Oluşum tarzı açısından belirli bir ırka ya da topluluğa dayanmadığı için kitlelerin betimlenmesi oldukça karmaşıktır. Ama yine de oluşum safhasındaki kitlelerin genel özellikleri şu şekildedir: kitleyi meydana getiren bireyler birçok açıdan ister benzer ister farklı olsunlar, kitle haline gelmeleri onlara kolektif ruh kazandırır. Kolektif ruh onlara birçok konuda tek başına yapacakları her şeyden farklı düşündürür, davrandırır ve hissettirir. Bazı duygu ve düşünceler sadece kitle içinde oluşur ve eyleme dönüşür. Birbirinden farklı insanlar kitle haline geldiğinde gerçekte olduğundan farklılaşırlar. Bu anlamda kitleler, korkağı cesur/cesuru korkak, iyiyi kötü/kötüyü iyi, cimriyi cömert/cömerdi cimri hale getirebilir. Kolektif ruh içinde bireylerin bilinçleri ve kişilikleri silinerek bilinçaltı nitelikleri hâkimiyet kazanır. Zekâ açısından en zeki olanla diğerleri arasında hiçbir fark kalmaz. Tüm bunların birinci sebebi, bireylerin sorumluluk duygusundan sıyrılmaları ve ahlaki olarak içgüdülerini frenleyecek unsurların kitle içinde ortadan kalkmış olmasıdır. Freud tarafından da eleştirilen, diğer sebebi ise ortaya çıkan fikirlerin ve eylemlerin tüm kitleye sirayet etmesidir. Üçüncü ve en önemli sebebi, bireylere kişiliğini ve bilincini sildiren, bütün telkinlere itaat etmesini sağlayan ve bireyin kendi karakterine aykırı davranmasına sebep olan “kitle etkisi” dir (Le Bon, 2018: 17-21). Freud ise Le Bon’un aksine kolektif ruh ya da kitle ruhu konusunda daha olumlu yaklaşarak daha yüce bir mertebeye yerleştirilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü kitle, bu ruh sayesinde uygarlıkları yaratabilecek güçtedir. McDougall’ın “*The Group Mind*” isimli eserine de değinerek kitle ruhunun bir örgütlenme biçimi olduğunu, kolektif psikolojinin temel olgularının bu kitlelerde gözlemlenebileceğini belirtir. Aksi halde bu kitleler sadece yığın oluştururlar. Hatta kitlenin ortaya çıkabilmesi için kişilerin ortak bir amaç için etkileşim halinde olmaları gerektiğini şart koşar. Ortak olan duygular, düşünceler amaçlar ne kadar güçlüyse, kitle ruhuna ilişkin dışavurumlar da belirgin nitelik kazanır (Freud, 2019: 25-28). Allport ise grubu ve grup zihni kavramını reddederek psikolojik gerçekliğin bireye ait olduğunu savunmuştur. Ona göre grup, bireysel gerçekliklerin toplamıdır. Grup ve birey arasındaki ilişki ise sadece nicelikseidir. O, bireyin yalnızken ve grup içinde olduğundan farklı davranmasının nedenini ise sosyal çevreye verilmiş bir tepki olarak açıklar. Kitle içindeki kişilerin benzer davranışlar göstermeleri, birçok konuda birbirine benzer insanların bir araya gelmelerinden kaynaklanır. Bu durum da psikolojik

süreçlerden biri olan, Triplett'in deneyine dayanan "sosyal hızlandırma" kavramıyla ifade edilmiştir (Kayaoğlu, 2003: 205-210).

Freud'un, kitle etkisini hipnoz edilen kişi ve hipnotizör arasındaki benzerlikle (Freud, 2019: 65) açıkladığı gibi Le Bon da kendini kitleye ait hissedeni birini, hipnoz (Fromm, 1996: 154) edilmiş kişiye benzeterek açıklar. Artık böyle bir kişi kitle içinde robotlaşmış²⁴ ve iradesi elinden alınmıştır. Yeni fikirlere kapalı ve tekinle hareket eden bu kitleler mantıktan yoksundurlar (Baudrillard, 1991: pdf 27). İlgüdüleriyle hareket eder, birçok şeyden kolayca etkilenir, kendi çıkarlarından tereddütsüz vazgeçer, bütün her şeyi kitle için yapar ve kitle dışındaki bireyleri de kitleye dâhil etmeye çalışırlar. Olaylara ve telkinlere karşı çok hassastırlar ve çok hızlı tahrik (Mackay, Vega, 2000) olurlar. Bu yüzden dış uyaranların oyuncağı haline gelebilirler. Bu şekilde ya katliamlara neden olurlar ya da kutsal bir amaç için şehit olurlar. Bilinçten yoksun şekilde hareket etmelerinden dolayı korku ya da imkânsızlık duyguları silinir. Çünkü sayıca çokluk, üstün bir güce sahip oldukları hissi yaratır. Kitleleri iyi ya da kötü yapan, onlara verilen telkinler ve şartların değişmesidir (Le Bon, 2018: 21-23). Postmes ve Spears (1988) yaptıkları otuz yıllık araştırmanın sonuçlarına göre bireylerin bu durumlarını "bireylik yitimi" olarak açıklamışlardır. Yapılan çalışmalar da bireylerin içinde bulundukları koşullara göre bireyliklerini yitirerek kolektif normlara uymaya eğilimli olduklarını ortaya koymuştur (Kayaoğlu, 2003: 2010-218).

Kitlelerin önemli bir özelliği, geçmişe, şimdiki zamana ve geleceğe dayanmalarındır. Kitle hareketi, geçmişe karşı hem şimdiki zamanı savunurmuş gibi görünür hem de kitlenin şimdiki zamana bağlanmaması için şimdiki zamanı kötüleyerek parlak bir gelecek vaadinde bulunurlar. Dini bir kitle hareketi de şimdiki zamanı sürgün yeri olarak kötüler, şimdiki zaman sadece cennete açılan bir kapıdır. Dini kitleler, hem geçmişe dayanma anlamında geçmişi yüceltirler hem de eski düzenin meşruluğunu kaybettiğini iddia ederler (Hoffer, 2020: 92-96).

Kitleler, etkilere ve telkinlere o kadar açıktırlar ki, bir telkin ve küçük bir etki kitledeki bütün kişilere sirayet ederek bütün zihinlerde kendisini kabul ettirir. Hayallerle hareket etmelerinden, akli değerlendirmeden ve mantıktan uzak olmalarından dolayı sorgusuzca her şeyi hemen kabul ederler. Le Bon'a göre bir âlim ve bir cahil kitle içine girdiğinde kitlenin özelliklerini alarak aynı seviyeye gelir. Kitle içinde yüksek zekâyâ sahip olmanın hiçbir önemi yoktur. Zeki kişilerin bile bu duruma gelmesinin nedeni,

²⁴ Erich Fromm, "Özgürlükten Kaçış" adlı eserinde bu konudan "Robot Uyumluluğu" olarak bahseder.

uzmanlıkları dışında kalan konularda açık bir fikre ya da değerlendirmeye sahip olmamalarından dolayı önderi kendilerine rehber edinmeleridir (Le Bon, 2018: 29-32). Rehber, onlar adına da düşünerek onları bu zahmetten kurtarır. Kitle adına düşünen ve harekete geçen önder olduğu için kitle üyeleri birçok konuda benzerlikler gösterir. Bu durum öndere büyük bir nüfuz kazandırır. Bu nüfuz sayesinde önder baskıcı karaktere dönüşür ve yaptığı baskı oranında herkesi emri altında tutar ve kendine kolaylıkla itaat ettirir (Le Bon, 2018: 94-96) Gasset, zeki ile aptal arasında bir ayrım yapar. Zeki kişi, aptallığın içine düşmeden yaptıklarının farkına varır ve bu durumdan kurtulmak için çaba harcar. Oysa aptal, kendinden şüphelenmez, kendini ferasetli zanneder ve öyle davranır. Gasset'e göre aptallık ömür boyudur. Fakat bu aptallık, kitlelerin sahip oldukları yetenekleri kullanmaması anlamındadır (Gasset, 2010: pdf 127). Freud bu konuda McDougall'ın "kolektif zekâ engellemesi" görüşüne katılarak şu açıklamayı yapar. Fazla zeki olmayanlar üstün zekâlıları kendi düzeylerine indirgerler. Çünkü duyguların ön plana çıkması mantığı devre dışı bırakarak olumsuz koşullar meydana getirir ve üstün zekâlı bireyin etkinliklerini kısıtlar. Birey artık özgür değildir ve sorumluluk bilincinden uzaklaştırılmıştır (Freud, 2019: 29).

Kitleleri etkilemenin en iyi yolu örnek olmak ve oluşturmaktır. Fakat bazı fikir ve inançlar kitleler için etkili değildir. Önder, kitlelerin böyle fikirleri özümsemesi için oldukça ağır gerçekleşen üç yöntemi kullanır. *İlki*, önderin delille ispattan uzak, sade ve saf bir iddiada bulunmasıdır. *İkincisi*, iddiasının arkasında durmalı ve etki etmesi için aynı kelimelerle defalarca tekrar etmesidir. Çünkü iddianın defalarca tekrarlanması ispat edildiği algısını oluşturacaktır. Hatta ortaya atılan iddia, kim tarafından ortaya atıldığı bile önemini kaybederek zihinlere yerleşir. *Üçüncüsü* de ortaya atılan iddianın kitlelerdeki sirayet özelliğiyle yayılmasıdır. Yayılmasını sağlayan etken de insanların taklit etme ihtiyacıdır. Sirayet özelliği sadece düşünce ve eylemlerde değil, hislerde de görülür ve bu hisleri kabul ettirecek kadar güçlüdür. Bu üç yöntemin bu kadar etkili olmalarının nedeni, nüfuz gücüne sahip olmalarıdır. Nüfuzun temelinde korku ve hayranlık gibi hisler vardır ancak bunlar olmadan da nüfuz sahibi olan kişiler, fikirler ve sözler olabilir. Le Bon, iki çeşit nüfuzdan bahseder. Kazanılan nüfuz, bir iş, meslek ya da görev sebebiyle rütbenin, unvanın ya da makamın verdiği nüfuzdur. Bu çeşit nüfuzun kişiyle hiçbir ilgisi yoktur. Şahsi nüfuz da kendi içinde ikiye ayrılır. Biri, şöhret ya da mal varlığıyla desteklenen, ikincisi de diğer şeylerden tamamen ayrı ve bağımsız olan nüfuzdur. İlk nüfuz türü çok yaygın olarak görülse de şahsi nüfuza sahip olan az sayıda kişi, büyük etki gücüne sahiptir ve etkisi altındaki kişiler büyük bir bağlılıkla itaat ederler. Nüfuzun önemli bir özelliği, gerçekleri

gizlemesi ve değerlendirme yeteneğini engellemesidir. Nüfuzu ortaya çıkaran birçok farklı etken olsa da en önemlisi “başarı” dır. Kitleleri nüfuzu sayesinde etkisi altına alan ve kahraman olan başarılı biri, başarısız olduğunda tahkir edilir (Le Bon, 2018: 97-109).

Tezimiz açısından önemli olan, kitleler hakkındaki önemli kabul edilen özelliklerden bir diğeri, değer yargılarının dini bir yapıya bürünmesidir. Yukarıda geçen tüm özelliklerinden dolayı kitlelerin bir kişiye olan sevgileri ve hayranlıkları, çok kısa zamanda kitleleri o kişiye tapacak hale getirir. Küçük bir soğukluk ya da terslik durumunda da büyük bir nefret durumu ortaya çıkabilir. Le Bon’a göre kitlelerdeki dini his, *“üstün sanılan bir kimseye fazla sevgi, onda bulunduğu farz olunan kuvvetten korkmak, emirlerine körü körüne itaat etmek, inançlarını tartışma imkânsızlığı vs. onları etrafa yaymak isteği, bu inançları kabul etmeyenleri düşman görmek gibi”* niteliklere sahiptir. Ona göre gözle görülmeyen bir Allah’a, bir puta, bir kahraman ya da siyasi bir fikre inanmak ve bağlanmak dini içeriklidir. Le Bon’un gözünde *“insan, yalnız bir yüce varlığa inandığı için dindar değildir, ruhunun bütün kuvvetlerini, iradesinin bütün itaatlerini, taassubunun ateşlerini, bir davanın yahut his ve eylemlerine rehber olmuş bir kimsenin hizmetine vakfettiği zaman, dindardır.”* Kitleleri fenalıklara sürükleyen, körü körüne itaat ettiren, hoş görmezlik duygularıyla donatan etken, dini hislere bağlı şiddetli propagandalardır. Haçlı seferlerinin ve Roma İmparatorluğunun uzun yıllar hüküm sürmesinin nedeki de dini hislerin ustaca aşılmasıdır. *“Kitleler için bir ilah olmak ya da hiçbir şey olmamak koşulu”* kitleler psikolojisinin temel unsurudur. Le Bon, Dostoyevski’nin bir hikâyesiyle kitlelerin dindarlığını ve dini hislerini şu şekilde aktarır: *“Günün birinde aklın nurlarıyla aydınlanan bu nihilist, küçük kilisesinin mihrabını süsleyen Tanrı ve azizlerin resimlerini kırdı; mumları söndürdü, biraz sonra da o resimlerin yerine Tanrı tanımaz filozofların resimlerini koydu, mumları tekrar yaktı. Dini inançlarının konusu değişmişti; fakat dini duygularının da değiştiği söylenebilir mi?”* Görüldüğü üzere kitlelerin eylemlerinin dinamiği her zaman dini unsurlar değil, dini duygulardır. Şiddetli ihtilâllere, katliamlara, propagandalara, savaş ilanlarına ve terör faaliyetlerine sebep olan da yeni bir dini inancın yerleşmesi için önüne çıkan engellerin dini duyguların etkisiyle kılıçla, yakıp yıkarak ortadan kaldırılmak istenmesidir. Bu tür olayların arkasındaki bir diğer büyük etken ise kitle ruhudur (Le Bon, 2018: 56-59).

Freud dini oluşumlardan, örgütlenmiş yapay kitle olarak bahseder ve bu konuda önemli birkaç özelliğine değinir. Freud’a göre örgütlenmiş ve dini oluşumlu bir kitleye katılma konusunda kişinin fikri alınmaz ve keyfine bakılmaz. Aynı şekilde

kitleden ayrılmak da kişinin tercihinde değildir ve kişi böyle bir girişimde bulunursa ağır şekilde cezalandırılır. Kitleler bu şekilde dağılmaya karşı kendilerini koruma altına alırlar. Dini oluşumlu kitlelerde kişiler farklılık gösterse de ortak bir yanılsama kişileri birbirine bağlar. Freud bu durumu libido kavramıyla açıklar. Ona göre libido sevgiyi ifade etmektedir ve dini oluşumlu kitlelerde Tanrı, Önder, daha kutsal biri ya da bir şey tarafından kitlenin tüm üyeleri ayırım olmaksızın sevilir. Bu durum da kişiler arasındaki kardeşlik duygusunu ortaya çıkarır ve bağlılığa temel oluşturur. Freud, kitlede önderin varlığını ve etkisini önemle vurgular. Çünkü önderin varlığı bireyi özgürlükten yoksun bırakır. Önderin öldüğü ya da bulunmadığı bir durumda da panik yaşayan bir kitle dağılmaya başlar. Aslında dağılmanın nedeni, tehlike karşısında yaşanan panik durumu değil, önder ve kitle üyeleri arasındaki libidosal bağın çözülmeye başlamasıdır. Fakat dinsel bir kitlede panik durumunda bile dağılma pek gözlenmez. Çünkü üyeleri birbirine bağlayan libido bağı inanç unsurlarıyla donatılmıştır. Günümüzde dinsel bağ artık gücünü kaybetmiş ve kitle bağı daha etkin hale gelmiştir. Bu da din savaşlarının yerini kitle savaşlarının alacağını haber verir (Freud, 2019: 41-49).

Çok basit şeyleri kolayca abartabilen kitlelerin özelliği onları şüpheden ve kararsızlıktan da uzak tutar. Kitleler kahraman olarak gördükleri kişilerde kendilerindeki gibi abartı ve aşırılık görmek isterler. Bu yüzden onların gözünde kahramanların bütün fiziki ve manevi özellikleri abartılmıştır. Kahramanlarını olduğundan daha cesur, faziletli, erdemli ve ahlaklı gibi görürler. Kitlelerdeki bu abartının nedeni, duygularla hareket etmeleridir. Bu nedenle kendilerine telkin olunan görüşleri ya mutlak doğru olarak olduğu gibi kabul ederler ya da mutlak hatalar olarak kesinlikle reddederler. Bu anlamda Le Bon, telkin yoluyla oluşmuş her türlü inancın, özellikle dini inançların müsamahasız olduğunu, insanlar üzerinde zorlayıcı etki oluşturduğunu belirtir. Bu yüzden kitleler itirazları, eleştirileri ve tartışmaları kesinlikle reddederler. Sadece kendi inançlarının doğruluğuna inanarak diğer herkesin de kendi inançlarını kabul etmelerini isterler. Baskı ve taassup onlar için kolay kabul edilebilir bir şeydir bu nedenle gücü kullanan yöneticilere saygı duyarlar ve kendilerini baskı altında tutan yöneticileri severler²⁵ (Le Bon, 2018: 36, 41).

Kitlelerle ilgili bir önceki başlıkla ilişkili ve çok önemli gördüğümüz konu, kitleleri yönetenler ve onların kitleleri etkileme yöntemleridir. Önderler bu noktada gerçekten önemlidir. Çünkü iyi bir lider kitleleri çok iyi yönetir fakat Adolf Hitler gibi bir lider kitleleri katliam yapmaya sevk eder.

²⁵ Daha detaylı bilgi için bkz. Wilhelm Reich, *Faşizmin Kitle Psikolojisi*, İzmir, 2019.

Kitle içindeki önder, demokratik olarak seçilmez ya da önderlik kendisine kalan bir miras değildir. Önder, edindiği birtakım fikirleri o kadar özümser ki, bu fikirler dışındaki her şey kötü ve şeytanca gelir. Kendisi de bu fikirler tarafından hipnotize edilmiş gibidir. Önder hem bu fikirleri sebebiyle hem de onları gerçekleştirmek için ailesinden, arkadaşlarından, akrabalarından ve kendi çıkarlarından vazgeçer. Bu fikirler artık onun dünyası haline gelmiştir ve onların dışında başka bir şey düşünmez. Tek gayesi fikirlerini gerçekleştirmektir. Bunun için her şeyi yapmaya hazırdır. Önderin fikirleri gerçekten etkili olduğunda kitlede sirayet etme özelliğinden dolayı bu fikirler hızlıca yayılarak benimsenir, fikirlerin sahibi önder olarak kabul edilir ve artık kitle harekete geçmeye hazırdır (Le Bon, 2018: 93). Önderde olduğu gibi kitle üyeleri de hem önder hem fikirleri uğruna aile ve kişisel çıkarlarından vazgeçerler (Hoffer, 2020: 191). Bir insana bu şekilde fedakârlık yaptıran temel etken, insanın kişisel kimliğinden ve farklılıklarından sıyrılarak kolektif bir bütünle özdeşleşmesidir. Kim olduğu sorusuna vereceği yanıtın Türk, Müslüman, Alman gibi kolektif bütünü işaret etmesi, grupla ne kadar özdeşleştiğini ortaya koyar. Çünkü kişi, yaptığı işten attığı adıma kadar bütün işlerinde grubuyla ilişkilendirilir. Grup, bireyin tüm sevinç ve üzüntüleri olmak üzere bütün hayatını kapsar. Grubun gücü, bireyin grupla özdeşleşmesinden doğar. Bireyin, bu gücün bir parçası olmak istemesiyle de özdeşleşme süreci işlerliğini sürdürür. Bir bütünle özdeşleşen birey için ölmek ve öldürmek artık daha kolaydır. Çünkü lider, ölmenin ve öldürmenin dramatik sonunu kutsallaştırarak maskeler (Hoffer, 2020: 85-90). Freud'a göre özdeşleşme, ödipus kompleksine dayanan, bir başkasıyla duygusal bağlanımın ortaya çıkmasıdır. Özdeşleşmenin amacı, model alınan kişiye benzemek ve onu benimsemektir. Kitle üyelerindeki özdeşleşme ise ortak duyguların paylaşılmasıyla ve onlara bağlanmasıyla ortaya çıkar. Ortaklığın temelinde de öndere olan bağlılık vardır (Freud, 2019: 57-61). Önder, kitlenin ulusal değerleriyle duygusal bağlanım kurduğu ölçüde, kitlede de öndere karşı kişisel bağlılık oluşur. Önder, kitle tarafından hem sert hem de koruyan otoriter baba figürü haline gelir. Çünkü kitle üyesi, ailesinde gördüğü terbiye ve aldığı eğitim dolayısıyla kendini çaresiz hissettikçe otorite olarak gördüğü önderiyle özdeşleşme daha da belirginleşir (Reich, 2019: 79, 80).

Sonuç olarak şunu diyebiliriz ki, insan toplumsal bir varlık olmasından dolayı istese de istemese de bir kitleye dâhildir ve kişi, kitlenin içinde sürüklenir. İnsanın dahil olduğu bu gruplar benliğini belirler ve kişi sosyal kimliğini de bu gruplardan kazanır. Peki, bu süreç nasıl meydana gelir sonraki başlığımızda açıklayalım.

1.1.14. Benlik ve Sosyal Kimlik

Benlik kavramının psikolojiye konu oluğu ise W. James ile başlayarak çeşitli yaklaşımlarla ele alınmaya devam etmiştir. İlk olarak James, benliği “*bilen ben*” ve “*bilinen ben*” olarak ikiye ayırmıştır. Bilinen ben, bilincinde olduğumuz, bilen ben, bilinçli olandır (Arkonaç, 2016: 439). James’e göre benliğin üç yönü bulunmaktadır. Maddesel yönü, kişinin maddesel şeylerle özdeşleşmesidir. Ruhsal yönü, kendimizi algılayışımızı ve değerlendirilişimizi, sosyal yönü ise benliğin birkaç benliğe bölünmesini içerir. Psikanalist yaklaşımda Freud benliği id-ego ve süper ego kavramlarına dayanarak dört dönemde inceler (Yıldız, 2006: 94). Jung’a göre, bireyleşmenin son noktası olan benlik, bilinç ve bilinçaltının birleştiği orta noktadır. Bireyleşme süreci fiziksel gelişime bağlı olarak psişede gerçekleşir ve psişik denge kurmayla ilgilidir. Ayrıca bireyleşme süreci, içsel çatışmaları çözerek toplumla sağlıklı ilişkiler kurulmasını da sağlar (Kısa, 2005: 90-97). Adler’e göre yaratıcı benlik kavramı önemlidir çünkü insan, kendi kişiliğini kendi yaratıcılığı ile oluşturur. Personalistik yaklaşımda Allport, normal insanı ölçüt alarak insanın bilen yönünü vurgulamak amacıyla, benlik kavramı yerine “*proprium*” terimini kullanmıştır. Bu kavramı tercih etmesinin nedeni, benlik algısı, benlik imgesi, benlik saygısı, benlik kimliği, benlik özdeşimi gibi birçok yönü kapsamasıdır. Fenomenolojik yaklaşımda insan davranışını belirleyen, kişinin kendini ve çevreyi algılayış biçimidir. Mead’in benimsediği Sembolik etkileşimci yaklaşımda ise benlik, sosyal etkileşimle ortaya çıkar ve sosyo-kültürel evre önemlidir (Yıldız, 2006: 91-98).

Benlik ve kişilik kavramları genelde aynı anlamda kullanılsa da aslında tam olarak aynı şeyi ifade etmezler. “*Kişilik, insanın duygu, tutum ve davranışlarının örgütlenmiş, kalıplaşmış, alışkanlık haline gelmiş bütünüdür.*” Benlik ise kişiliğin içinde yer alır ve özünü oluşturur. “*Benlik, insanın kendi kişilik özellikleri, amaç ve beklentileri, yetenekleri, değer yargıları ve inançlarından oluşur.*” Ayrıca kişilik kavramının içinde karakter ve mizaç kavramları da yer alır. Mizaç daha çok kişinin kalıtımla belirlenen sinirlilik, sakinlik, içedönük, dışadönük gibi duygusal özelliklerini, karakter ise sosyal çevrenin etkisiyle oluşan ahlaki yönünü kapsar (Kaya, 1997: 194). Kişilik ve benliğin arasında fark olsa da konuyu açıklarken kişiliğin benliği içermesinden dolayı bu iki kavramı birbirinin yerine kullanacağız.

“Sosyalleşme ve sosyal gelişim” başlığında da bahsettiğimiz gibi bireyin çevresiyle etkileşim halinde olması, çevresini etkilemesi ve ondan etkilenmesi bireyin kişiliğini şekillendirmektedir. Sosyal psikoloji de benliğin sosyal etkiler sonucu belirlendiği üzerinde durur ve araştırma ve kuramlarını bunlar üzerine temellendirir

(Arkonaç, 2016: 435). Kuşat'a göre benlik gelişimi için insanın ilk çocuk yıllarında yetiştiği çevrenin çocuğa yaklaşımının önemli rolü vardır. Çocuğun ilk sosyal çevresi olan aile ile ilişkisinin niteliği, benlik saygısı kazanıp kazanamamasını belirler (Kuşat, 2001: 97). Bu nedenle benliğin gelişiminde aile ilişkileri oldukça önemlidir.

Ailesi, arkadaşları ve öğretmenleri, çocuğa olumlu sıfatlar kullanıyorlarsa çocuk olumlu bir benlik geliştirirken, olumsuz sıfatlar kullanıldığında da olumsuz benlik kavramı geliştirir. Benlik saygısı azalan çocuk kendini olumsuz değerlendirir ve mutsuz olur. Çocuk, güven verici, saygı ve sevgi dolu bir aile ortamında bulunursa benlik saygısı yükselir. Ailesi tarafından sürekli engellenen ve eleştirilen bir çocuk, yaptığı her şeyde engelleneceği düşüncesiyle yeterli bir benlik geliştiremez. Böyle çocuklar genellikle, baskıcı, otoriter, ilgisiz aile tiplerinde görülür. Demokratik aileye sahip çocuklarda ise benlik saygısı yüksektir, yeteneklerine ve kendisine güvenir, sorumluluklarının farkında olan sağlıklı ve dengeli bir kişilik geliştirir. Demokratik anne-baba, çocuğun bağımsız kişilik geliştirmesine yardımcı olur, dışadönük, girişimci, liderlik özelliklerine sahip, çevresiyle olumlu ve etkili ilişkiler kurabilen birey olmasını sağlar (Kaya, 1997: 196-198).

Mead'e göre benlik, insanın doğuştan sahip olduğu bir şey değildir. Doğumla başlar ve zamanla gelişir. Dil süreci²⁶ olmadan benlik gelişimi de gerçekleşmez. Toplumsal deneyimler ve bu deneyimlere ortak olan diğer bireylerle ilişkiler de benlik gelişimi için gereklidir. Fakat yaşanan deneyimler bazı durumlarda benlikle ilişkili özellikler göstermeyebilir. Deneyimlerimizi hep benliğimizle ilişkilendirmeye çalışırız ancak çoğunlukla duygusal deneyimlerimiz benlikle yakından ilişkilidir. Bu nedenle anılarımızı hep benliğimiz üzerine kuruludur (Mead, 2017: 165). Benlik kavramı, bireyin hayatta karşılaştığı durumlara göre değişikliklerden kolay etkilenir ancak benliğin değişimi kolay değildir. Benlik sürekli ve değişmez olmakla birlikte etkiye açık olmasından dolayı dinamik bir yapıya sahiptir. Yani benlik, bireyin hayatı boyunca biyolojik, gelişimsel ve sosyolojik süreçlerle etkileşim halindedir (Yıldız, 2006: 89).

Psikolojide benlik, beş ayrı yönüyle ele alınmıştır. *Beden*, benliğimizin fiziksel olarak işlevlerini yerine getiren önemli bir araçtır. Başkalarıyla ilişkilerimizi, yapıp etmelerimizi hep bedenimizle gerçekleştiririz. *Öznellik*, benliğimizin kendine özgü duygu ve düşüncelerini kapsar. Kendimize özgü dünya görüşümüzle, arzu ve isteklerimizle, hayallerimizle akış halinde olan öznel yaşantımız, duygularımıza da süreklilik kazandırır. *Diğer insanların varlığı*, benliğimizi şekillendiren sosyal çevremizi

²⁶ Asıl konuyu dağıtacağından dolayı burada dil sürecini açıklayamayacağız. Daha detaylı bilgi için bkz. Mead, 2017.

oluşturur. Başka insanların varlığı sayesinde kendi benliğimizin farkına varabiliriz. *Emosyonlarımız*, mutluluk, üzüntü, keder gibi yoğun duygu durumlarımız, farkındalıklarımızı ve geleceğimizi etkiler. *Zaman* ise kişiliğimizi, kimliğimizi inşa ettiğimiz, ilişkilerimizi yaşayıp eylemlerimizi gerçekleştirdiğimiz süredir (Arkonaç, 2016: 437, 438).

Benliğimizle ilgili bilgilerimizin kaynağı, kendimiz hakkındaki gözlemlerimiz, anılarımız ve başkalarının bizim hakkımızdaki gözlemleridir. Kendimize bakış açımızı etkileyen en önemli unsur da başkalarının bizi nasıl gördüğüdür. Benliğimizle ilgili bilgilerimizin bir diğer kaynağı da kendimizden üstün ya da aşağıda gördüğümüz kişilerle kendimizi kıyaslamamızdır. Eylemlerimizi kontrol edip yönlendirebilmemiz ve özdenetim yapabilmemiz için de benliğimizin bilincinde olmamız gerekir. Çünkü özdenetim, toplumsal ilişkilerimizi düzenler ve toplumda uyum içinde yaşamamızı sağlar. Ayrıca insanlar, kendileri hakkında hem olumlu ve olumsuz özellikleri bilip değerlendirmek hem de benliklerini yüceltmek isterler. Olumsuz özelliklerimizi, olumlu özelliklerimiz kadar doğru bir şekilde öğrenmek istemeyiz. Benliğimizi yüceltme motivasyonumuz da bilgiyi işleme sürecimizi etkiler ve yanlı olarak sadece kendi sonuçlarımızı destekleyen bilgilere dayanırız. Benliği sunarken de toplumda değerli olduğumuzu hissetmek için benliğimizi yüceltecek davranışlar sergileriz. Bu sayede başkalarının bizim hakkımızdaki izlenimlerini şekillendiririz. Birçok insan kendini olumlu olarak değerlendirse de olumsuz ve nötr olarak değerlendiren insanlar da vardır. Benlik saygısı düşük insanların, benliği yüceltme ve doğrulama motivasyonları arasında çatışma vardır. Bu nedenle benlik saygılarını yüceltmek için olumlu geribildirim almak isterler. Benlik saygısı, kişinin kendisini ne kadar olumlu değerlendirdiğinin göstergesidir. Benlik saygıları yüksek kişiler kendilerini yetenekli, zeki, sempati olarak görürler. Benlik saygısı düşük kişiler ise kendilerini yetenezsiz ve itici bulurlar. Bu iki durumun da nedeni, kişilerin kendi bireysel özelliklerini nasıl değerlendirdiğiyle ilgilidir. Ayrıca bazıları başarı ya da görünüş açısından kişisel özelliklere bağlı benlik saygısı geliştirirken bazıları da ahlaki değerlere bağlılık konusunda benlik saygısı geliştirir. Düşük benlik saygısına sahip kişiler utanmaktan, hata yapmaktan, reddedilmekten ve çeşitli aksiliklerden çekindikleri için yüksek benlik saygısına sahip olamazlar (Kağıtçıbaşı, 2017: 249-259).

Benliği ortaya çıkaran şey toplumsal süreçtir. İlişkide bulunduğumuz farklı kişilere göre kendimizi farklı benliklere böleriz. Biriyle din hakkında konuşurken diğeriyle bilim hakkında konuşabiliriz. Böyle durumlarda benliğimizi bir bütün olarak dışa vurmayız. Karşılaştığımız farklı toplumsal tepkilere farklı benliklerimizle karşılık

veririz. Benlikte bölünmenin bir diğer çeşidi ise yaşadığımız duygusal değişimlerle gerçekleşir. Bu anlamda çoklu kişilik ya da kişilik bölünmesi ortaya çıkar ve bu durum normal kabul edilir. Mead, bu durumu “sosyal ben” ve “ferdi ben” olarak iki farklı şekilde açıklar. Bölünmüş benlikler toplumsal sürecin farklı yönlerine uyum sağlamak için parçalanmasıyla ortaya çıksa da aslında benliğin yapısı bir bütündür. Bireye benlik bütünlüğünü veren, Mead’ın genelleştirilmiş öteki olarak adlandırdığı toplumsal gruptur. Bireyin tam anlamıyla bir benlik geliştirmesinin yolu da dâhil olduğu toplumsal grubun tavırlarını benimseyerek toplumsal eyleme dönüştürmesidir. Toplumsal sürecin, bireyin davranışlarını etkilemesi ve davranışları üzerinde kontrol sağlayabilmesi, Mead’ın “genelleştirilmiş öteki” olarak açıkladığı şeyle mümkün olur. Bu sayede bireyin dâhil grup, bireyin düşünce ve davranışlarını belirleyen önemli bir etken haline gelir. Birey de özbilinç sahibi olarak hem mensup olduğu grubun tavırlarını hem de toplumsal tavırları benimser ve davranışlarına kendi duygu ve düşüncelerini de katar. Örneğin kendisini belirli bir dini grupla özdeşleştiren kimse, grubunun toplumsal sorunlara yönelik tutumunu ve hayata bakış tarzını benimseyerek tepkide bulunur. (Mead, 2017: 171-182). Grupla özdeşleşme derecesi, bireyin diğer gruplara yaklaşımını etkiler. Kendini grubuyla fazla özdeşleştiren kimse diğer gruplara düşmanca yaklaşım davranabilir. Özdeşleşme düzeyi düşük olduğu durumda da birey diğer gruplara karşı nesnel bir tavır sergileyebilir (Demirtaş, 2003: 136). Benliğin gelişimi de bu sürece bağlı iki aşamada gerçekleşir. Birinci aşamada, bireyin diğer bireylere yönelik tutumları ve bireyin de dâhil olduğu karşılıklı tavırları içeren eylemler bulunur. İkinci aşamada ise diğer bireylerin tavırları ve bireyin ait olduğu grubun toplumsal tavırları bulunur. Birey bu tavırları düzenleyip genelleştirerek kendi benliğine katar ve benlik gelişimini tamamlar (Mead, 2017: 183-187). Başka bir ifadeyle, ortak tavırları benimseme durumu, o eylemleri robot ya da kukla gibi taklit etme anlamında değildir. İnsan, toplumsal grubun tavırlarını benimsese bile eylemleri kendi duygu ve düşüncelerini de içerir. Yani benliğin gelişmesi ve tamamlanması için toplumsal gruba ait olmak ve ortak tavırları oluşturmak gerekir (Özalp, Yörük, 2017: 243).

Yukarıda geçtiği üzere, bireyler benliklerini sosyal grubun içinde oluşturmasından dolayı kuramcılar “sosyal kimlik kuramı” nı geliştirmişlerdir. Tajfel’e göre sosyal kimlik, “*bireyin benlik algısının, bir sosyal gruba ya da gruplara üyeliğine ilişkin bilgisiden ve bu üyeliğe yüklediği değerden ve duygusal anlamlılıktan kaynaklanan parçasıdır* (Demirtaş, 2003: 129).” Bu kurama göre bireyler, üyesi oldukları grupta, kendilerini tanımlayarak değerlendirirler ve sınıflandırır. Bu şekilde

kendilerini ait oldukları grupla özdeşleştirerek sosyal kimliklerini oluştururlar. Bireyler diğer grupları, kendi gruplarını değerlendirmek için kullanırlar. Olumlu sosyal kimlik oluşturmak ve benlik saygılarını yükseltmek için bireyler kendi gruplarını kayırma, diğer grupları küçümseme eğilimindedirler. Grubun toplumsal konumu, bireylerin olumlu sosyal kimlik gelişiminde önemli etkiye sahiptir. Eğer grubun toplumsal konumu çok düşükse bireyler olumlu sosyal kimlik geliştiremezler. Sosyal kimliğin olumsuz olması durumu doyumsuzluğa neden olur ve bireyler olumlu sosyal kimlik geliştirene kadar değişik stratejiler geliştirirler (Demirtaş, 2003: 130). Sosyal kimlik, kişisel kimlikten farklı olarak bireyi ait olduğu gruba göre tanımlayarak gruba uygun hazır davranış kalıpları sunar. Sosyal kimlik ve kişisel kimlik, benlik kavramını oluşturan iki alt kavramdır. Kişisel kimliğimiz boyumuzu, cinsiyetimizi, huyumuzu, saç rengimizi kapsayan kişisel özelliklerimizdir. Sosyal kimliğimiz gruplarla olan ilişkilerimizi düzenlerken kişisel kimliğimiz kişisel işlerimizi ve ilişkilerimizi düzenler. Sosyal kimliğin etkisiyle grup içinde bireyler, diğer üyelerle aralarındaki benzerlikleri abartırken farklılıkları da azaltırlar. Farklı bir gruba karşı da benzerlikler azaltılırken, farklılıklar abartılır (Arkonaç, 2016: 248). Abartma durumu grubun kurallarının kalıcılığında da kendini gösterir. Birey bu sayede kendi kimliğinden tamamen sıyrılır ve kimliksizleşir (Demirtaş, 2003: 131). Fakat buradaki kimliksizleşme, kişisel kimlikten sosyal kimliğe geçmek anlamındadır. Sosyal kimlik kazanarak grupla özdeşleşen kimse, grupla aynı davranışları sergilemeye başlar ve kendini tarif ederken de grubun vasıflarına göre tarif eder. Çünkü kişi, üyesi olduğu grubun değer yargılarını kendisi ile özdeşleştirerek kendi benliğini bunlarla birlikte algılar (Arkonaç, 2016: 249, 250). Özellikle gruplar arası çatışma ya da ayrımcılık gibi çeşitli durumlarda mensup olduğumuz gruptan üyesi olarak çok etkileniriz ve kendimiz olmaktan çıkarak tamamen sosyal kimliğimizle hareket etmeye başlarız. Bu da kendimiz ve başkaları hakkında kalıp yargılar oluşturmamıza neden olur. Kişisel kimliğimizle hareket ettiğimiz durumlarda bireysel özelliklerimizi sergilerken sosyal ilişkilerimizde, önemseydiğimiz grubun kalıp yargıları sebebiyle din, dil, ırk gibi ayrımlar yapmaya başlarız (Demirtaş, 2003: 131). Özellikle din, toplumsal rollerin belirlenmesinde, hayata anlam kazandırmada ve kimlik aracı olmada önemli bir işleve sahiptir. Ama tabii ki, bir kimse dini kimlik kazanmadan, hayata dini bir anlam yükleyemez. Ayrıca din, bireylerin kazandıkları yeni kimliklerde güçlendirici etkiye sahiptir. Çünkü bireyler, evlilik, ölüm, doğum gibi hayatlarındaki önemli ve değerli anları dini törenlerle kutsallaştırırlar (Kuşat, 2003: 16). Aslında dini kimlik, her insanın

sahip olduğu kimlik türüdür ve yansımaları kültüre ve topluma göre değişiklik gösterse de hayatın büyük bir bölümünü kapsar.

Mead, bu durumu davranış açısından ele alarak “ferdi ben” ve “sosyal ben” olarak açıklar. Ferdi ben, toplumdaki konumunun ne olduğunu bilir, toplumda bir işlevi ve ayrıcalığı olduğunu düşünür ve kendini bunlara göre tanımlar. Ferdi ben, kendiyle konuşur ancak kendini göremez, sosyal ben değildir ve olamaz. Sadece, diğerlerinin tavırlarına benliğiyle cevap vererek sosyal beni meydana getirir. “Sosyal ben”e verdiğimiz tepkileri de “ferdi ben” olarak veririz. “Sosyal ben” her zaman ferdi ben’i içinde barındırır. “Ferdî ben”, eylemde bulunduğça deneyimlerimize dâhil olur. Bu nedenle “ferdi ben” bir dakika da olsa geçmişe, “sosyal ben” de geleceğe bağlıdır. Böyle bir durumda “ferdi ben” “sosyal ben”e aittir. Kendimizi özdeşleştirdiğimiz benliğimiz, “ferdi ben”dir. “Ferdî ben”, diğerlerinin tavırlarına verdiği cevap açısından ferdi, onların tavırlarına göre takındığı tavır açısından “sosyal ben” dir. Yani sinirli olmasına rağmen üzüleceğini düşündüğü kişiye olan tavır “sosyal ben” dir. Eğer kendine göre bir davranışta bulunup kızsarsa “ferdi ben”, üzüleceği için sakın davranırsa “sosyal ben” olur. Bir diğer ifadeyle, başkaları ile etkileşimde karşımızdaki kişiye vereceğimiz tepkimiz seçtiğimiz tavra göre ferdi ya da sosyal olur. Karşımızdaki kişiyi düşünerek tepkide bulunuyorsak “sosyal ben”, kendimizi düşünerek verdiğimiz tepkimiz “ferdi ben”i oluşturur. Birey, karşılıklı etkileşimde hem ferdi olarak diğerlerinin tavırlarından etkilenir hem de onların tavırlarını değiştirir. Söz konusu toplumsal grup olduğunda birey, toplumsal tavra karşılık tepkide bulunarak grubun tavrını değiştirebilir ancak toplumu yeniden düzenleyemez. Bireyler, davranışlarını bulundukları ortama göre ayarlayarak “ferdi ben”i ve “sosyal ben”i toplumsal süreçte dâhil ederler ve toplumsal düzeni oluştururlar (Mead, 2017: 195-203).

Kimliğin toplumsal süreç içinde oluşması, zamansal açıdan ve toplumsal yapıya bağlı olarak değişmiştir ve değişmektedir. Geleneksel dönemde bireyler kimlikleriyle dünyaya geliyordu. Modern dönemde toplumsal yapıya bağlı olarak bireyler kendi kimliklerini oluşturdular. Post-modern dönemde ise bireyler edindikleri kimlikleri parçalara ayırarak başka kimlikler edindiler ve böylece parçalı kimlikler meydana geldi (Özdil, 2017: 384). Postmodernizmin parçalı kimlik yapısını oluşturmasının sebebi, hayatın demokratikleşerek insanların farklılıklarını özgür bir şekilde yaşamalarıdır. Geleneksel bağlar koparak yerine modern dönemle birlikte bireycilik anlayışını doğurmuş, postmodernizm de kimlikleri tercih edilebilir hale getirmiştir. Bauman’a göre kimlik, aslında belirsizlikten kaçışı ifade eder. Yani, kişi nerede nasıl davranması, konuşması gerektiğini, nereye ait olduğunu bilmediği

durumlarda ve etrafındaki insanların kendisini nasıl kabul edeceklerinden emin olmadığı zamanlarda kimliği belirleyici etken olur (Dalbay, 2018: 163-165).

Erikson'un psiko-sosyal gelişim kuramına göre birey olgunlaşmayla birlikte yeni yeterlilikler kazanır ve yeni sorumluluklar yüklenir. Olgunlaşma aşamasında kişinin sosyal çevresi, toplumsal değerler, meslekler ve toplumsal örgütler oldukça önemlidir. Kültür ise her yaşa uygun psiko-sosyal gelişimde yönlendiricidir. Bu bağlamda kimlik, kendini ve toplumu kabul etmek anlamına gelmektedir. Ayrıca kimlikler bir dönemden diğerine aktarılmasından dolayı önceki kimlik, sonradan kazanılan kimliği her zaman etkiler. Erikson'a göre her aşamasında çatışma bulunan kimlik, ergenlik döneminde kazanılması gerekir ve grup kimliği, dinsel kimlik, ulusal kimlik, kültürel kimlik gibi birçok kimliğin birleşiminden meydana gelir. Bireylerin kendilik algıları, toplumsal beklentiler bireyi kimlik bunalımına sokar ve birey toplumsa yer edinmek için kimliğini yeniden tanımlar. Deneyimlerinde sürekli engellenen bireyler ise kimlik kargaşası yaşayarak ya toplumun norm ve kurallarına sıkı sıkıya bağlanırlar ya da ters kimlik oluşturarak toplum beklentilerinin aksine davranışlar sergilerler. Asıl kimlik oluşumu ise genç yetişkinlik dönemi kabul edilen yirmili yaşlarda gerçekleşir. Bosma'ya göre kimlik gelişimi sürecinde üç tür mekanizma vardır. *"Özümleme, bireyin var olan kimlik yapılarının yeni şemalar ile örgütlenmesini ifade etmektedir. Kaçınma, bireylerin kimlik yapılarıyla ilgili çatışmalardan kaçınması ve var olan yapılarını korumak istemesini içermektedir. Uyma, bireylerin kimlik gelişiminde karşılaştıkları yeni bilgilerin etkisiyle var olan şemalarını değiştirmeleridir."* Ayrıca Bosma, adanmışlık duygusunun kimlik yapısına etki eden üç tür değişkenden bahseder. Bunlar da adanmışlığın içeriği, gücü ve adanmışlığa ulaşmada sarf edilen çabanın düzeyidir (Atak, 2011: 166-179).

Kimliğin faydalarından bir diğeri, sosyal bütünleşmeyi sağlamasıdır. Toplumdaki küçük gruplar, onları birleştiren söylemler sayesinde büyük bir toplumsal yapının parçası haline gelirler. Özellikle milli ve dini duygulara hitap eden söylemler bireylere kimlik aşılayarak bu bütünün parçası olma bilincini kazandırır. Buradaki önemli olan, bireyin kimliğini kendisi sorgulayarak elde etmek yerine grup tarafından verilen ya da aşılana kimliği benimsemiş olmasıdır. Böyle bir durumda grup kimliği ön plana çıkar ve bireysel kimlik geri planda kalır. Bu bağlamda kimliklerin dinamik yapısını dikkate alacak olursak, bireysel kimlikler tabiri caizse hamur gibidir, yani esnek yapısıyla kolayca değişebilir. Ancak kolektif kimlikler beton gibi sağlam kabul edilir, değişmesi ya da bağın koparılması neredeyse imkânsızdır. Bireysel kimlikler daha çok durumsaldır, yaşamın tümünü kapsamaz. (Özdil, 2017: 385-187).

Bize göre kimliğin değişkenliği ve yeni kimlik kazanımları, insanları değişimlere açık hale getirerek katı bir tutuculuktan uzak tutar, ilerleme ve açık görüşlölük sağlar. Ayrıca karşılaşılan sorunlara hızlı çözümler bulunmasını sağlayarak insanları çıkılmaz çarktan kurtarır. Bir diğer husus, kitlesel hareketlerde bahsedilen kimliksizleşmedir. Bu durum da aslında insanların hangi kimliği benimseyeceği karmaşasından kaynaklanabilir. Ancak hiç kimse kimliksiz hareket edemez. Yukarıda da geçtiği gibi bireysel kimliğin yitirilmesi, kolektif ya da toplumsal kimliğe geçiş niteliğinde açıklanır. Yani insanlar parçalı kimliklerden birini benimseyerek ya da sosyal bütünleşme yoluyla seçtikleri bir kimlikle hareket ederler. Bireyler hiçbir zaman kimliksiz olamazlar.

Önemli gördüğümüz bir konu, kimlikle ilgili çeşitli statü ve stil çalışmalarıdır. Bu konuda yapılmış başka çalışmalar ve kuramlar olsa da konunun anlaşılması için yeterli olan ve konunun çok dağılmaması için Marcia'nın, dört kimlik statüsüne değineceğiz.

1- *Dağınık Kimlik Statüsü:* En az gelişmiş kabul edilen bu statüdeki bireylerin kimlik konusunda din, siyaset gibi herhangi bir konuda bağlılıkları ya da adanmışlıkları yoktur. Bundan dolayı dışarıdan gelecek etkilere açıktırlar ve bu nedenle karşılarına çıkan tüm fırsatları değerlendirmek isterler. Bu da kişilik dağılmasına neden olabilir. Bazı bireyler ergenlikleri döneminde bu statüde kalarak kimlik oluşturmaktan da kaçınabilirler. Yapılan araştırmalar bu statüdeki bireylerin düşük özsaygıya sahip olduklarını, ahlaki konularda geleneğe ya da gelenek öncesi döneme dayandıklarını ve sosyal ilişkilerde soğuk ve uzak durmalarından dolayı dışlandıklarını ortaya koymuştur.

2- *Askıya Alınmış Kimlik Statüsü:* Bu statüdeki bireyler önlerine çıkan fırsatları değerlendirirler ancak dağınık statüdeki kişilerde olduğu gibi bunların da bağlılıkları yoktur. Her şeye kuşkuyla bakarlar ve sürekli kaygılıdırlar. Kimlik krizi olarak kabul edilen bu statüdeki bireyler önemli kararlar almayı ertelerler. Ayrıca bu statü başarılı kimlik statüsü için ön koşuldur. Kişi kimlik krizini çözemezse, başarılı kimlik statüsüne de geçemez.

3- *Başarılı Kimlik Statüsü:* Kimlik krizini çözmüş kişiler bu statüde yer alırlar. Bu statüde olan kişiler kendileri ile uyumludurlar ve kendilerini oldukları gibi kabul ederler. Neye inanıp bağlanacaklarını bilirler ve önemli kararlarını ertelemeyiz. Kararlarından emindirler ve başkalarının da bu kararları onaylayacağını bilirler. Bu nedenle başkalarının fikirlerine bağlanmazlar. Başarılı, mantıklı ve planlıdırlar.

4- *İpotekli Kimlik Statüsü:* Bu statüdeki bireyler araştırma ya da keşif yapmadan anne-baba, akran grubu ya da önemli gördükleri kişilerin beklentilerine göre kimlik

oluştururlar ve bağlanırlar. Bu statüde sorgulama yoktur. Bu nedenle böyle kişiler neye bağlanacaklarını hazır olarak bulurlar. Örneğin, hangi dini gruba katılacağı, hangi mesleği seçeceği gibi konularda genellikle anne-babanın seçenekleri değerlendirilir. Bu statüdeki kişiler herhangi bir kimlik krizi yaşamazlar. Kendilerine sunulan hazır ama olgunlaşmamış kimliğe sahiptirler. Önemli kararları başkaları onun adına alır. Ayrıca bu statüdeki kişiler kimlik krizi yaşamadıklarından dolayı kendilerini güvende hissederler ve hallerinden memnundurlar. Kanuna, düzene uymayı severler ve bir lidere bağlanmaktan, onun izinden gitmekten hoşlanırlar. Ama yine yapılan araştırmalar, özerk olmadıklarını, başkalarının fikirleriyle hareket ettiklerini, onaylanma ihtiyacı hissettiklerini, deneyimlere çok açık olmadıklarını, ahlaki konularda gelenek öncesi ya da geleneğe dayandıklarını, sosyal ilişkilerinde uysal, ılımlı ama şüpheli tutum sergilediklerini ortaya koymuştur (Atak, 2011: 186-188).

Sonuç olarak, toplumsal süreç içerisinde oluşan ve karmaşık bir yapıya sahip olan kimliğin oluşumunda ve gelişiminde önemli olan bir diğer konu söylem, dilin yapısı ve sembolik etkileşimdir. Sonraki başlığımızda sembolik etkileşimi kuram olarak ele alacağız.

1.2. KURAMLAR

1.2.1. Sembolik Etkileşim Kuramı

Bilindiği üzere sosyal bir varlık olan insan, toplumsallaşma ve sosyalleşme aracılığıyla toplumsal düzenin bir parçası olarak davranış sergiler. Sembolik etkileşim de bireylerin ilişki ve etkileşimlerinde sembolik anlamların nasıl ortaya çıktığını, bireylerin davranışlarını nasıl etkilediğini açıklamaya çalışan bir kuramdır (Erdem, 2020: 52). G. H. Mead, Mead'in öğrencisi H. Blumer, H. Cooley, E. Goffman gibi isimler de bu kuramın önemli temsilcileridir. Kuramın temel araştırma noktası bireyin davranış sembolleridir. *“Semboller, bireylerin ve toplumların sosyal etkileşim süreçlerinde her türlü uzlaştırıcı ve iletişim kanallarını (konuşma, açıklama) açık tutmaya yarayan birer olgudur.”* Yani, bireylerin varlıklara yönelik sembolik atıfları, o varlıkların başka toplumlar ve bireyler tarafından anlaşılmasını kolaylaştırır. Bu sayede toplumsal iletişim hızlı ve sağlıklı olur. Sembollerin en önemlisi de elbette “dil” dir (Özalp, 2017: 615).

Bu kuramın temellerini atan Mead, Wundt'un yapısal davranışçılığından hareketle insan davranışlarını jest ve sembollerle açıklamaya çalışmıştır.

Mead, jestlerin aslında bir anlam taşımadığını köpek dövüşü örneğiyle açıklar. Bu örneğe göre köpeklerden birinin hareketi, diğerinin tepki göstermesi için bir uyaran haline gelir. İkinci köpeğin tavrında değişiklik görülür görülmez ilk köpek bu tepkiye başka bir tavırla karşılık verir. Jest iletişimi meydana gelmiştir ancak köpeklerin kendi durumlarını değerlendirme kapasiteleri olmadığından dolayı sergilenen jest iletişiminde anlam yoktur. Sadece jسته başka bir jestle karşılık söz konusudur. Jest iletişimi bütün canlılarda gözlenir. Bir boks maçında da jestler anlamsız olabilir ve birinin tepkisi diğerinin tavrını değiştirir. Bu yönüyle jestler, ilk tepkiye sebep olduktan sonra diğerindeki tepkiye bağlı olarak kendilerinde de değişim meydana gelir ve toplumsal eylemin düzenlenmesinde önemlidirler. Bu anlamda jestler, toplumsal eylemin ilk safhaları olarak kabul edilirler. Darwin'e göre duyguların dışavurumu olan jestlerin, toplumsal süreç içerisinde eylem evreleri vardır. Eylemin evreleri de kendi içinde öfke, tutum gibi içsel tutum ve tavır barındırır. Jest, kişinin zihninde bir düşünce olarak ortaya çıkar, karşısındaki kişide de aynı düşünceyi uyandırır ve anlamlı sembol haline gelir. Jest artık "dil"e dönüşmüştür. Anlamlı sembol haline jest, jesti sergileyen kişinin benliğiyle ilişki halindedir. Anlamlı jestin işlevlerinden biri, toplumsal eylem içerisinde olan bireylerin uyarılma yapmalarını kolaylaştırmasıdır. Bu sayede anlamlı jest ve semboller herkeste aynı tutumu uyandırır. Bireyin sergilediği jest, karşısındaki kişide uyandırdığı tepkinin aynısı uyandırdığında, yani birey jestinin bilincinde olduğunda jestler anlamlı sembollere dönüşürler. Jest iletişimini anlamlı hale getiren şey, karşılıklı iletişim halinde olan bireylerin, birbirlerinin jest ve tavırlarının bilincinde olup onları anlamaları gerekir. Temsil edilen eylemler ise jestin anlamını meydana getirir. Zihnin varlığı da jestin anlamlı sembol olmasıyla mümkündür. Çünkü düşünme anlamlı jest üzerinden gerçekleşir. Düşünmenin özünü oluşturan içselleştirme sayesinde jestler toplumsal grubun tüm üyeleri tarafından içselleştirilir ve herkes için aynı anlamı ifade ederler. Bu bağlamda jestler bütün bireylerde aynı duygusal tutumu uyandırır (Mead, 2017: 84-88).

Toplumsal süreç içerisinde jestler, semboller ve varlıklar kendiliğinden anlam kazanmaz ya da anlamları zihinde ortaya çıkmaz. Birbirleriyle etkileşim halinde olan bireyler, varlıklara değer yükleyerek anlam kazandırır. Bu varlıkların anlamları değişse de değişmese de bireylerin davranışlarını etkilemeyi sürdürürler (Özkalp, Kirel, 1992: 420). Toplumsal etkileşim sürecinde aynı varlığın farklı sembolleri de oluşabilir. Örneğin bir toplumda kutsal olarak kabul edilen bir hayvan başka bir toplumda sadece besin kaynağı olarak görülebilir. Sembol bakış açısını etkileyen de toplumun sosyal ve dini kültürüdür (Özkalp, 2017: 615). Sembolik etkileşimde önemli

unsurlardan biri de nesnelerin niteliğinin insanların etkileşimlerini etkilemesidir. Bu nesneler kitap, masa gibi fiziksel nesneler, duygu ve düşünceler gibi soyut nesneler ve aile ve arkadaş gibi sosyal nesneler olmak üzere üç grupta ele alınır. Ve her insan etraflarındaki bu nesneleri ve olayları aynı algılamaz (Özkalp, Kirel, 1992: 420). Çünkü insanlar, sembollerini kullanma yetileri sayesinde algı içeriklerini zihinlerinde inşa ederler, seçerler ve karşılaştıkları durumlara göre eylemlerini gerçekleştirirler. Dil de nesnel gerçekliğe götüren sembolik bir eylem olarak kabul edilir. Toplumsal dünyayı anlamamanın ve olaylardan anlam çıkarmanın yolu, dil ve sembol kullanımı sayesinde gerçekleşir. (Çebi, 2008: 185, 186).

Simgesel etkileşimcilik terimi kullanan Blumer, bununla, bireyin toplumsal bir gruba katılarak toplumsal yönden nasıl geliştiğini incelemeyi hedeflemiştir. Ona göre yeni doğan bir bebek, hayatta kalmak ve yönlendirilmek için yetişkinlere muhtaçtır. Buna göre bir bebeğin gelişimi, içgüdülere bağlı rastgele hareketlerin yerine örgütlenmiş, birbiriyle uyumlu hareketler geliştirmek ve içgüdülerini yönlendirerek onlara amaç koyarak gerçekleşir. Çocuğun gelişimindeki önemli öğeler ise etrafındaki kişileri yönlendiren simge ve anlayışlardır. Ortak simge ve anlayışlar, çocuğun toplumsal çevresini de simgeleştirir. Simgesel etkileşim, bireylerin pasif olmadıklarını, kendi hareketlerini yorumlayıp değerlendirdiklerini, kendi davranışlarını inşa ettiklerini, karar verme ve fikir oluşturma süreçlerinin tümünü vurgular (Wallece, Wolf, 2012: 267-269). Dil, her bireyin deneyiminde ayrı ayrı bulunan ama belirli bir içeriğe karşılık gelen aynı sembollerden oluşur. Kişiler arası iletişimin gerçekleşmesi için bir sembol tüm bireyler için aynı şeyi ifade etmelidir. Eğer farklı tepkileri ortaya çıkartıyorsa bu, farklı türdeki tepkileri gerektiren ortak bir süreci ifade eder. Herkesin belirli bir uyarana aynı tepkiyi vermek zorunluluğu da yoktur. Kalabalığın içinde insanlar kendi duygu ve düşünceleriyle etraflarından bağımsız bulunabilirler ama diğerlerinin jestlerine karşılık kendileri için gerekli uyarıyı anlarlar. Bu durum, jest iletişimi için aynı şeyi ifade eden bir sembolün gerekmediğini gösterir. Yani jest iletişimde evrensel bir ifade bütünü olmasına gerek yokken, sözel jestte sağlıklı bir iletişim için sembollerin aynı şeyi ifade etmesi gerekir (Mead, 2017: 94). Wundt'a göre düşüncelerimiz bir takım ses, görüntü ve kokularla birleştirilir. Belirli bir ses kişinin zihninde bir düşünceye karşılık geliyorsa, aynı ses başkalarında da aynı düşünceyi ifade edecektir. Örneğin düşman konusunda saldırganlığı akla getirip aynı tepkiyi uyandırıyorsa ve grubun tüm üyeleri bunun böyle olduğu konusunda hemfikirse, grupta anlamlı semboller aracılığıyla kurulan bir iletişim var demektir (Mead, 2017: 96).

Jest, mimik ve dil gibi semboller insan davranışlarındaki niyeti ve eylemin yönünü belirleyen önemli araçlardır (Doğan, Oral, 2020: 42). İnsanlar, kültürün çeşitli unsurlarını barındıran din, dil, tarih, sanat, mitos ve bilimden oluşan semboller evrenine sembolik sistem aracılığıyla anlam verir. Kişinin bilgi birikimi arttıkça sembollerle kurulan düşünce bağları dil aracılığıyla daha da kuvvetlenir. İnsanlar, sembol sistemleriyle gerçekliklerini inşa ederler. Yani gerçeklik, kişinin toplumsal ve fiziki dünyayla ilgili deneyimlerini sembollerle ifade etmesidir. İnsan fiziksel dünyada somut bir karşılığı olmayan düşünceleri ve algı içeriklerini semboller aracılığıyla ifade edebilir. Bu anlamda semboller birey için birer anlam değil, anlam inşa etmesine yarayan bir araçtır. Kültürel zeminde gerçekleşen sembolik eylemler aynı zamanda tarihi süreç içerisinde kültür aracılığıyla nakledilir. İnsanlar kültürel birimleri olaylara ve durumlara sembolik anlamlar yüklerler. Bu bağlamda Geertz, kültürle ilgili üç ilkedden bahseder. Birincisi, kültür dayatılan bir unsur değil, toplumsal etkileşimle insanların birbirlerinin eylemlerine yükledikleri anlamlar ve bu anlamların değiş tokuşuyla sürekli yeniden inşa edilen bir olgudur. İkincisi, kültürün belirlenimci bir gücü ve yasasının bulunmamasıdır. Üçüncüsü de insanların toplumsal eylemleri algılamalarını sağlamasıdır. (Çebi, 2008: 187, 188). Kültürün bir parçası olan din de bireylerin kendi gerçekliklerini inşa etmelerine yardımcı olurken, birey kendi içindeki dini anlam ve algıları da sosyalleşme süreciyle dışa vurur. Din, bireyin gerçekliğini inşa etse de aslında bireyin dışında bulunan bir gerçekliği vardır. Yani Husserl'e göre dini gerçeklik bireyin yaşantısına bağlı değildir. Bilindiği üzere doğuştan nesnelere anlam veremeyen bireyin kendi benliğini oluşturması etrafındakilere anlam verebilmesi için "genelleştirilmiş öteki" ye ihtiyacı vardır. Simgesel etkileşimci yaklaşıma göre de din olgusu "genelleştirilmiş öteki" olarak bireyin dünyasına anlam kazandırır (Özalp, Ergen, 2017: 207-210). Sosyal süreç içerisinde bireyler değişse de bireylerin etkileşimleri kısır döngü içerisinde değişmeden devam eder. Çünkü toplum mekanizmaları toplumun kalıp yargılarını bireylere aktarır ve bu kalıp yargılar üzerinden etkileşim devam eder. Çünkü toplum mekanizmaları toplumun kalıp yargılarını bireylere aktarır ve bu kalıp yargılar üzerinden etkileşim devam eder. Bireylerin birbirleriyle ve gruplarla ilişkileri de sosyal bir süreçtir. İnsanlar toplumsal süreç içerisinde kurumlar oluştururlar ve bu kurumlar bireylerin düşüncelerini kuramsallaştırarak sembolik ilişkiler ağı kurar, ayrıca düşünce ve davranış kalıplarını kalıcı hale getirerek toplumsal dengeyi sağlar. Din de toplumsal ilişkiler ağının bir parçası olarak aile ve akrabalık gibi birincil ilişkiler ile bunun dışındaki ikincil ilişkilerin oluşmasında da önemli bir faktör kabul edilir. Çünkü inançsal açıdan dominant ve

aidiyet hassasiyeti olan bireyler, dinin inançsal açıdan baskın olduğu toplumlarda birbirlerine daha çok bağlanırlar. Toplumda dine bağlı dayanışma ortaya çıkar. Dini gelenekler, görenekler, bayramlar ve ibadetler sembolik kurumlar olarak ruhsal ve bilişsel açıdan bireyler arasındaki ilişkileri ve bağı kuvvetlendirirler (Özalp, 2017: 618, 619). Ayrıca insanlar eylemlerini şeylerin kendilerine ifade ettiği anlama göre gerçekleştirirler. Anlam, insanların toplumsal etkileşimi sonucu ortaya çıkar ve kişinin yorum süzgecinden geçerek değiştirilir (Wallace, Wolf, 2012: 291-295).

Sonuç olarak, insanlar içinde yaşadıkları kültürün ve inandıkları dini inancın etkisiyle ortak semboller oluştururlar. Sembollere yükledikleri anlamlarla hem ortak davranışlar sergilerler hem de anlamları farklı yorumlayarak çeşitlilik oluştururlar. İnsanların tutumlarını oluşturmaları ve değiştirmeleri de sembollere yükledikleri anlamlar gibi sosyal etkileşim sonucu meydana gelir. Ayrıca sembollerin anlamları tutum gelişimini, mevcut tutumlar ise sembollerin anlamlarını etkiler.

1.2.2. Tutum Değişimi Kuramı

İnsan aynı obje ve olaylarla karşılaştıkça onları ele alışı, yorumlaması, duyguları ve davranışları sistemli hale gelir. Böyle bir obje ya da olayla tekrar karşılaştığında onları yeniden yorumlama ihtiyacı hissetmez. O obje ya da olaya karşı nasıl davranacağı ve düşüneceği daima hazırdır. Yani kişi, o obje ya da olaya karşı bir tutum edinmiştir (Krech ve diğerleri, 1970: 227). Başka bir deyişle tutum, bireyin psikolojik bir objeyle ilgili duygu, düşünce ve davranışlarını düzenli, istikrarlı bir şekilde meydana getiren eğilimdir (Kavas, 2013: 144).

Kişi tutum kazandıkça tekrar karşılaştığı objeleri düşünme ve yorumlama ihtiyacı ve meyli azalır. Böylece kişinin davranışları stereotipleşir(kalıplaşır), öngörülebilir ve düzenli hale gelir. Bu durum da ortak inançların ve değer yargılarının paylaşıldığı sosyal hayatı mümkün kılar (Krech ve diğerleri, 1970: 227). Bireyin sahip olduğu tutum, onun duygu, düşünce ve davranışlarını tutarlı hale getirir. Birbiriyle tutarlı olan bu üç unsur tutumun öğelerini oluşturur ve yerleşmiş köklü tutumların hepsinde bulunur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 132). Düşünce, bilişsel öge olarak geçer ve bireyin tutum nesnesi hakkında inançlarını, düşüncelerini kapsar. Duygusal öge, tutum nesnesi hakkındaki his ve değer yargılarıdır. Davranışsal öge ise bireyin tutum nesnesine yönelik davranışlarının tümünü kapsar (Arkonaç, 2016: 159, 160). Bireyin bir nesne hakkındaki zihinsel düşüncesi, duygu ve davranışlarıyla bağlantılıdır. Aynı nesneye karşı zihni düşüncesi değiştiğinde, duygu ve davranışları, yani tutumu değişir. Zihinsel ögenin en önemli unsuru da nesnelere değer yargısı

kazandıran inançlardır. Çünkü bunlar tutum nesnesine olumlu/olumsuz, lehte/aleyhte iyi/kötü gibi değer yargılarının izafe edilmesini sağlar. Duygusal öge tutuma heyecan ve devamlılık kazandırır. Davranışsal ögede kişi olumlu tutuma sahipse tutum nesnesine destekleyici ya da mükâfatlandırıcı eğilim; olumsuz tutuma sahipse cezalandırıcı ya da tahrip edici eğilim gösterir (Krech ve diğerleri, 1970: 231, 232).

Yukarıda da bahsedildiği gibi tutumlarımız doğuştan gelmez. Kişisel, ırksal, kültürel ve dinsel olarak bazı özelliklerimiz tutumlarımızın belirlenmesinde önemli etkenlerdendir. Önemli bir olaya dayanmadığı halde çocukluk döneminde edindiğimiz tutumlar kolayca değişmezler ve silinmezler (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 143, 144). Kişisel isteklerimizin giderilmesi, problemlerle başa çıkmanın yolları gibi çeşitli ihtiyaçlarımız tutumlarımızı şekillendiren önemli etkenler arasındadır. Birçok faktör ne tür tutumlar edineceğimizi belirler. Kişinin öğrendiği bilgiler ve edindiği inançlar, büyüme, olgunlaşma ve yaşlanmaya bağlı fizyolojik etkiler, ebeveynlerin çocuklarını yetiştirme tarzları ve aile ilişkileri, yaşanan kişisel deneyimler, genişleyen sosyal çevreye bağlı akran grubu, bireysel özellikler, sosyal medya ve kitle iletişim araçları, kişinin ait olduğu toplumdaki sosyal sınıfı ve herhangi bir gruba mensubiyet tutumları oluşturan ve değiştiren faktörlerdendir (Ertürk, 2017: 218-222). İnsanların tutumlarını, tutumların nasıl oluştuğunu ve değiştiğini bilmek, uzun süreç içerisinde davranışları öngörülebilir ve kontrol edilebilir kılar. Özellikle siyasetçiler, azınlık grubu liderleri, iş adamları, ıslahatçılar ve insanlar üzerinde etki etmek isteyen herkes yeni tutumların nasıl ortaya çıkarılacağı, kuvvetlendirileceği ve zayıflatılacağı hususlarına büyük ilgi gösterirler (Krech ve diğerleri, 1970: 298).

Tutumlar birden kazanılmadığı gibi kolayca da silinmezler. Zamana ve durumlara dayanıklılıklarıyla kalıcıdır. Tutumlar anlamlı olay ya da nesnelerle sınırlıdır. Yani her nesne ya da olay tutumun ortaya çıkması için yeterli değildir. Örneğin, ilk defa yemek yaparken elimizi yakıp acı hissetmemiz tutum oluşturmak için yeterli değildir. Çünkü olay ilk defa gerçekleşmiştir. Ancak her yemek yapışımızda elimizi yakıyorsak ve artık yemek yapmaktan hoşlanmıyorsak bir tutum oluşturmuşuz demektir (Hogg, Vaughan, 2017: 164).

Tutumların sosyal ve kişisel hayatımızda temel işlevleri vardır. Sıcak havaları sevmemek nedeniyle böyle yerlerde bulunmamak, acı biberi sevmemek ve acı biber yemek gibi *tutum nesnesinin niteliğine* yönelik bir işlevi vardır. Mükâfatlandırılmak ya da cezadan kaçınmak için tutum edinmek *araçsal işlevi*dir. *Sosyal kimlik işlevine* göre kişilerin tutumları, kendisine benzer değerleri paylaşan diğer insanları tanımlamasını sağlar. Bazı tutumlar kişilerin benlik saygılarını olumsuz etkileyenlerle

mesafe koymak, bazıları da benlik saygısını yükseltmek için edinilir (Arkonaç, 2016: 160, 161; Hogg, Vaughan, 2017: 164). İnsanlar, edindiği tutumların çoğunu sadakatle bağlı olduğu gruplardan edinir ve mensup oldukları grubun inançlarını, değer yargılarını ve normlarını hayatlarına yansıtırlar. Hem tutumlarının devamlılığı için aynı görüşü, inanç ve değer yargılarını paylaşan kişilere ihtiyaç duyarlar. Hem de grubun etkisi altındadırlar. Grubun etkisi o kadar kuvvetlidir ki kişi tek başına ve uzun süre muhalefet edemez. Önce etrafındaki kişileri fikirleriyle etkileyerek taraftar toplamaya çalışır. Başaramadığı durumda ise çoğunluğa uymaya devam eder (Krech ve diğerleri, 1970: 316).

Bütün tutumlar yapısal olarak birbirinden farklıdırlar. Bir tutumun davranışa etki etme derecesi ve davranışı yönlendirmesi tutumun yapısına bağlıdır. Tutumun yapısını oluşturan unsurların mahiyeti de önem arz eder. Ayrıca bir tutum, bireyin sahip olduğu bütün tutumlarla bağlantılıdır. Fakat tutumların birbirine olan bağları da birbirinden farklıdır. Kimi tutumlar başka tutumlardan etkilenirken kimi tutumlar etkilenmez. Tutumların birbirine olan bağlılık derecesi bireyin belirli bir hayat felsefesine ya da ideolojiye sahip olduğu gösterir. En çok rastlanan bu ideolojiler ise siyaset, din, ilim ve sanattır. Bu ideolojilerin bazı tutumları bir araya gelerek küme de oluşturabilirler. Yapılan araştırmalar sonucu “dincilik”, “insancılık” ve “milliyetçilik” olmak üzere üç asli tutum kümelenmesinin olduğu tespit edilmiştir. Kümeleri oluşturan tutumların da kendi aralarında bir bağlılık ve uygunluk dereceleri vardır. Tutumlar arasındaki uygunluk düzeyi ne kadar yüksekse tutumun davranışlar üzerindeki etkisi o kadar kuvvetli, uygunluk düzeyi ne kadar düşükse davranışlar üzerindeki etkisi de o kadar zayıftır. Tutumlar arasında uygunluk ve sıkı sıkıya bağlılık bulursa da nadir görülür (Krech ve diğerleri, 1970: 239-243).

Gelişim dönemlerinden çocukluk dönemi tutumların büyük bir çoğunluğunun oluştuğu dönemdir. Bu dönemde edinilen tutumlar yukarıda geçtiği üzeri kalıp yargılara dönüşür ve değişimi oldukça zordur. Stereotip olarak da ifade edilen kalıp yargılar aslında belirli gruplar hakkında bildiklerimizin bir kısmıdır. Bu bilgileri de o gruba karşı tutum geliştirmek amacıyla duyduklarımızdan ve okuduklarımızdan ediniriz. Böylece geliştirdiğimiz tutum, grup hakkında kısa yoldan fikirler verir. Şerif, çocuklarla yaptığı grup deneylerinde kalıp yargıların gruplar arası çatışma sonucu meydana geldiğini bulgulamıştır. Gruplar, çıkarları için kalıplaşmış tutumlarını değiştirmek istemezler. Bunun sonucunda, kalıp yargılar haline gelen tutumların davranış olarak dışavurumu ayrımcılıkla ilişkilendirilir. Ayrımcılık, o gruba olan olumsuz tutumlarımız sebebiyle o grubun üye ya da üyelerine olumsuz davranışlar

sergilemektir. (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 146-148). Bunun önemli bir sebebi de algısal ve sosyal olarak oluşturduğumuz önyargılardır. Önyargılar, olumsuz kalıp yargılarımızdan ve algı yanılgıları sonucunda meydana gelir. Algı yanılgısı, algısal ortama bağlı olarak bir şekli ya da nesneyi gerçekte olduğundan farklı algılamamızdır. Birtakım kişisel özelliklerimiz, alışkanlıklarımız, korku ve isteklerimiz de duyu organlarımızın algı sistemini etkileyebilirler ve hatalı algılara sebep olabilirler. Bu yanılgılar sadece fiziksel nesnelere yönelik değildir. Sosyal durumları ve insan ilişkilerini de kapsar. Yani sosyal algı içerisinde önyargıları, beklentileri ve grup süreçlerini barındırır. Kalıp yargılar bilgisizlik durumunda bilgiymiş gibi kullanılır. Önemli bir olay yaşanmadığı ve görevlerini yerine getirdiği sürece varlıklarını sürdürürler. Değişimleri kültür içinde gerçekleştirebilir ancak toplumun geneli tarafından kabul gören kalıplaşmış tutumlar güçlü bir direnç oluşturdukları için silinmeleri ya da kaldırılmaları çok zordur. Kalıp yargılar ve önyargılar ırksal, dinsel, cinsel ve mesleki olmak üzere birçok konuda olabilir. Bazı gruplar engellenme durumunda, kendilerini engelleyen faktörlere güçleri yetmiyorsa statü olarak kendilerinden düşük olanlara yönelerek önyargı oluşmasına sebep olurlar. Geleneklere körü körüne bağlanmak, yetkeci kişilik yapısı, otoriteye abartılı saygı gösterme, normlara uymayanlara öfke beslemek önyargıların oluşmasına temel oluşturur (Ertürk, 2017: 226-230).

Tutumlarımızdaki eksikliklerin ve yanlış bilgilerimizin sebebi, içinde yaşadığımız toplumun hızlı değişiminden ve bilgi kaynaklarımızın mahiyetinden kaynaklanır. Tek başımıza varlıklar hakkında doğru ve tam bilgiye ulaşacağımızdan emin olamayız. Hem de kişi görünüşle hakikati birbirinden ayırt edecek şekilde yetiştirilmemiştir. Bu nedenle tutumlarımızın oluşturulmasında ve değiştirilmesinde önemli etkileri olan otoriteleri, bilgi kaynağı olarak kabul ederiz. Otorite bir çocuk için ebeveynleri, öğrenciler için hocası, dindar biri için din görevlileridir. Fakat otoritenin de geçerli bilgi kaynağı olarak kabul edilebilmesi için kişinin inançlarıyla otoritenin söylediklerinin tutarlı olması gerekmektedir. Otorite bazı durumlarda yanılabilir ve bunu kabul edebilir ya da olayları kendi çıkar ve menfaatleri için kasten değiştirebilir. Kişinin bilgileri ve çeşitli otoritelerden elde ettiği bilgiler tutum ve davranışlar açısından tutarsızlık gösterdiğinde kişi tutarlık sağlamak için olaylar yaratır veya var olan olay ya da durumları bozmaya çalışır. Bazı kişiler ise otoritelere güvenmektense kendi görüp duyduklarına inanmayı tercih ederek tutum geliştirirler. Ancak görünen ve olması gereken bu olsa da bu durumlar bazen yanıltıcı olabilir. Hatta bazen görünenler gerçek olsa bile İkinci Dünya Savaşında olduğu gibi katliamlar ve gerçekler reddedilebilir (Krech ve diğerleri, 1970: 312-316).

Tutumlar toplumsal süreç içerisinde olduğu gibi toplumsal etkiye tepki olarak değişebilir. Tutumlarımız kişisel ve içsel olsa da aslında sosyal bir fenomendir ve başkalarının söylemleri ya da davranışları, tutumlarımızı olumlu ve olumsuz yönde etkiler (Aronson ve diğerleri, 2012: 366). Kurt Lewin'e göre kişisel ve kurumsal dönüşümü gerçekleştirmek amacıyla üç aşamalı bir süreci ortaya koymuştur. İlk aşama, yerleşik ve eski uygulamaların ortadan kaldırılmasıdır. İkinci aşama, değişimle meydana gelen yıkımın sebep olduğu karmaşa ve üzüntü durumudur. Üçüncü aşama ise oldukça zordur. Acılı bir unutma süreciyle birlikte yeniden öğrenme süreci başlar, duygular, düşünceler, tutumlar ve algılar yeniden yapılandırılır. Çünkü insanlar yerleşmiş düşüncelerinden ve alışkanlıklarından vazgeçmek istemezler ve bu nedenle direnirler. Yerleşik düşünceler kolaylık sağladığından dolayı insanlar bu rahatlığı bırakmayı, yeni bilgi ve beceriler öğrenmeyi, yeni inançları kabullenmeyi istemezler. Bu yüzden değişikliklere ve yeniliklere karşı savunmacı tepkiler gösterirler. Ama yine de değişim imkânsız değildir. Değişimin gerekli ve geçerli olduğu konusunda kişiye yardımcı olunup güven hissi verilirse değişim gerçekleşebilir ya da kişi değişim konusundaki katı tutumunu esnetebilir (Ertürk, 2017: 235, 236).

Kişinin tutumlarının oluşum, gelişim ve değişimindeki önemli olan bir diğer faktör grup süreçleridir. Yani kişinin gruba mensubiyeti, üyeliği ve grubu benimseme derecesidir. Grup üyelerinin sahip olduğu tutumların tekdüzeliğinin sebebi, canlı, cansız bütün varlıklara, olay ve durumlara ait ortak inançlarının bulunmasıdır. Farklı kültür gruplarının farklı tutumlara sahip olmasının nedeni de inançlarının birbirlerinden farklı olmasıdır. Grupların değer yargılarının üyeler tarafından paylaşılması, bazı değer yargılarının kişilerin hayatında merkezi hale gelmesi, tutum gelişimi etkiler. Bazen tek bir değer yargısı farklı kişilerin yaşamlarında olumlu/olumsuz ya da lehte/aleyhte farklı tutumların kaynağını oluşturur. Grup normları davranış kalıplarıyla hangi davranışların doğru olduğunu belirlediği gibi hangi tutumların da doğru olduğunu belirler. Normlara uyarak doğru olarak belirlenen tutumları edinen kişiler grup tarafından mükafatlandırılır, uymayanlara ise grup tarafından baskı yapılır. Baskı, grupların üyelerin tutumları üzerindeki en önemli etki türüdür. Tutum gelişimi ve değişimindeki bir diğer husus, kişilerin kendi uygun gördükleri tutumlara sahip olan gruplara katılmalarıdır. Bazı kişiler de gruba kabul edilme karşılığı olarak mevcut tutumlarını değiştirirler, yeni tutumlar edinirler ve grup normlarını kabul ederler. Bazen de grup üyesi baskıya karşılık, grubun tutumuna aykırı bir tutum benimseyebilir. Dini liderlerin de tutum gelişiminde önemli etkileri vardır. Kişi gruba bağlı olarak değiştirdiği

ya da yeni edindiği tutumlarda pasif değildir. İsteklerini tatmin eden tutumları seçerek benimser (Krech ve diğerleri, 1970: 316-332).

İnsan hayatına ve davranışlarına en çok yön veren, diğer tutumları da etkileyen en önemli faktör *din* 'dir. İnsanların dine yaklaşımları tutumlarının yönünü de tayin eder. Yani kişinin din konusunda sahip olduğu bilgileri ve inançları, dinin bütün unsurlarından ya da herhangi bir unsurundan hoşlanıp hoşlanmaması, olumlu ya da olumsuz davranışları dini tutumunu meydana getirir. (Arslan, 2009: 78, 79). Dini tutumlar dini davranışları ortaya koyar. Davranışın dini olarak nitelendirilmesinin nedeni, davranışın yöneldiği obje ve davranışın amacıdır. İnsanların dini davranışları arasındaki farklılığın nedeni de farklı kişilik yapıları, farklı dini gruplara ya da mezheplere mensup olmaları ve farklı dini eğitim almalarıdır (Hümbetova, 2015: 1079). Bireylerin dünya ve hayat görüşlerine bağlı merkezi tutumları vardır. Merkezi tutum birey için en önemli ve değer verdiği şeye ait tutumdur. Bu merkezi tutum bireyin diğer tutumlarını da etkisi altına alır ve davranışlarının birçoğuna yön verir. Dini tutum, merkezî hale geldiğinde diğer bütün tutumlar ondan payını alır ve hepsi dini tutumla uyumlu olarak gelişir. Bu nedenle dini tutumu merkezi hale gelmiş birinin davranışlarını önceden kestirebilmek ve eğitim, siyaset, ekonomik, sosyal vb. diğer tutumları hakkında fikir sahibi olmak kolaylaşır (Kavas, 2013: 145).

Diğer tutumlar gibi dini tutumlar da aile, sosyal çevre ve eğitim öğretim yoluyla öğrenilir ve zamanla değişikliğe uğrar. İnsanlar sadece maddi şeylere ihtiyaç duymazlar. Manevi olarak da birtakım ruhi ve zihni rahatlamaya ihtiyaç duyarlar. Dini tutumlar da insanların bu ihtiyaçlarına karşılık verir. Ancak kişinin istekleri ile tutumları arasında bir uyum varsa ve dini tutumlar isteklerini karşılıyorsa kişi olumlu tutum, aksi halde ihtiyaçlarına engel olan her şeye karşı da olumsuz tutum geliştirir. Dini tutumların bilgi kaynağı niteliğinde olan kutsal metinler ve dini açıdan önemli şahsiyetler de tutumların oluşum ve değişimini etkiler. Gruplar da süreklilikleri için üyelerinin tutumlarını etkileyerek bazı sınırlamalar getirirler. Üyelerin gruba özdeşleşme arzuları da grubun tutumunu benimsemede, bazı tutumlarını terk edip bazılarını değiştirmelerinde etkili olur. Bu durum, üyelerin tutumlarından grubun tutumları hakkında çıkarım yapılmasını sağlar. Kişinin tutumları üzerindeki değişiklikte grup baskısının yönü de önemlidir. Kişi, grup içinde aynı statüdeki üyelerden gelen baskılar sonucu uyma davranışı sergilerken üst statüden gelen baskılar sonucu itaat eder. Grup baskısı, psikolojik baskı, gruptan atma, ödül verme, statü yükseltme ya da düşürme, eleştiri, kınama ve dışlama gibi şekillerde görülebilir. Üyeler grup içinde uyum gösterip itaat ettikçe takdir edilirler. Böylece üyelerin grubun tutumlarını

benimsemesi pekiştirilir. Din görevlileri ve dindarlarla olan ilişkilerin türü de dini tutumların gelişimini olumlu ya da olumsuz olarak etkiler (Arslan, 2009: 79-82). Mükafatlandırma ve cezalandırma da tutumların gelişimini etkiler. İkisinin de hem maddi hem manevi türü vardır. Mükafat genellikle yapılması istenen, ceza ise yapılması istenmeyen şeylerde kullanılır. Manevi mükafat, ruhi ihtiyaçları gideren tatmin duygusudur. Maddi mükafat, davranışın yapılmasını teşvik eden ödüdür. Manevi ceza, kınamak, ayıplamak, utandırmak, dışlamak gibi kişinin ruhuna yapılan negatif etkilerdir. Maddi ceza ise fiziki şiddet, hapis cezası vb. dir. Mükafat, istenilen yönde değişen davranışların ve tutumların kalıcı olmasını sağlar. Ancak ceza, davranış ve tutum değişikliğinde kalıcılık sağlamaz. Kişi sadece cezadan kaçınmak amacıyla anlık davranış ve tutum değişikliği gösterir (Hümbetova, 2015: 1080, 1081). Etkili dini iletişim ve propaganda da dini tutum ve davranışların değiştirilmesini hedefler. Ancak bilgi kaynağının dürüst, güvenilir ve inanılır olduğuna dair güçlü bir kanaatin oluşması gerekir. Aksi halde tutum değişimi gerçekleşmez. Süreç başarılı olursa kazanılan tutumlar kişiler arası iletişimde de etkili olur (Kavas, 2013: 145). Kişinin sahip olduğu tutum, grup üyeliğine bağlı olarak güçlü bir sosyal desteğe sahipse değiştirilmesi çok zordur. Ayrıca kişi, grup üyeliğine çok değer veriyor, gruptaki statüsünü korumak ya da yükseltmek istiyorsa, bunu sağlayan tutumlara sıkıca sarılır. Bu nedenle bazen tutumlar zorla değiştirilir. Günümüzde beyin yıkama olarak ifade edilen bu durumda kişi yeni bilgi ve malumatlarla zorla doyurulur. Kişi davranış ve tutumlarında uyum aradığı için davranışlarını yeni edindiği bilgilere bağlı olarak değiştirir. Ama yine de zorlama sonucu meydana gelen değişiklikler kişilik özelliklerine bağlıdır. Grubun kişi üzerinde etkisi olduğu gibi, grup halinde dinleme de tutum gelişiminde önemli bir etkidir. İnsanlar, grup halinde dinledikleri sohbet, program ya da yayınlardan, tek başlarına dinlediklerinden daha çok etkilenmişlerdir. Burada önemli olan husus, dinleyicilerin kendi aralarında münakaşa edip edemeyeceklerine izin verilmesidir. Yapılan araştırmalar, münakaşaya izin verilen dinleme gruplarında, yapılan tebliğin etkisine karşı çıkıldığını ortaya koymuştur. Konuşmacılar, dinleyicilerin değişen tutumlarında kalıcılık sağlamak amacıyla onlardan aleni olarak herkesin içinde söz vermelerini isterler. Böylece verilen sözün, kişinin eski haline dönmesine engel olacağına inanılır. Gruplarda, tutum gelişimi ve değişimi için en çok etki sahibi olan kişi, karizmatik özelliklere sahip olan kişi ve grubun konuşmacılarıdır. Karizmatik özelliklere sahip olan grup liderinin ve konuşmacıların etkisi sadece kendi üyeleri üzerindedir. Çünkü grup üyeleri konuşmacıları “bizden biri” olarak kabul ederler. Üye, grubu ne kadar çekici buluyorsa

konusmacılardan o derece etkilenir ve tutum değiştirmeye meyillidir. Üyenin grup statüsü de normlara uyma, tutum oluşturma ve değiştirmede önemli bir etkidir²⁷ (Krech ve diğerleri, 1970: 373-413).

Tutumların ve tüm davranış türlerinin oluşum, gelişim ve değişiminde sosyal çevrenin etkisi kadar kişisel özellikler de etkilidir. Bu bağlamda kişisel özelliklere daha çok değinen “bilişsel çelişki kuramı” ve “atıf kuramı” nı açıklayalım.

1.2.3. Bilişsel Çelişki Kuramı

İlk defa Festinger tarafından ortaya atılan bu kurama göre, kişinin sahip olduğu inançları, bilgileri ya da tutumları başka inanç, bilgi ve tutumlarla çelişirse kişide psikolojik rahatsızlık meydana gelir. Kuramdaki temel nokta çelişkinin mantıksal değil psikolojik olmasıdır. Kişide sıkıntı oluşturan bu tarz çelişkiler, onları bu çelişkiden kurtaracak güdülenmeleri meydana getirir. Çelişki ne kadar büyük olursa kişinin bundan kurtulma isteği de o kadar büyük olur. Fakat çelişkinin meydana gelişi de çelişkiden kurtulmanın yolu da kişiye, kültüre ve farklı durumlara göre değişiklik gösterir (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 168).

Bu kurama göre uyumsuzluğun varlığından psikolojik rahatsızlık duyan kişi bir yandan uyumsuzlukları azaltmaya çalışırken diğer yandan uyumsuzluğu artıracak durum ve bilgilerden kaçınır, hatta aktif olarak önler. Festinger’e göre kişinin kendisi, davranışları, çevresi ve bunlara ait bilgi, görüş ve inançları bilişlerini yani bilgilerini meydana getirir. Kişisel görüşler de aslında bilgidir çünkü kişi, yanlış olduğunu bildiği ya da düşündüğü hiçbir şeyi yapmaz. Bu açıdan kişisel görüşler, psikolojik olarak bilgi kabul edilirler. Aynı şekilde inançlar, değerler ve tutumlar da bilgi olarak işlev gören unsurlardır. Uyumsuzluk ve uyum terimleri de tüm bu unsurlar arasında var olan ilişkiyi ifade ederler. Biliş unsurları gerçekliğe bağlıdır. İçlerinden biri gerçeklikten uzaklaştığında dikkat çekici hale gelerek belirginleşir. Kişinin gerçekliği kendi görüşleri inançları ve değerleri olduğu gibi başkalarının düşündükleri, yaptıkları ya da kişiye ifade ettikleri her şey olabilir. Buradaki önemli nokta kişiyi etkileyen gerçekliğin, hangi bilişsel unsurla ilgiliyse onu gerçeğe uygun hale getirmesi için bireye baskı uygulamasıdır. Bir başka ifadeyle, kişinin sahip olduğu bilişsel unsurlardan biri bile

²⁷ Krech ve diğerleri burada önemli ve cevapsız bırakılan bir sorudan bahseder. “Yüksek statülü üye normlara uyarak mı bu statüyü kazanmıştır yoksa statüsünü korumak için mi normlara uymaktadır?”. Bu sorunun yanıtı grup süreçleri içerisinde statü farklılıkları konusunda ele aldığımız bölümde yer almaktadır. Kişiler sevilme ve statülerini yükseltmek için normlara uyma konusunda hassasiyet gösterirlerken, yükselen ve emin olunan statü sebebiyle normlara uyma azalır.

gerçeklikle uyuşmuyorsa, bilişsel unsurla çelişen gerçeklik bu uyumsuzluğu gidermek için kişide baskı oluşturur (Yücel, 2018: 17, 18).

Bilişsel çelişki, hayatımızın büyük bir bölümünü kapsar ve bazen iki kıyafetten birini seçmek gibi çok küçük görünen meselelerde bile çelişki yaşarız. Fakat çözüm, kıyafet seçiminde ucuz ya da kaliteli olanı seçmeye karar vermek gibi her zaman basit ve açık değildir. Çelişkiden kurtulmak ya da çelişkiyi azaltmak için davranışlarımızı tutumlarımıza göre veya tutumlarımızı davranışlarımıza göre değiştiririz ya da yeni bilişler ekleyerek davranışlarımızı mazur göstermeye çalışırız. Klasik sigara içme örneği üzerinden açıklayacak olursak; birinci durumda kişi, sigaranın sağlığa zararlı ve ölümcül olduğu bilişle sigara içme davranışını terk eder. İkinci durumda kişi, sigara içmekle kanser ya da ölüm riski arasındaki bağlantıların kesin bilgiler olmadığı konusunda kendini ikna ederek bilişlerini yani tutumlarını değiştirir. Üçüncü durumda ise kişi sigaranın zararlarını önlemek için filtrelerin üretildiği, kendisinden yaşlı kişilerin ve doktorların da sigara kullandığı gibi yeni bilişler ekleyerek çelişkileri azaltır. Çözümler sigara kullanmayan kişiler için mantıksız ve gerçek dışı olsa da çelişki yaşayan kişilerin gerçeği çarpıtarak çekişliyi azaltmaları bilişsel çelişki kuramının temelini oluşturmaktadır (Aronson ve diğerleri, 2012: 302-304). Ayrıca insanların davranış ve tutumları arasındaki çelişkiden rahatsızlık duymaları ve uyum aramaları Fritz Heider'in denge kuramıyla yakından ilgilidir. Denge kuramına göre de insanlar davranışları ve tutumları arasındaki uyumsuzluktan psikolojik rahatsızlık duyarlar ve uyumlu dengeden memnuniyet duyarlar (Yücel, 2018: 13).

Tutum, inanç ya da davranış değişikliğine sebep olan bilişsel çelişki konusunda Robert Abelson, çelişkiyi azaltmak için insanların izlediği dört yoldan bahseder. Birincisi ve en yalın olanı *inkâr* etmektir. İkincisi, tutarsız bilişleri bastırmak için tutarlı bilişlere yeni bilişler ekleyerek *güçlendirmedir*. Üçüncüsü, çelişki unsurlarını çelişkili ve tutarlı olarak *ayrıştırmaktır*. Dördüncüsü de tutarsız bilişleri yeni bilişsel yapıya *dönüştürmedir*. Kişinin sahip olduğu inancın gücü, davranışlarının sorumluluğunu alma derecesi ve davranışlarını gerçekleştirmede sahip olduğu özgürlük durumu, tutarsızlığı giderme yöntemini etkileyecektir. Kişi güçlü tutumlara ve inançlara sahipse onları diğer tutarlı tutum ve davranışlarıyla güçlendirirken zayıf inanç ve tutumlara sahip olduğunda bilişsel çelişki ya da ikna süreci tutum değişikliğine yol açar (Ertürk, 2017: 273). Kişinin kendini özgür hissetme derecesi, tutumlarına ders düşen bir davranışta bulunup bulunamayacağını belirler (Arkonaç, 2016: 178). Tutum değişiminin en yüksek olduğu düzey, kişinin davranışı olumsuz sonuca sebep olduğunda ve teşvik edicinin hafif ya da az olduğu durumdadır. Bu

konuda onlarca sayıda yapılmış deney bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Deneylerden birinde bir grup öğrenciye 1 dolar, başka bir grup öğrenciye 20 dolar karşılığında yalan söylemeleri istenmiştir. 20 dolar yalan söylemek için yeterli dışsal mazerettir. Bu nedenle 20 dolar alan öğrenciler tutumlarını ya da davranışlarını o anlık değiştirmişlerdir. Ancak 1 dolar küçük bir dışsal mazeret olduğundan dolayı öğrenciler yalanın gerçeğe yakın olduğu düşüncesine kendilerini ikna etmişlerdi ve aradan zaman geçtikten sonra 1 dolar alan öğrencilerin değiştirdikleri tutumu sürdürdüklerini gözlemlediler. Sonuçlara göre ödüller ya da teşvik edici unsurlar ne kadar hafif veya küçük olursa tutum da o kadar esnek oluyordu (Aronson ve diğerleri, 2012: 322, 323). İnsanlar davranışlarına gerekçe bulma ihtiyacı hissederler. Davranışlarını serbestçe ve dış bir zorlama olmadan yapmış olmaları tutum değişimine sebep olurken zorlama sonucu kendi tutumlarına aykırı bir davranışta bulunmaları tutum değişimine sebep olmaz. Çünkü zorlama altında olan kişinin yeterli ve etkili bir dışsal mazereti vardır. Bu nedenle seçimlerinde özgür olan kişiler yoğun çelişki yaşarken zorlama altında olan kişiler çelişkiden rahatsızlık hissetmezler. Eğer dış gerekçe yoksa ya da yeterli değilse içsel gerekçe bulunarak tutum değiştirilir ve çelişki azaltılır. İtaat ile uyma ve benimseme ile uymada da benzer bir durum vardır. İtaat ile uymada kişi dış baskı, zorlama, tehdit ya da cezadan dolayı, yani dışsal bir gerekçeyle uyma davranışı gösterse de bu davranış tutum değişikliğine sebep olmaz. Benimseme durumunda kişi yaptığı davranışın içsel bir gerekçeyle doğru olduğuna inanır. Bir grubun görüşünü benimseme şeklinde ortaya çıkan bu durumda kişi grubun görüşünü doğru bulur ve onu kendine mal ederek, yani görüşünü benimseyerek kabul eder ve tutumunu değiştirir. Böyle bir durumda kişi yalnız kaldığında bile değiştirdiği yeni tutumunu sürdürür (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 170-173). Davranış değişikliğinin de tutum değişikliğinin de zorluk derecesi içinde bulunulan koşullara göre değişiklik gösterir. Bazı koşullarda davranış değiştirmek kolayken bazı koşullarda tutum değiştirmek daha kolay olur. Ancak tutumlar, davranışlar gibi göz önünde olmadığı için tutum değişimi daha çok kullanılır (Yücel, 2018: 29).

İnsanların yaşadığı çelişkilerin çok çeşitli sebepleri olabilir. Kişinin yeni öğrendiği bilgileri, beklentileri, motivasyonları, inançları, dini değerleri ve kişilik özellikleri, yaşam biçiminin değişmesi, yaşadığı mantıksal tutarsızlıklar, yeterli bilgiye sahip olmaması, olayları öngörememesi, toplumsal kurallar, toplumsal beklentiler, toplumsal değerler, ekonomik koşullar ve kültürel yapı çelişki sebeplerindendir (Yücel, 2018: 20-22). İnsanların çoğu, çelişkiyi genel olarak verilmiş bir kararın, yapılmış bir davranışın ve söylenmiş bir sözün sonucunda yaşarlar. Artık sözü ve davranışı geri

alma imkânı kalmadığı için sahip olduğu tutumu değiştirmesi gerekir. Verilen bir kararın tutum değişimine sebep olması için de karar dönülemez olmalıdır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 169).

Bilişsel çelişki sonucu insanların davranış ya da tutum değişikliği yapmasının arkasında savunma mekanizması vardır (Ertürk, 2017: 273). Anna Freud'a göre savunma mekanizması ve mevcut çelişkiler id ve ego (ben) arasındaki ilişkilerde görülür. İd ve egonun arasında bir çatışma yoksa ego(ben), id'in isteklerine karşı çıkmaz, hatta isteklerini yerine getirir. Ancak id, dürtüsel amaçları için egoya (ben'e) saldırırsa, ego (ben) kendi sınırlarını korumak için karşı savunmaya geçer (Freud, 2011: pdf 14). Savunma mekanizması genellikle ahlaki ve etik konularda çelişki yaşadığımızda benlik saygısını korumak için çalışmaya başlar. Yani yalan söylemek ne zaman doğrudur, izinsiz ödünç almak hırsızlık olur mu gibi konular benlik değeri açısından güçlü anlamlar taşırlar. Ahlaki olarak bu konuda karar vermek oldukça zordur ve çelişki hangi yolla giderilirse, kişinin gelecekte o karara bağlı olarak ya daha çok ahlaklı ya da daha az ahlaklı davranmasına yol açacaktır. Örneğin, önemli bir sınavda kopya çekme konusunda benlik değeri kendini tehdit altında hisseder ve çelişki yaşar. Kopya çekerse ahlaksız olduğunu, çekmezse iyi bir yere gelme şansını kaybetme ihtimaliyle aptal olduğunu düşünerek çelişki yaşar. Verdiği karar sonucunda da tutumunu o yönde değiştirerek pekiştirir. Aynı durumla tekrar karşılaştığında kopya çekmenin ahlaksızlık olduğuna karar vermişse kopya çekmeme konusunda daha titiz davranacaktır ve kopya çekenlere karşı tavır alacaktır. Kopya çekmenin hayatını değiştireceğini düşünerek kopya çekmişse, aynı durumda daha hoşgörülü olacaktır (Aronson ve diğerleri, 2012: 313, 314). Benlikle ilgili yaşanan çelişkilerden biri de kişinin sahip olduğu tutum ya da davranışın benlik bütünlüğünü tehdit etmesidir. Kişi yaşadığı çelişkiden sonra zarar gören benliğinin bir parçasını ya da bütünü kendini olumlayarak onarır. Yani kişi tutumunu ya da davranışını değiştirmeden sahip olduğu yetenekleri, başarıları ve hedefleriyle kendini olumlar. Kendini olumlamanın temel ilkesi, benlik bütünlüğünü ve benliğin değerini korumaktır. Bunun yolu da bireylerin kendilerini içinde yaşadıkları toplumun kültürel kavramlarına bağlı olan iyi, erdemli ve ahlaklı kişiler olarak algılamalarıdır. Bu şekilde benlik bütünlüğüne sahip olan kişiler, bireysel bütünlüklerine zarar verecek tutum ve davranışlardan kaçınırlar. Hatta başkaları ya da bir grup tarafından kabul edilmek için çaba harcamazlar (Yücel, 2018: 104-107).

İnsanların, çelişkiyi daha çok verdikleri bir karardan sonra yaşadıklarını yukarıda belirtmiştik. Karar sonrası çelişki olarak ifade edilen bu durumda insanlar

çelişkiyi azaltmak için verdikleri kararın hoşla giden yanlarını yüceltirler, reddettikleri seçenekleri de küçümserler. Bu durum daha çok karar kalıcı olduğunda ortaya çıkar ve verilen kararın önemi ne kadar büyükse çelişki de o kadar büyük olur (Aronson ve diğerleri, 2012: 308, 309). Ancak, kişinin bilişsel çarpıtmalarla verilen kararın hoşla giden taraflarını yüceltmesi her zaman çelişkiyi azaltmaya yetmez. Kişisel çabanın yanında sosyal destek alması gerekir. Hatta insanlar, verdikleri kararları haklı çıkarmak için topluma uyma eğilimi gösterirler. Cemaat ve tarikat gibi inanca bağlı gruplarda ilişkilerin temeli de sosyal desteğe dayanır. Bir olayın meydana gelmesi öngörölüp olay meydana gelmezse, inanç ile bilgi arasında ortaya çıkan çelişki tüm grup üyelerinde olmasından dolayı sosyal destek kolayca sağlanır ve çelişki azaltılmaya çalışılır. Eğer sosyal destek sağlanamazsa çelişki devam edebilir ya da artabilir. Sosyal destek gerektiren bir başka durum da tasvip edilmeyen önceki davranışların, kişinin toplumsal rol ve konum değişikliğiyle yapması gerektiğinde ortaya çıkar. Kişinin yeni rolü ve konumuyla ilgili reddettiği görüş ve değer yargılarını kabul etmesi beklenir. Aynı konumdaki diğer kişilerin sosyal desteği olmazsa çelişkinin azaltılması zaman alır ya da çelişki artabilir (Yücel, 2018: 33, 34).

Ödül ve ceza yönteminde kişi uyuma zorlanır ve kişinin açık davranışı ile şahsi görüşleri birbiriyle çelişir. Ödül ve cezanın miktarı ya da büyüklüğü arttıkça çelişki de artar (Yücel, 2018: 79). Ancak davranış ya da tutum değişikliğini kalıcı hale getiren, ödülün küçük, cezanın hafif olmasıdır. Çünkü ödülün ya da cezanın büyüklüğü kişi için yeterli dışsal mazeret sayılır. Ancak kişi küçük bir ödül ya da hafif bir ceza için davranışını açıklamakta zorlanır ve çelişki yaşar. Bu çelişkiden kurtulmanın yolu da kişinin o davranışı neden yaptığını ya da yapmadığını kendini ikna etmesiyle mümkün olur. Kendini ikna yöntemi de hem içsel hem dışsal sebeplere bağlıdır. Seminerler gibi dışsal sebeplerde de kalıcılık sağlanmaz (Aronson ve diğerleri, 2012: 328-333). Bu nedenle farklı şekillerde tekrarlanan seminerlerle tutum değişimleri kalıcı hale getirilmeye çalışılır ya da etkisinin uzun sürmesi sağlanır.

Sonuç olarak, kişinin yaşadığı çelişkiler psikolojik rahatsızlık meydana getirerek benlik bütünlüğünü tehdit eder ve kişi bu durumdan kurtulmak için davranışını, tutumunu, inançlarını değiştirir, davranışlarını mazur göstermeye çalışır, sergilediği davranışı geri alınamaz yanılığı yaratır ve hatta karşıt bir tutumu savunarak elinden gelen her yöntemi dener. Ancak, kişinin sosyal ve fiziksel çevresini algılama biçimiyle onlara atfettiği anlamlar çelişki durumunu etkilediği gibi birçok şeyi etkiler.

1.2.4. Yükleme (Atfetme) Kuramı

İnsanlar sosyal hayatta yaşadıkları olayları anlamlandırmak, kendi davranışları ve başkalarının davranışlarını açıklamak için sebepler atfederler. Bu sayede çevrelerine uyum sağlayarak hayatlarını kolaylaştırırlar. Yükleme kuramı da bu atıfların neye göre yapıldığını, hangi koşullarda değiştiğini açıklamaya çalışır.

Bu kuramı ortaya ilk atan Fritz Heider, insanların iki temel gereksinimlerini gidermek için atıflar yaptığını ifade eder. İlki, insanların dengeli bir dünyaya sahip olma istekleri, diğeri, olayları ya da insanları kontrol edebilmektir. İnsanlar bu ihtiyaçları karşılayarak hem başkalarının davranışlarını öngörmeyi amaçlarlar hem de onların davranışlarına göre kendi davranışlarına karar verirler (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 110). Çünkü insan davranışları rastgele değildir, bir amaç için güdülenmiştir ve bu yüzden davranışlarda sebep bulmaya çalışırız. Din, köksel mit ve yaşamın kökü vb. soyut inançlar da insanların olaylara ve davranışlara nedensel açıklama yapma ihtiyaçlarından meydana gelmiştir. Bu sayede toplumsal hayatta açıklayamadıkları durumlara bu inançlar sayesinde sebep atfederler. (Hogg, Vaughan, 2017: 99). Çünkü insanlar, doğru fikirlere ve inançlara sahip olmak isterler ve bunun için ellerinden gelenin en iyisini yapmaya çalışırlar (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 115).

Yapılan atıflar dengeli bir dünya görüşü oluşturmak için yapılsa da kişilik özellikleri, durumsal faktörler, aktör ve gözlemciye göre değişen durumlar ve kültür gibi bazı unsurlar, yapılan atıfların olumlu ya da olumsuz olmasına etki eder. Birçok araştırmacı da buna sebep olan nedenleri ve ne şekilde etki ettiklerini tespit etmek için çeşitli çalışmalar ve deneyler yapmışlardır.

Nedensel açıklamalarda atıflara etki eden ilk iki unsur “içsel” ve “dışsal” atıflardır. İçsel atfa göre birinin davranışlarının sebebi, tutumları, yetenekleri, duygu durumu, çabaları gibi tamamen kişinin kendisiyle ilgili nitelikleridir. Dışsal atıfta ise davranışların sebebi, kişinin dışında olan ve kişiye bağlı olmayan durum, ortam ve davranışlardır (Aronson ve diğerleri, 2012: 202). İçsel ve dışsal atıf, nedensel açıklamaların olumlu ya da olumsuz olmasına etki etmekten ziyade insanların, davranışları ya da olayları nasıl algıladıklarını ifade eder. Bu atıflar kısa süre sonra geçebilir, uzun süreli olabilir ya da kalıcı hale gelebilir. Önem olan bir husus da bu atıf türlerinin kontrol edilebilirlik durumlarıdır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 111). Genel bir örnek olan akademik sınav başarısıyla konuyu açıklayacak olursak; içsel atıf yönteminde başarılı bir öğrenci başarısını genellikle kendi çabasına ve yeteneklerine bağlı olarak açıklayacaktır. Başarılar da dışsal atıf yöntemiyle açıklansa da genellikle

başarısızlıklar dışsal atıf yöntemiyle açıklanır. Sınav esnasında dışardan gelen gürültü dikkatini dağıtmış olabilir ya da öğretmen sınavı zor sormuş olabilir (Hogg, Vaughan, 2017: 04). Kovaryasyon modeli insanların içsel ve dışsal yükleme yapmaya nasıl karar verdiklerini belirtir. Bunun için de üç temel bilgi tipi kullanılır. *Konsensüs* bilgi tipi, herkesin aynı uyarıcıya karşı ne derece aynı tepki verdiğiyle ilgilenir. *Ayırt edicilik* bilgi tipi, bir kişinin farklı uyarıcılara ne derece farklı tepkiler verdiğiyle ilgilenir. *Tutarlılık* bilgi tipi de bir kişi ile aynı uyarıcının farklı zaman ve koşullarda ne derece aynı tepki verdiğiyle ilgilenir (Aronson ve diğerleri, 2012: 206, 207). Bu üç bilgi tipi Kelley'in birlikte değişim kuramını açıklamaktır. Bu kurama göre üç bilgi türü de yüksek olduğunda insanlar atıflarını dıştaki bir nesne ya da kişiye yaparlar. Benzerlik ve belirginlik az, tutarlılık yüksekse insanlar gözlemledikleri kişinin kişisel özelliklerine atıf yaparlar. Tutarlılık ve benzerlik az, belirginlik fazlaysa da insanlar atıflarını duruma bağlı etkenlere yaparlar (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 114).

Atıf kuramını açıklamak için ortaya çıkan bir başka kuram "*uyuşan çıkarımlar kuramı*" dır. Bu kurama göre insanlar, başka insanların davranışlarının kişilikleriyle uyuşup uyuşmadığını çıkarsamak isterler. Yani insanlar, kişinin davranışından hareketle kişiliği hakkında iyi, dürüst, kötü, yalancı gibi çıkarımlar yaparlar. Çünkü insanların toplumsal rollerine uygun davranmaları beklenir. Toplumsal rollerine uygun davranmayan kişilerin eylemleri de kişilik özellikleriyle açıklanmaya çalışılır (Arkonaç, 2016: 135). Ancak uyuşan çıkarımlar yapmak için beş bilgi kaynağı gereklidir. *Birincisi*, davranış dış baskı ya da tehdit olmadan kişinin kendi isteğiyle, serbestçe seçilerek yapılmış olmalıdır. *İkincisi*, iki durum arasında kalınmışsa ve iki seçenek de aynı sonucu doğuracaksa yapılan seçim kişilik özelliği hakkında yeterli bilgi sağlamaz ancak yapılan seçim farklı sonuçlara sebep olacaksa kişilik özellikleri hakkında bize yeterli bilgi sağlayabilir. *Üçüncüsü*, toplumsal normlar tarafından kontrol edilen ve toplumca beğenilen davranışlara aykırı davranmak da kişilik özellikleriyle uyuşan çıkarımlar yapılmasını sağlar. *Dördüncüsü*, başkalarının davranışları bizim açımızdan önemli sonuçlar doğuracaksa uyuşan çıkarımlar yaparız. *Beşincisi* de kendi çıkarımıza ya da zararımıza sebep olacak davranışlar konusunda uyuşan çıkarımlar yapmamızdır. Yapılan bu çıkarımlar her zaman düşünce süzgecinden geçirilmez o yüzden görece otomatik olarak gerçekleşir. Bu nedenle sınırlılıkları vardır çünkü uyuşan çıkarımlar aynı zamanda niyete bağlıdır (Hogg, Vaughan, 2017: 101).

İnsanlar bazı durumlarda yaptıkları atıflara yanlı yaklaşarak yanılgılar yaşayabilirler. Bazen olayları düşünce süzgecinden geçirmeden stereotipleri ve önyargıları kullanırız. Sosyal psikologlara göre bunlar hata ya da tarafgirliktir. İlk ve

en çok kullanılan, *temel yükleme yanılığıdır*. Bu hatanın temeli, gözlemci olarak başkalarının davranışlarını durumsal özellikleri dikkate almadan kişisel özelliklere dayanarak açıklamadır. İçsel atıfla aynı olan bu yanılığda bir kişi davranışta bulunduğu zaman, bilerek ve isteyerek öyle davrandığı varsayılır (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2014: 117). Pettrigrew, temel yükleme yanılığının grup süreçlerinde ve gruplar arası ilişkilerde farklı bir biçimde ortaya çıktığını belirterek bunu “nihai yükleme yanılığı” olarak ifade etmiştir. Ona göre bu yanılığ üç tür yanılıkla yakın ilişkilidir. İlki, insanların davranışlarının kişilik özellikleriyle uyduğuna her koşulda öne çıkaran *uyuşma yanılığıdır*. İkincisi, davranışta bulunan bir kişinin o davranışıyla, davranışının tüm sonuçlarına ulaşmaya niyet ettiğini varsayan *sonuca dayanan yanılıktır*. Üçüncüsü de insanların davranışlarının ait oldukları grupların temel ve değişmez özelliklerini yansıttığını belirten *esasiciliktir* (Hogg, Vaughan, 2017: 108).

Yanılığlardan biri *aktör/gözlemci etkisidir*. Buradaki yanılığ, davranış seyreden gözlemcinin, kişinin davranışının sebeplerini kişisel özelliklerine atfetmesinden kaynaklanır. İçsel atıf yaparak temel yükleme yanılığına düşer. Davranış gerçekleştiren kişi de davranışının sebeplerini durumsal faktörlere ve ortam özelliklerine dayanarak dışsal atıfla açıklar (Arkonaç, 2016: 142, 143). Bu etkinin algı odağı ve bilgi farklılıkları açısından iki açıklaması vardır. Algı odağı, aktörün de gözlemcinin de bakış açılarının birbirinden çok farklı olduğunu ifade eder. Bu nedenle iki taraf da birbirlerinin davranışlarını farklı şekillerde açıklarlar. Aktörlerin dışsal, gözlemcilerin içsel atıf yapmalarının bir diğer sebebi bilgi farklılığıdır. Çünkü aktörler, davranışları gerçekleştiren kişiler olarak kendileri hakkında yeterli bilgiye sahiptirler ve kişisel özelliklerinin farkındadırlar. Ancak gözlemciler karşı taraf hakkında yeterli bilgiye sahip değildirler. Gözlemciler, aktörlerin başka ya da aynı ortamlarda nasıl davranacaklarını bilemezler. Bu nedenle gözlemcilerin, başkalarının davranışlarını kişisel özelliklere dayanarak içsel atıf yapmaları temel yükleme yanılığıdır (Hogg, Vaughan, 2017: 111).

Bir diğer yanılığ, *yanlış benzerlik etkisidir*. Benzerlikten kasıt, insanların, akli başında başkalarının da aynı şartlarda kendilerine benzer şekilde davranacaklarına inanırlar ya da öyle inanmak isterler. Kendi davranışlarını açıklarken ortamsal sebeplere dayanmalarının sebebi de budur. Yani aynı koşullarda herkes aynı tepkiyi verir ya da aynı davranır (Arkonaç, 2016: 145). Yanlış benzerlik etkisinin farklı nedenleri vardır. Nedenlerden biri, insanların sosyal ilişkilerinde kendilerine benzer kişileri ararlar ve genellikle de öyle insanlarla karşılaşırlar. Sonra da abartılı bir benzerlikle karşılaşırlar. İkinci neden, kendi düşüncelerimizi öne çıkararak başka

ihtimalleri geri plana iteriz ve bu durum doğru bir tahminle karşılaştırma yapma olasılığını ortadan kaldırır. Üçüncü neden de öznel tutumumuzu, düşünce ve davranışlarımızı doğrulamak için abartılı bir biçimde benzerlikle gerekçelendirmemizdir. Çok emin olduğumuz inançlar, dış tehditler, başkalarıyla benzer olma duygusu, grup üyelikleri ve grubun statüsü gibi etkenler de benzerlik algılarının abartılmasına sebep olur (Hogg, Vaughan, 2017: 111, 112).

Kişinin benliğine hizmet eden tarafgirlikler de kişinin kendisiyle ilgili yanılgılardır. Çünkü insan benlik saygısını korumak ya da yükseltmek ister. Bu istek sosyal bilişimizi iki süreçte etkiler. Birincisi, insanlar olayları kontrol ettiklerini düşünerek kendilerini merkezde görme eğilimindedirler. Benliği geliştirmek ve devam ettirmek için biliş de buna hizmet eder. İkincisi, kendini kayırma eğilimidir. Kendini kayırma eğilimi, başarıyı kendi yeteneklerine başarısızlıkları dışsal nedenlere atfetmedir. Bu sayede benlik saygılarını ve özgüvenlerini koruma altına alırlar. Fakat benlik saygısı ve özgüveni düşük kişilerde durum tam tersi olabilir. Başarıları dışsal, başarısızlıkları içsel yüklemelere atfedebilirler. Bu nedenle böyle kişilerde kendini kayırma eğilimi gözlenmez. Kişinin davranışı kendisi için çok önemliyse, davranışının sonuçlarından sorumluysa ve başkaları bu davranışı göreceksa kendini kayırma eğilimi artar. Benliği koruma açısından olumlu olsa da kendini olduğundan farklı görme ya da gösterme de gerçekçi olmayan bir benliğe sebep olur (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 120, 122).

Yükleme yanılgıları her zaman kişisel düzeyde değildir. Gruba hizmet eden tarafgirlikler de bazı yanılgılara sebep olur. Gruba mensup bir kişi davranışlarına grup üyesi olarak sebep atfederken, başka insanların davranışlarına da iç grup ya da dış grup üyesi olarak atıflarda bulunur. Yani başkalarının davranışlarını açıklarken kişilik özelliklerini ya da ortamsal özellikleri dikkate almadan kişinin ait olduğu grubun niteliklerine atıfta bulunur (Arkonaç, 2016: 147, 148; Aronson ve diğerleri, 2012: 228). Buradaki yanılgı türü, kendini kayırma eğiliminde olduğu gibi, bu defa kişinin kendi grubunu kayırmasıdır. Grup mensubu kişiler, iç grubun olumlu ve toplum beklentilerine uyan davranışlarıyla dış grubun olumsuz ve toplum beklentilerine uymayan davranışlarına içsel/kişisel özelliklerine göre atıf yaparlar. Tam tersi durumda, yani iç grubun olumsuz ve toplum beklentilerine uymayan davranışlarıyla dış grubun olumlu ve toplum beklentilerine uyan davranışlarına, dışsal/durumsal faktörlere göre atıf yaparlar (Hogg, Vaughan, 2017: 114).

İnsanlar yaptıkları bu atıfların tamamında derince düşünmezler ve benzer durumlarda zihinsel kestirme yöntemleri kullanarak nedensel yükleme yaparlar.

Örneğin pahalı olan, markalı olan ürünler kalitelidir gibi düşünceler sistematik gözlemlerle oluşmamıştır ama birçok insan sosyal hayatta karar verirken bunlara benzer temsillere başvurur. Çünkü zihinsel kestirme yöntemleri davranışların nedenlerini bulmada zaman kazandırır ve çok az düşünme gerektirir. Zihinsel kestirme yöntemi bir temsile dayandığında, bir kişinin hangi kategoriye ya da hangi gruba ait olduğuna daha kolay karar veririz. Bu durum da yine davranışlarımızı etkiler. Sahip olduğumuz tutumlar da zihinsel kestirme yöntemlerimizi etkiler ve şeyleri tercih edilen ve edilmeyen olarak gruplamamızı sağlarlar. Tercih ettiğimiz her şeye sıcak yaklaşır, olumlu bakarız ama tercih etmediğimiz şeyleri reddederiz ya da suçlarız. Bunu yaparken de yaygınlık yanılgısına düşeriz. Yani bizimle aynı fikirde olan kişilerin sayısını abartır, ‘ben böyle düşünüyorsam herkes böyle düşünüyordur’ düşüncesine inanırız (Kağıtçıbaşı, Cemalcılar, 2017: 123-126).

Yaptığımız tüm atıflar ve düştüğümüz yanılgılar kültürden çok fazla etkilenir. Araştırmacılar, toplulukçu ve bireyci kültürlerde yaptıkları araştırmalarda oldukça fazla farklılıklar gözlemlemişlerdir. Asya ülkeleri gibi toplulukçu kültürlerde yapılan araştırmalarda alçak gönüllülük, başkalarıyla uyum içinde olma önemli değerler olarak ortaya çıkarken bireyselci batı kültürlerinde insanların, kendilerine hizmet eden yanlılığa eğilim gösterdikleri ortaya çıkmıştır (Aronson ve diğerleri, 2012: 232, 233).

Sonuç olarak davranışlarımız ve davranışlarımıza yaptığımız açıklamalar, nedensel yüklemeler birçok faktörden etkilenmektedir ve hayat akışımızı değiştirmektedir. Her ne kadar yaşadığımız hayatı kontrol etmeye çalışsak da çevre etkisi ve kişilik özelliklerimiz yaşamımızı etkisi altına alarak kontrol eder.

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL PSİKOLOJİDE GEÇEN KAVRAM VE KURAMLARA GÖRE DİNİ GRUBUN BİREYE ETKİSİ / MÜLAKAT ÇALIŞMASI

2.1. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda, teorik çerçevede literatür taraması yaparak elde ettiğimiz bilgileri sistematize ettik; uygulamalı kısımda ise bu verileri birbirleriyle bağlantılı şekilde kullandık.

Bu araştırmada amaç, dini grupların bireyler üzerindeki çeşitli etkilerini araştırmaktır. Bu nedenle tezimizin ana bölümünü oluşturan uygulama kısmında “karşılaştırmalı türden ilişkisel tarama modeli”ni kullandık. Bu modelde ihtiyaç duyulan veriler, çalışma evrenini oluşturan dini grup mensuplarından çeşitli araçlarla toplanmıştır. Bu bağlamda, dini grupların bireyler üzerindeki çeşitli etkilerini tespit etmek amacıyla çalışmamızda niteliksel araştırma yöntemlerinden yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır (Aziz, 2017: 86). Yapılan görüşmelerde ses kaydının alınması durumu katılımcılarda resmiyet kaygısı oluşturduğu için sorulara verilen yanıtlar yazılarak not edilmiştir. Görüşmelerin bir kısmı telefonla bir kısmı da yüz yüze yapılmıştır. Katılımcıların kimlikleri gizli olmakla birlikte mensup oldukları dini grupların isimleri grup taraftarlığı ya da düşmanlığı yansıtmaması açısından belirtilmemiştir. Katılımcıların verdikleri yanıtlar, hiçbir müdahale ve değiştirme olmaksızın, bireyin kendi şartlarına bağlı olarak betimlenmiştir.

Çalışmamızda tek faktörlü desen kullanılmıştır. Bu desende bağımlı değişken “dini grupların bireyler üzerindeki çeşitli etkileri”; bağımsız değişken ise “yaş, cinsiyet, medeni durum, gelir durumu ve eğitim durumu” dur.

2.2. VERİ TOPLAMA ARACI

Çalışmamızda kullandığımız mülakat sorularının hazırlanmasında, mülakat tekniği kullanılan çalışmalardan ve bilimsel araştırma tekniklerinden yararlanılmıştır. Mülakat uygulamasına geçmeden önce, soruların anlaşılabilirliğini kontrol etmek amacıyla örneklem grubundan bir kişiyle ön görüşme yaptık. Görüşme sonunda mülakat formunda eksik kalan soruları ve bazı ifadeleri düzenledik. Birinci bölümde

geçen kavram ve kuramlara bağlı olarak toplamda 32 soru hazırladık. Çalışmamıza yeterli veri sağlanması amacıyla mülakat sorularını katılımcılara görüşmelerden önce gösterdik. Görüşmeler sırasında katılımcıları yönlendirmeden kaçındık. Yeterli veri sağlamaları amacıyla soruları örneklendirdik ve soruların doğru anlaşılması için gerekli açıklamaları yaptık.

Araştırmamızın “bağımlı değişkeni” olan “dini grubun bireye etkisi”ni tespit etmek amacıyla mülakat soruları içinde iki durumu dikkate alan likert ölçeği (Arslantürk, Arslantürk, 2016: 302) kullandık (EK-2, EK-3). Etki derecesini tespit etmek amacıyla puanlamada “az”, “çok az”, “orta”, “fazla” ve “çok fazla” seçeneklerini belirledik. Bu şekilde, söz konusu dini grupların bireyleri ne derece etkilediklerini ortaya koymaya çalıştık.

2.3. EVREN VE ÖRNEKLEM

Çalışmamızın evrenini, İslami olan dini gruplar oluşturmaktadır. Dini grupların İslam’a bağlı olarak sınırlandırılmasının nedeni, içinde yaşadığımız toplumun büyük çoğunluğunun Müslümanlardan oluşmasıdır. Aynı zamanda, İslam çatısı altında farklı cemaat ve tarikatların sayısı oldukça fazladır. Yapılan araştırmalar, birçok kişinin böyle cemaat ve tarikatlara üye olduklarını ortaya koymuştur (<https://www.haberturk.com/gundem/haber/641873-turkiyenin-en-buyuk-cemaati-hangisi> [Erişim tarihi: 18/02/2021]).

Niteliksel araştırmalarda çalışma bulgularının hedefi genelleme olmadığı için örneklem kullanılmaz (Arkonaç, 2017: 40). Ancak, çalışmamızın evrenini oluşturan dini gruplar farklı bölgelere yayılmış durumdadır ve her gruptan bütün üyelere ulaşmak imkansızdır. Hem de dini grubun bireye etkisini ölçmek için bütün üyelerle görüşme yapmak zaman kaybı olacaktır. Bu nedenle dini gruplara mensup olan ve dini gruplardan ayrılan örneklem grubu, çalışmamız için yeterli olacaktır. Çalışmamızın amacı da çok veri toplamaktan ziyade, daha doğru sonuçlar elde etmemize yarayacak, küçük bir örneklem grubundan, geçerliği ve güvenirliği olan verileri toplamaktır. Bu sebeple “kota örnekleme” (Arslantürk, Arslantürk, 2016: 113, 114) tekniği kullanılarak evreni temsil edecek örneklem grubu seçilmiştir.

Çalışmamız, dokuz farklı dini gruba mensup on beş katılımcıyla yapılmıştır. C1 grubuna üç kişi, C2 grubuna üç kişi, C3 grubuna üç kişi, diğer C4, C5, C6, C7, C8 ve C9 gruplarına birer kişi mensuptur. Katılımcılardan dokuz kişi kadın, altı kişi erkek; altı kişi bekar, dokuz kişi evli; yedi kişi ilköğretim, bir kişi ortaokul, bir kişi lise, altı kişi

lisans, bir kişi de yüksek lisans mezunu. Katılımcılardan üç kişi ev hanımı, iki kişi emekli esnaf, bir kişi emekli işçi, bir kişi tekstilci, bir kişi sağıık memuru, biri çalışan toplam beş kişi öğretmen ve bir öğrencidir. Katılımcıların en küçüğü 17, en büyüğü 65 ve yaş ortalamaları 39'dur.

2.4. KATILIMCILARIN SEÇİMİ

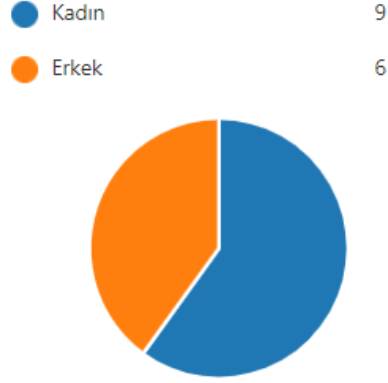
Mülakata katılan katılımcılar, üyelikleri devam eden dini grup mensupları ve dini gruptan ayrılanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların bir kısmı aile çevresinden bir kısmı da sosyal çevremdeki arkadaşlarımdan oluşmaktadır. Aile çevresinden katılan katılımcılar Denizli il merkezinde, diğerk sosyal çevreden katılan katılımcılar ise hem Denizli il merkezinde hem de farklı illerde ikamet etmektedirler. Bazı katılımcılara ulaşmada “kartopu yöntemi” (Aziz, 2017: 55) kullanılmıştır. Katılımcılar farklı yaş ve meslek gruplarına sahiptirler. Katılımcıların yanıtları, mensup oldukları dini grubun kodu, yaş ve mesleğe göre kodlanarak aktarılmıştır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Nitelikleri

Yaş	Cinsiyet	Medeni Durum	Eğitim Durumu	Meslek
34	Kadın	Bekar	Lisans Mezunu	Öğretmen
27	Kadın	Bekar	Lisans Mezunu	Öğretmen
26	Kadın	Bekar	Y. Lisans Mezunu	Öğretmen
22	Kadın	Bekar	Lise Mezunu	Öğrenci
60	Kadın	Evli	İlkokul Mezunu	Emekli
64	Erkek	Evli	İlkokul Mezunu	Emekli
17	Kadın	Bekar	Ortaokul Mezunu	Öğrenci
26	Erkek	Bekar	Lisans Mezunu	Öğretmen
47	Erkek	Evli	İlkokul Mezunu	Tekstilci
37	Erkek	Evli	Lisans Mezunu	Sağııkçı
35	Kadın	Evli	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı
58	Erkek	Evli	İlkokul Mezunu	Esnaf
65	Erkek	Evli	İlkokul Mezunu	Esnaf
45	Kadın	Evli	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı
35	Kadın	Evli	Lisans Mezunu	Öğretmen

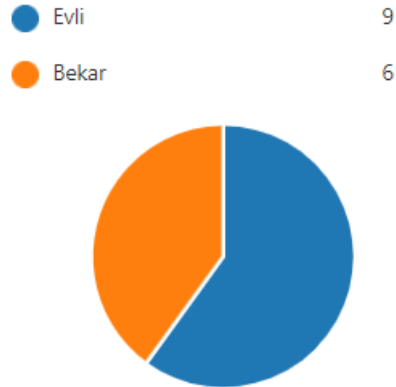
Katılımcıların demografik nitelikleri, mülakat formunda yer alan kişisel bilgi sorularıyla elde edilmiştir. Diğerk demografik niteliklerin yüzdelik dağılımları ise aşağıdaki grafiklerde gösterilmiştir.

Şekil 3: Katılımcıların Cinsiyet Dağılımı.

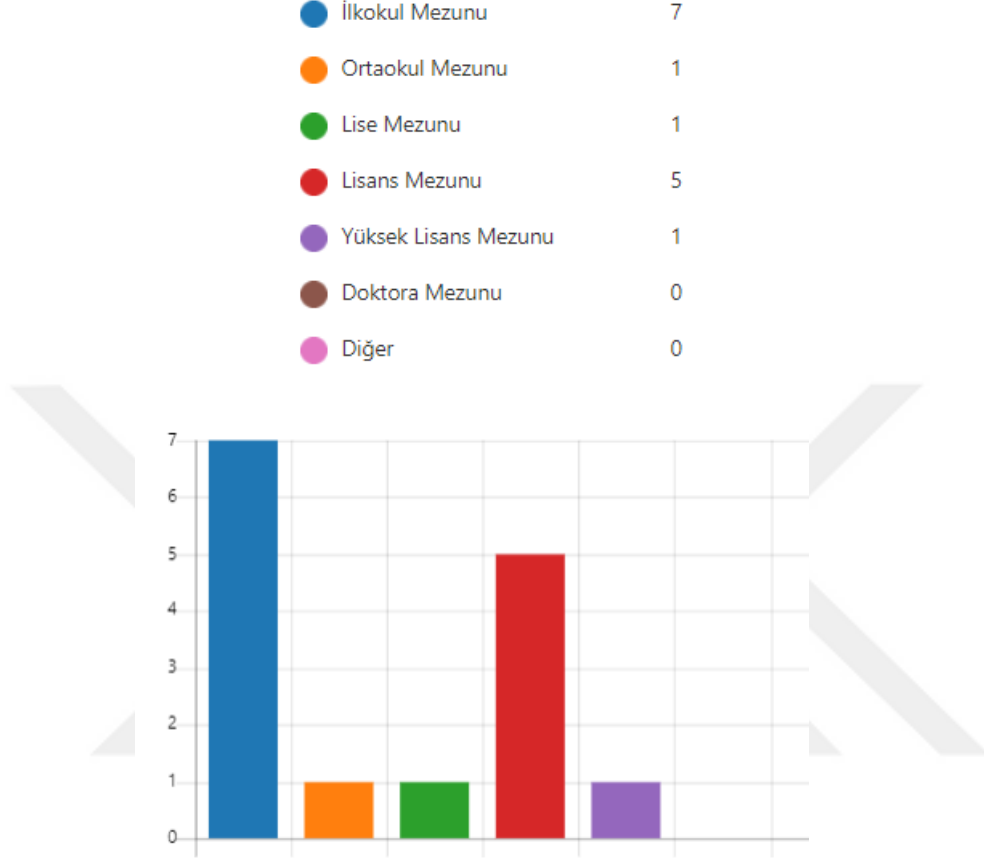
Katılımcıların cinsiyet dağılımlarında kadınların fazla olmasının nedeni, sosyal çevre ve arkadaş ortamından kaynaklanmaktadır. Dini gruplara katılmada cinsiyet farklılığı etkili olmamakla birlikte genellikle aile ve dini bilgi ihtiyacını karşılamak gibi sebepler etkilidir.

Şekil 4: Katılımcıların Medeni Durumları.

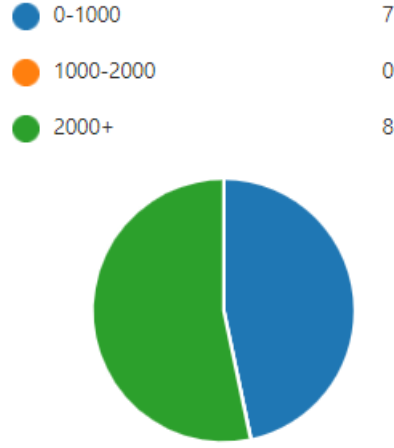
Katılımcıların dini gruplara katılmalarında medeni durumları etkili olmamıştır. Katılımcılardan sadece bir kişi evlilik dolayısıyla eşinin mensup olduğu gruba katılırken diğerleri kişisel tercih ya da aile sebebiyle dini gruplara katılmışlardır. Aynı ailede farklı dini gruplara mensup olan eşler de vardır.

Şekil 5: Katılımcıların Eğitim Durumları.

Eğitim durumu açısından dini gruplara mensubiyet en çok ilk okul mezunlarında görülmektedir. İkinci sırada ise lisans mezunları yer almaktadır. Bu durum, dini gruplara katılımı eğitim durumunun etkisinin, kişisel tercih ve arayış içinde olmaktan daha az olduğunu göstermektedir.

Şekil 6: Katılımcıların Aylık Gelir Durumları.

Katılımcılardan aylık gelir durum bilgilerinin alınmasının nedeni, dini grupların bağış ya da gönüllük beklentisi içinde olup olmadıklarını tespit etmektir. Bu bağlamda, aylık gelir durumu olan katılımcılardan maddi bağış yapmaları beklenirken, gelir durumu olmayanlardan ise gönüllü faaliyetlere katılımları beklenmiştir.

2.5. KATILIMCILARIN GÖRÜŞME SORULARINA VERDİKLERİ YANITLAR VE YANITLARIN YORUMLARI

Gruba katılmanıza etki eden olay ya da durum nedir?

Katılımcıların dini gruplara katılmalarında anne, baba ve eş gibi ailevi durumlar, dini bilgi ve ibadetleri öğrenme ya da eksikliğini tamamlama isteği gibi kişisel tercihler ve arkadaş ortamı gibi sosyal çevreler etkili olmuştur. Bu konuda katılımcıların genel ifadeleri şu şekildedir:

“Dini konulardaki eksikliğimi kapatmak ve dini uygulamalara dair devamiyet için gruba katıldım.” (C1, 34, Öğretmen)

“Çevremde grupta olanlar vardı. Onları daveti ile katıldım.” (C1, 27, Öğretmen)

“Ailemin talebiyle katıldım” (C2, 26, Öğretmen)

“Okuldan arkadaşlarım sayesinde grubu tanıdım” (C2, 22, Öğrenci)

“Kardeşimin vefatından sonra dine yönelmeyi ve Kur’an öğrenmeyi istedim.

Bunun için kursa başladım ve orada bu grupta tanıştım” (C4, 60, Ev hanımı)

“Çevremin teşvikiyle gruba katıldım” (C5, 64, Emekli)

“Hafızlık için farklı cemaatlerin içinde bulundum” (C6, 17, Öğrenci)

“18 yaşımda lise son öğrencisiyken çevremde yaşanan manevi bozukluğun farkına vardım ve rahatsız oldum. Manevi boşluğa düşmüştüm. Kurtuluş istedim Allah’tan ve dua ettim. Bir gün bir hocayla karşılaştım. Giyimi dikkatimi çekti ve gidip konuştum. Onunla sohbet katılmak istediğimi söyledim. Sohbet katıldıktan sonra ilgim alakam arttı. Bu sayede gruba katıldım.” (C7, 26, Öğretmen)

“Arkadaşlarım sohbet katılma davet etti” (C1, 47, Tekstilci)

“Ailem zaten gruba mensuptu, ben de çocukluğumdan beri gruptayım” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Ben arayış içindeydim ve eksiklik hissediyordum. Evde oturmamam lazım diye düşünüyordum. Bulunduğum sitenin mescidinde toplandıklarını görüyordum. Ben de katılmak istedim. Katılanlardan birine katılıp katılamayacağımı sordum. Bundan memnun olacaklarını belirttiler. Ben de katıldım. İlk katıldığım sohbette hoca, sohbet halkasına dışarıdan katılanların giremeyeceği konusunda olumsuz tepki gösteren diğer sohbet hocalarını eleştirdi ve böyle yapılmaması gerektiğini belirtti. Bu da benim hoşuma gitti o nedenle gruba katıldım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Eşim bu gruptaydı, evlendikten sonra ben de katıldım” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Kendim araştırdım bana bu cemaat doğru geldiği için katıldım.” (C8, 58, Emekli)

Kişilerin dini gruplara katılmalarına etki eden sebepler, kişisel tercihler gibi içsel etkenler ve aile ve arkadaşların daveti gibi dışsal etkenlerdir. Kişiler, dışsal bir etki olan arkadaşlarının daveti, grupların, üye toplama amacıyla mensuplarının yeni üyeler kazanmalarını teşvik etmeleriyle ya da mensupların, sosyal ilişkilerinin samimiyetiyle arkadaşlarını kişisel olarak gruba davet etmeleri üzerine farklı etkenlerle dini gruplara katılmışlardır. Bu durumda sosyal etki tek yönlü görünse de katılımcıların kişisel tercih ve istekleri de gruba katılmalarında önemli bir etkidir.

Gruba Katılmanız aile, arkadaş ve akraba gibi sosyal ilişkilerinizi nasıl etkiledi?

Dini gruba katılma durumu, katılımcıların çoğunda aile ilişkileri ve akraba ve arkadaş gibi sosyal ilişkileri etkilemezken birkaç kişinin ailesiyle arası açılmış, birkaç kişinin de aile ilişkileri daha samimi hale gelmiştir. Birkaç katılımcının bu konuda dikkat çeken ifadeleri şu şekildedir:

“Ailemle aram açıldı, istemediler” (C2, 22, Öğrenci)

“Ailemle pek haşır neşir değildim, genellikle odama kapanırdım. Annemle zıttım. Babamla selam verirdik. Gruba katıldıktan sonra ilişkilerimiz daha yakınlaştı.

Sohbetlerde sıla-i rahimin önemi vurgulandığı için aile ilişkilerim yakınlaştı. Kardeşlerime verdiğim değer arttı. Tarikata değil tarikatın İslami değerlerine bağlıyorum bunu. Çünkü çevremizde böyle bilgiler yoktu.” (C7,26, Öğretmen)

“Ailem ve arkadaşlarım başta yadırgadılar ve ön yargılı davrandılar. Ama zamanla alıştılar ve sevdiler” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Aileme vakit ayırmadığım zamanlarda bu durum olumsuz etkiledi” (C1, 27, Öğretmen)

Kişilerin dini gruplara katılmaları kişilik özelliklerini etkilediği gibi aile ve arkadaş ortamındaki sosyal ilişkilerini de hem olumlu hem olumsuz yönde etkilemiştir. Katılımcıların sosyal çevrelerindeki kişilerin dini gruplara bakış açısı olumlu olanlar, yakınlarının dini gruba katılmalarından memnuniyet duyarlarken, bakış açısı olumsuz olanlar, yakınlarının mensupları grubu eleştirmelerine etki etmiştir.

Gruba katılma/üyelik şartları (sakal bırakma, tesettüre girme, dini tören, mekân/kişi ziyareti vb.) davranışlarınızı nasıl etkiledi?

Dini grupların bazılarında bulunan istihare, el öpme, tevbe alma, namaz kılma, tesettür ve giyime özen gösterme gibi gruba katılım şartları da bireyleri etkileyebilmektedir. Bu konuda bazı katılımcıların dikkat çeken ifadeleri şu şekildedir:

“Tesettürüme daha fazla dikkat etmem gerekti, helal ve haram noktasında ve sosyal ilişkilerimde daha dikkatli olmayı sağladı.” (C1, 27, Öğretmen)

“Bazı sohbet ve kermes gibi aktivitelere sadece tövbe alanlar katılabiliyor, bazı sohbetler de herkese açık.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Grup aktivitelerine düzenli ve uzun süreli katılım tam üyelik sağlar. Ben de uyum gösteriyorum.” (C5, 65, Emekli)

“Gruba katılmak isteyen kişi, topluluktaki kişileri şahit kılarak açıktan işlediği günahlara tövbe eder ve tövbesiyle ilgili sözleşmeye benzer bir kâğıt imzalar. Sonra eve gider gusül abdesti alır ve namaz kılar. Namazdan sonra ölüm rabıtası yapar. Ölüm rabıtasında öldüğünü, Azrail'i gördüğünü, ailesinin acısını, tabutunu, Münker ile Nekir meleklerini ve kıyametin koptuğunu düşünerek bünyesinde hissetmeye çalışır ve tövbesinin üstünde kalmaya çalışır. Sonunda samimi bir şekilde dua eder ve kimseyle konuşmadan kibleye yatar. Hz. Muhammed ya da Şeyhle ilgili rüyalar görür ya da Şeyhin kabul edildiğine dair rüya görmesi gerekir. Ölüm rabıtası beni çok etkiledi. Bir anda ölümü düşünmek çok zor oldu. Nasıl öleceğimi düşündüm. Rabıtadan sonra dua ettim. Kalbimdeki korkular zamanla gitti. Allaha ve tarikat liderime olan muhabbetim arttı.” (C7, 26, Öğretmen)

“Önce istihare yapılıyor, onaylanırsa gruba katılacak kişi dini tören ve ibadetler konusunda önce ders alınması gerekiyor. Bunlar olmazsa da sadece sohbete katılıyor ama bazı ibadet törenlerine katılamıyor. Ben de bu aşamalardan geçerek gruba katıldım.” (C8, 58, Emekli)

“Hacı babamızın elini öptük, Hacı babamız bir kâğıt verdi, kâğıtta bazı tesbihler vardı onları çekip dua edin dedi. Tövbe etmemizi istediler. Ben de bunları yaparak gruba katıldım.” (C9, 65, Emekli)

“Beş vakit namaz kılmamı istediler ve tesettürlü olmak önemliydi. Ben de zaten hem tesettürlüydüm hem de namaz kılıyordum. Benim açımdan bir değişiklik olmadı.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Üyelik şartı yok” (C1, 47, Emekli/ C3,37, Sağlık Memuru/ C3, 35, Ev Hanımı)

Gruba katılım şartları dini uygulamalar olduğu için, gruba katılmak isteyenler bu şartlarda olumsuz bir durum olmadığını düşünerek şartlara uyum göstermişlerdir. Bazı katılımcılar gruba katılımında herhangi bir katılım şartı olmadığını ifade etmişlerdir. Ancak aynı gruba mensup başka bir katılımcı gruba katılımında birtakım şartların bulunduğunu ifade etmiştir.

Mensup olduğunuz gruptaki statünüz (konumunuz) nedir/neydi ve gruba üyelik süreniz gruptaki statünüzü nasıl etkiledi?

Grup yapılarının çoğunda görülen statü ve rol farklılıkları bu gruplarda da vardır. Katılımcıların mensup oldukları gruplardaki statü farklılığı genel olarak hoca-talebe ilişkisine benzemektedir. Hoca olabilmek için de grup içinde dini eğitim almak gerekir. Uzun süreli grup mensubiyeti statü değişikliğine yol açmaz. Bu konuda bazı katılımcıların dikkat çeken ifadeleri şu şekildedir:

“Yirmi beş yıldır grup mensubuyum ama konumum değişmedi. Sadece vakıfta eğitim alanlar ders verebiliyorlar” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“On yıldır cemaatteyim, bazı sohbetlere hoca olarak katılsam da genelde dinleyici olarak katılıyorum.” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Yaklaşık yirmi yıldır grup üyesiyim, ilkokul bitince beş yıl grup içinde dini eğitim alarak hoca oldum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Salavat ve bazı zikirlerle hazırlık/alıştırma aşaması var, zamanla sadece zikirlerin sayısı artıyor.” (C6, 17, Öğrenci)

“Gruba katıldıktan sonra bazı kuralların katılığını esnetmek amacıyla sorumluluk alarak statümü yükselttim” (C1, 34, Öğretmen)

Genel olarak birçok grupta statünün yükselmesi normlara uymayı ve sorumluluk almayı azaltırken örneklem grubundaki kişilerin statülerinin hoca olarak değişmesi, ders vermek ve başkalarına örnek olmak gibi daha çok sorumluluk almalarına etki etmiştir. Bu durum, dini grupların özellik ve yapılarına bağlı olarak, üyelere yüksek statü ve sorumluluk verilmesiyle üyelerin gruba bağlanmalarını amaçlayan görüş ve araştırmalarla örtüşmektedir. Ayrıca katılımcıların ifadeleri, grup ideolojisinin iyi ve doğru olduğuna yönelik çalışmaların, grup içi eğitim yoluyla aktarıldığını göstermektedir. Ancak tüm bunlar, bireysel ve kültürel özelliklere göre değişiklik göstereceğinden genelleme yapılması doğru olmayacaktır.

Mensup olduğunuz grubun liderine ya da yönetici konumundaki üyelere itaat ya da itaatsizlik konusunda ne düşünüyorsunuz?

Dini grupların temel özelliklerinden olan itaat ve itaatsizlik konusu da katılımcılar tarafından farklı açılardan değerlendirilmiştir. Kimine göre grup liderine ya da yüksek statüdeki birine itaat etmek çok önemli, kimine göre sadece dini konularda mantıklı gelen hususlarda itaat edilebilir, kimine göre de başka birine itaat etmek saçmalık olarak düşünülmektedir. Bu konuda katılımcıların dikkat çeken ifadeleri şu şekildedir:

“İbadet ve yardımlaşmalar konusunda itaat ederdim. Onun dışında kafama uymayan şeyleri yapmazdım”. (C1, 27, Öğretmen)

“İtaat-itaatsizlik kelimesini doğru bulmuyorum. Gönüllülüğün esas olması gerektiğini düşünüyorum. En çok çelişkiye düşüren bu kavram oldu.” (C1, 34, Öğretmen)

“İnsanın içine sinmediği konular varsa itaat etmemeli.” (C1, 27, Öğretmen)

“Tam bir itaat gösterilmesi gerektiğini düşünmüyorum, herkes ne kadar ne yapabilirse bana göre.” (C2, 22, Öğrenci)

“Dini konularda itaat etmek gerekir, önemli olan Allah’a itaat etmektir.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Grupta bir lider yok ve itaat bekleyen birileri yok. Sadece ders veren hocalar var. Herkes aynı konumda.” (C5, 64, Emekli)

“İtaat beklentisi olmadığı için olumsuz ya da olumlu bir düşüncem yok, saygısızlık olmadığı sürece itaatsizlik olabilir. Bu konuda ayrımcılık ve baskı da olmuyor.” (C6, 17, Öğrenci)

“Grubun liderine itaatin sonsuz olduğunu düşünüyorum kendi açımdan. Sahabe Rasulullah’ın, Allah’ın emri dışında emir vermeyeceğini bildikleri için itaat

etmişlerdir. Ben de öyle düşünüyorum. Ama alt tabakadaki kişiler için aynı şeyi düşünmüyorum. Duyduğum bir meseleyi irdelerim, gönlüme uymadıysa grubun liderine ya da güvendiğim birine ulaşmaya çalışırım. Hayatlarını kesin bildiklerime itaat ederim. Tanımadığım kişileri sorgularım.” (C7, 26, Öğretmen)

“İtaat konusunda bir baskı olmuyor. İtaatsizlik de olmadı, tanıdığım hocalara duyduğum saygıdan dolayı itaatsizlik yapmadım.” (C1, 47, Tekstilci)

“Bize göre itaatsizlik nasipsizliktir. Sohbetini dinlediğim kişi ehli sünnettir. Etrafındaki insanları yanlış yöne sevk etmez. Hocasına itaat etmeyen ahiret noktasında zarara uğrar.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Bizim için emir demiri keser. İtaatsizlik yapılmamalıdır. İtaatin, insanın manevi derecesini yükselttiğine inanıyorum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“İtaat edilecek konuyu önce araştırırım, aklıma yatarsa denileni yaparım.” (C8, 58, Emekli)

“Aklıma yatmayan şeylere karşıyım. Sadece ortamda huzuru bozacak şeylerden kaçınıyorum, sessiz kalıyorum ama uymuyorum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Benden bilgili olduğunu düşündüğüm kişilere saygı duyarım. Ama aklıma uymuyorsa kendi bildiğim şeylere göre hareket ederim.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcıların itaat konusundaki düşünceleri, mensup oldukları grup yapılarından, kendi bireyselliklerinden ve grup içinde verilen eğitimlerden etkilenmiştir. “Dini gruplar ve yeni dini hareketler” başlığında ele aldığımız gibi, grup üyelerinden tam teslimiyet beklentisi, yapılan ders ve sohbetlerde bilgi sahibi kişilere itaat etmenin önemine ya da itaatin aslında Allah ve Resulüne olması gerektiği konusunda vurgu yapılmıştır. Ancak Allah ve Resulüne itaat etmek dolaylı olarak grubun liderine de itaat etmeye işaret edecek şekilde yorumlanmıştır. Böyle bir durumda grup liderlerinin Kur’an’ı ve sünneti anlatmalarından, açıklamalarından dolayı, liderlerin onlara uydukları gerekçesiyle hata yapmayacaklarına, art niyetli olmayacaklarına, insanları yanlış yönlendirmeyeceklerine inanılır. Sohbetlerde de bu duruma vurgu yapılarak dolaylı yoldan grup liderine itaat etmenin de önemli olduğu vurgulanmıştır.

Mensup olduğunuz grubun sizden beklentileri tutum ve davranışlarınızı nasıl etkiliyor?

Dini grupların mensuplarından bağış yapmaları, gönüllü faaliyetlere ve yardımlaşmalara, grup içi sohbet, ders ve aktivitelere katılmaları, dini ibadetleri yerine

getirmeleri ve sosyal hayatla ilgili bazı beklentileri vardır. Bu soruya verilen yanıtlar arasında katılımcıların dikkat çeken ifadeleri şu şekildedir:

“Haftalık sohbetlere, kermes hizmetlerine katılmak gibi beklentileri var. Ben zaten böyle istiyordum o yüzden yadırgamadım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Sadece dini görevleri yerine getirmemizi bekliyorlar. Gece namazları ve nafile namazları kılmamızı bekliyorlar. Bu beklentiler maneviyatımı artırıyor ve memnun oluyorum.” (C9, 65, Emekli)

“Bağış beklentisi olur ve diyanetten bağış toplanmak istendiğinde bizden farklı camilere dağılıp toplanmasına yardım etmemiz beklenir. Biz de elimizden geldiğince katılıyoruz.” (C8, 58, Emekli)

“Haftalık ve günlük ibadetlere katılmamız bekleniyor. Bu konuda ben de uyum göstermeye çalışıyorum. O beklentileri ikaz gibi hissediyorum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Evladlarımıza dini öğretmek. Nesilleri ehli sünnet yetiştirmek, dinimizi en güzel şekilde yaşamak, öğrencilere de yardımcı olmak. İmkânı olanlardan bağış yapması beklenir.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Bağış desteği bekleniyordu biz de yardımcı oluyorduk, kitap okumamızı bekliyorlardı, gönüllü faaliyetlere katılma beklentisi vardı, ibadet ve dini törenlere de katılma beklentisi vardı, bu beklentiler beni iyi yönde etkiledi, elimden geldiği kadar ibadet noktasında katıldım. İnsanları bir araya toplayan aktivite ve ibadetlere katılımı artıran uygulamaları başkalarının da yapmasını bekliyorum.” (C1, 47, Tekstilci)

“Mensup olduğumuz grubun adaplarını yaşamamız, halim selim olmamız, insanları alttan almamız ve ahlaki olarak bunu elimizden geldiğince devam ettirmemiz beklenir. Çünkü hocamız, bana küfredenle bile mücadele etmememizi söyledi. Zorlandım bu konuda ama bu durum nefsimle mücadelemi artırdı. Sakin davranmaya çalıştım. Cümlelerimle şahsıma yapılan saldırılara müdahale ettim ama zamanla susmaya başladım. Tepki vermemeye başladım.” (C7, 26, Öğretmen)

“Dersleri yapmak, sohbetlere katılmak gibi beklentileri var. Ama beni etkilemiyor.” (C6, 17, Öğrenci)

“Grup aktivitelerine ve derslere katılım beklenir. Ben de uyum gösteriyorum.” (C5, 64, Emekli)

“Maddi gelir sağlayacak aktivitelere katılım beklentisi oluyor, müsait olursam katılmaya çalışıyorum.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“En başta okumamı istemediler bende ikna olmuşum üniversite okumanın doğru olmadığı noktasında ama sonra ayrıldım zaten gruptan.” (C2, 22, Öğrenci)

“Açıktan olmasa da kızların okumaması konusunda bir beklenti var. Kadın erkek ilişkilerinde haremlik selamlığa dikkat edilmesi bekleniyor. Ben zaten haremlik selamlığa dikkat ediyordum ama okuma noktasında kendi istediğimi yaptım.” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Grup içi etkinliklere katılım sağlanması bekleniyor.” (C1, 34, Öğretmen)

Dini yönlü beklentiler mensuplar açısından manevi huzur ve düzenli bir dini hayat sağlaması açısından önemli olsa da mensupların özellikle haftalık ve günlük grup aktivitelerine düzenli katılımlarının beklenmesi, grubun dağılmasını önlemek, grup bütünlüğünü korumak, grubun devamlılığını sağlamaktır. Bu şekilde grup üyeleri, grup içi faaliyetlerle meşgul edilerek farklı düşüncelerle karşılaşmaları engellenmiştir. Grup içi ders ve sohbetlerde birlik beraberliğe, birlikte hareket etmeye, grubun bütünlüğüne, devamlılığına sık sık vurgu yapılarak bu fikirler canlı tutulmaya çalışılmıştır. İfade edilenler eleştiri niteliğinde olsa da dini grup mensupları kendi istek ve tercihleriyle bu gruplara katılmaktadırlar. Mensuplar, grup içinde aynı düşünceyi paylaştıkları kişilerle birlikte olmaktan, grup faaliyetlerinde bulunmaktan mutlu ve memnun oldukları için dini gruplara katılmaktadırlar. Grup beklentilerinin, bireyselliğini engellediğini düşünen kişiler de mensup oldukları gruplarından ayrılmışlardır.

Mensup olduğunuz grup için ailenizden, vaktinizden vb. konularda fedakârlık yapmanıza etki eden nedir?

Dini grup mensupları, grup içi aktivitelere, sohbetlere, kermeslere katılarak eşlerine, çocuklarına, anne-babalarına ve kendilerine ayıracakları vakitlerinden ya da bağış yaparak ekonomik fedakarlıklarda bulunurlar. Bu fedakarlığa etki eden sebepler de bireysel tercihler, dini duygular ve dini grup yönlüdür. Katılımcıların bu soruya verdikleri yanıtlar ise şu şekildedir:

“Dini konulara eğilim ve o konularda kendini geliştirme.” (C1, 34, Öğretmen)

“Mensup olunan grup vasıtası ile Allah rızası için bir şeyler yapma isteği.” (C1, 27, Öğretmen)

“Hayır yapma, yapılan iyiliklere katkı sağlama, Allah’ın rızasını kazanma ve arkadaşlarla vakit geçirme düşüncesi fedakârlık yapmama etki ediyor.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Allah’ın rızasını kazanmak için dini duygularla fedakârlık yapıyorum.” (C5, 64, Emekli)

“Allah rızasını kazanmak için beklentiye girmeden hocalık yaptım. Akşamları yatılı kaldım.” (C6, 17, Öğrenci)

“Hocaların vereceği sohbet ve bilgilerin hayatımı nasıl değiştireceği düşüncesi beni etkilediği için fedakârlık yaparım. Hatta bazen sabahlara kadar sohbette kalırız. Bunun için bazen eve bile gitmem.” (C7, 26, Öğretmen)

“Allah rızasını kazanmak için fedakarlıklar yaptım. Başkaları istediği için değil.” (C1, 47, Tekstilci)

“Hoşuma gidiyor, bana emek verdiler, bundan dolayı fedakârlık yapıyorum.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Gönüllü olarak katılıyorum, bu durumdan rahatsız olmuyorum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Yurtlarda öğrenci yetiştirildiği için öğrencilere faydalı olabilmek için fedakârlık yapıyoruz. Çünkü o öğrencilerin maddi imkanları yok ve burslu okuyorlar. Biz de Allah rızası için katkıda bulunuyoruz.” (C8, 58, Emekli)

“İnsanlara hizmet etmek dini bir görevdir. Allah rızasını düşünerek yapıyorum. Halka hizmet hakka hizmettir.” (C9, 65, Emekli)

“Kermesten kazanılan paralar hafız öğrenciler için harcanıyor. Ben de hayrım olsun düşüncesiyle Allah rızası için yapıyorum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Gruba girerken dini bilgimi artırmak için katıldım. Daha çok şey öğrenme düşüncesi vaktimden fedakârlık yapmamda etkili oldu.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcıların büyük çoğunluğu Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla ve dini duygularla çeşitli fedakarlıklar yapmışlardır. Bu konuda grubun etkisi, dini duyguları, fedakârlık yapmayı, iyiliği, yardımlaşmayı öne çıkaran grup içi dersler ve sohbetlerdir. Dini grup mensupları da tek başlarına yeterli olmayacaklarını düşünerek birlikte hareket etmeyi daha faydalı bulmuşlardır. İyilik yapmak ve fedakârlık yapmak insanlara kendini iyi hissettirir, benlik saygılarını yükseltir ve hayatta bir amaçları olduğunu düşündürerek yaşamlarına anlam katar. Dini grupların, üyelerinden fedakârlık beklemeleri ve bu fedakarlıkları sohbetlerde, derslerde sıkça telkin etmeleri hangi amaç ve niyetle yapılırsa yapılsın, bireysel tercihler ve duygular bu konuda daha etkilidir.

Mensup olduğunuz grup, ibadetlere katılımınızı nasıl etkiledi?

Birçok insan, dini bilgi edinmek, özellikle namaza başlamak için ve ibadetleri düzenli olarak yerine getirmek amacıyla dini gruplara katılırlar.

“Öğrendiğim bilgilerden sonra yaptığım ibadetlerden daha çok manevi zevk almaya başlamıştım. Bu da ibadetleri artırmamı sağladı.” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Yapılan tavsiyelerle ibadetlerim arttı. Yapıp yapamadığımızı bazen soruyorlar, Kur’an hatimlerinde başış yapılacağı için de takibini yapıyorlar. Bu nedenle yapmaya dikkat ediyordum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Hocamız beşe beş katın diyerek tavsiyede bulunurdu. Sohbetlerde işlenen konulardan sonra ibadetlere katılımım arttı.” (C9, 65, Emekli)

“Yapılan tavsiyelerden sonra ibadetlerimde artış oldu.” (C8, 58, Emekli)

“Sohbetlerin etkisiyle eksiklerimi bulup tamamladım ve ibadetlerim arttı.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“İbadetlerimi yerine getirilmem konusunda ikaz edildim. Hem de bu konuda sohbetler yapıldı ve dersler verildi.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Namaz kılmamı istediler, sohbetler ve okuduğum kitaplar da etkiledi.” (C1, 47, Tekstilci)

“İbadetlere bakış açım değişti. Önce zorunlu olarak düşünüyordum. Yapmazsan şöyle böyle olur düşüncesine bakış açım değişti. Namazdan sonraki manevi huzur hayatıma idrak olunca anladım. Sohbetlerde bu konular işlenerek bunu bize idrak ettirdiler. Yemeyi içmeyi severim bu yüzden oruç tutmak zor gelirdi. Ama öğrendikçe bakış açım değişti.” (C7, 26 Öğretmen)

“Yapılan sohbetlerden etkilenecek ibadet uygulamaları arttı.” (C6, 17, Öğrenci)

“Gruptaki sohbetler, uyumlu arkadaşlıklar ibadetlere katılımımı artırdı.” (C5, 64, Emekli)

Diğer durumlarda olduğu gibi ibadet konusunda da grup içi sohbetler ve dersler etkili olmaktadır. Bazı üyeler dinledikleri sohbetlerden bazıları da aldıkları ikazlardan ya da tavsiyelerden etkilenebilirler. Ancak, katılımcıların dini gruba katılma niyetleri zaten ibadet hayatlarında değişiklik ve düzen oluşturmak olduğu için dini grup üyeleri kendilerini bu etkiye açmışlardır.

Mensup olduğunuz grup, giyim ve dış görünüşünüzde değişiklik yapmanıza nasıl etki etti?

Dini gruplara katılan üyelerin büyük çoğunluğu giyim ve dış görünüşlerinde değişiklik yapmaktadırlar. Grup içi sohbetler bu konuda etkili olsa da grubun diğer üyelerinin giyimleri de bu duruma etki etmiştir. Gruba yeni katılan üyeler bulundukları ortamdan ve etraflarındaki kişilerden etkilenecek uyum sağlamak istemişlerdir. Katılımcıların verdikleri yanıtlarda da bu etkileri görmek mümkündür.

“Üyeleri gözlemleme ve onlardan etkilenecek değişim yaptım.” (C1, 34, Öğretmen)

“Sohbetler, tesettürüme daha dikkat etmem konusunda etkiledi.” (C1, 27, Öğretmen)

“Yapılan dersler etkiliyor. Ve grubun umumuna tabii olmak hissi geliyor.” (C2, 26, Öğretmen)

“İlk katıldığım zamanlar pantolon giyiyordum, uyarıldım, zamanla pantolon giymeyi bıraktım. Sohbetlerden de etkilendim ve ferace giymeye başladım” (C2, 22, Öğrenci)

“Öyle değişiklikler olmadı. Grupta herkes özgür.” (C5, 64, Emekli)

Giyimimi kuşamımı kendim tercih ettim. Bu hayatı seviyorum. Böyle daha maneviyatlı hissediyorum.” (C7, 26 Öğretmen)

“Bıyık bıraktım ve giyimime dikkat ediyorum.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Ben zaten kapalıyım ve çarşaf giyenleri görünce çok beğeniyordum. Cemaate katıldıktan sonra bir tefsirle karşılaştım. Okuyunca baştan aşağı kapanma konusundaki yorumdan etkilenererek kendi isteğimle kapandım.” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Ben zaten değişiklik istiyordum ve aile olarak da böyle yetiştiğim için pantolon giymemeye dikkat ediyorum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Kısa kollu giymemeye özen gösteririm. Çünkü sohbeta gelen çoğu kişi uzun kollu gelir ben de uyum sağlamaya çalışırım.” (C9, 65, Emekli)

“Etrafımdaki insanların giyiminden etkilendim ve sakal bırakıp bol pantolon giymeye başladım.” (C8, 58, Emekli)

Diğer grup üyelerine uyum sağlamanın farklı nedenleri vardır. Diğer üyelerden etkilenererek giyim ve dış görünüşlerinde değişiklik yapan üyeler, farklı görünüp dikkat çekmek istemedikleri için ortama uyum sağlamışlardır. Giyim kuşam ve davranış açısından benzer kişilerin çoğunluğu da değişiklik yapmak isteyen üyelere kolaylık sağlamıştır.

Mensup olduğunuz grubun, hangi konularda iradenizi etkilediğini, davranışlarınıza kısıtlamalar getirdiğini düşünüyorsunuz?

Dini gruplar, eş seçimlerinde, hangi partiye oy verecekleri, hangi bölümde eğitim görecekları ne giyecekleri ne yiyecekleri gibi birçok konuda üyelerinin iradelerini ya da davranışlarını etkilemek isterler ya da etkilerler. Bu konuda bazı katılımcıların bu soruya verdikleri yanıtlar şu şekildedir:

“Siyasi görüş, sosyal ilişkiler, sosyal aktiviteler konusunda kısıtlamalara gidilmişti.” (C1, 34, Öğretmen)

“Her yönden en son kararı yine kendim verdiğim için herhangi bir kısıtlama olduğunu söyleyemem. Sadece bu konularda konuşmalar olurdu ama kimsenin bana karşı kısıtlayıcı bir tutumu olmadı.” (C1, 27, Öğretmen)

“Eş seçimi, meslek ve tesettür konusunda iradeyi etkileyen durumlar oluyor.” (C2, 26, Öğretmen)

“Okul konusunda etkilediler ve bende etkilendim. O sene üniversiteye gitmedim, eş seçimi noktasında ise ben maruz kalmadım ama şahit oldum. Eş seçiminde kendi gruplarına dahil olması şartını önemsiyorlar ve o şekilde yönlendiriyorlar.” (C2, 22, Öğrenci)

“Grupta bir kısıtlama yok. Özgür iradeye müdahale edilmiyor.” (C5, 64, Emekli)

“Başka bir grupta (C10) siyasi konularda böyle bir durum vardı. Ama yaşım tutmuyordu. Benim irademi etkileyen başka grup olmadı.” (C6, 17, Öğrenci)

“Kız arkadaşlarla telefonda görüşürüz ama ferdi olarak tek başıma görüşmüyorum artık. Konuşmalarımız da ciddidir. Bazı akrabalara selam vermek bile istemiyordum ama tarikat olmasa ziyarete bile gitmezdim. Hocamız özellikle bizi kışkırtanlara tepki vermememizi istediği için kızgınlık tepkimi tam olarak gösteremiyorum. Bazen şikayetçiyim bu durumdan.” (C7, 26 Öğretmen)

“İrademi etkileyen bir durum olmadı.” (C1, 47, Tekstilci)

“İrademizi etkileyen bir durum yok. Herkes özgürce istediğini yapabiliyor.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Ben meslek edindikten sonra gruba girdim ama yetişen öğrencileri hafız ve imam olarak yetiştirmeye çalışıyorlar. Bunun öğrenciler açısından iradelerini etkilediğini düşünüyorum. Kadın erkek ilişkilerinde de dikkat edilmesini istiyor ama esnaf olduğum için uymuyorum.” (C8, 58, Emekli)

“Bizim grubumuzda herhangi bir kısıtlama ya da irademizi etkileyen bir durum olmuyor.” (C9, 65, Emekli)

“Çalgılı düğünlere gitmemizi istemiyorlar ama yakın akraba olunca dikkat edemiyoruz. Seçim zamanında son gün emir niteliğinde belli bir partiye oy verilmesi için haber gelmiş. Bu durum bana çok ters geldi, rahatsız oldum ve uymadım. Ama arkadaşlığımı bozulmasın diye o an ortamdan uzaklaşarak sessiz kaldım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Kızların okuması konusunda zorlama olmasa da içten bir isteksizlik söz konusu. İlahiyat okuma konusunda da felsefe ağırlıklı olduğu için pek sıcak bakmıyorlar. Ama ben yine de örgün olarak okudum.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Üyelerin iradelerini etkileme ve davranışlarını kısıtlama durumu, dini grubun lideri ya da yetkili sayılabilecek kişiler tarafından yapılmıştır. Bu durum kişisel düzeydeki bu kısıtlamaların gruba mal edilmesine sebep olmuştur. Hem de gruplar kendi ideolojilerini gerçekleştirmek için çeşitli açılardan üyelerini yönlendirmek istemişlerdir.

Mensup olduğunuz grubun temel normları (kuralları) davranışlarınızı nasıl etkiliyor?

Toplumda örf, adet ve görgü kuralları olduğu gibi dini grupların da kendi içinde yazılı olmayan ama grup üyeleri tarafından bilinen ya da fark edilen birtakım kuralları vardır. Kurallara uyma konusunda kendilerini baskı altında hisseden, ortama uyum sağlamak isteyen ve kendilerine göre bazı kuralları esneten üyeler vardır. Bu konuda katılımcıların ifadeleri şu şekildedir:

“İnternet kullanmamak gibi gereksiz olduğunu düşündüğüm bazı kurallara uymuyordum” (C1, 34, Öğretmen)

“Dini konularda daha fazla dikkat etmemde etkili oldu.” (C1, 27, Öğretmen)

“Davranışlarımda daha hassas olmaya gayret gösteriyorum.” (C2, 26, Öğretmen)

“Ben çok fazla kurallarına uymadım, sosyal hayatım değişmişti.” (C2, 22, Öğrenci)

“Grubun kurallarına uymaya çalışıyorum.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Temel kural yok bu yüzden davranışlarımızı etkilemiyor.” (C5, 64, Emekli)

“Ben farklı gruplarda bulundum. Hepsindeki kurallar farklıydı. Gruplardan birinde (C11) kursa başı açık girmek yasak. Telefon kullanmak yasak, sohbete katılım zorunlu, giriş çıkış saatlerine ve vaktine uymak gerekli. Hocalara sosyal medyada foto paylaşımı yasak. Müzik dinlemek yasak. Uymayanlar vardı ama ben de uyum gösterdim. Başka bir grupta (C12) da tesbih saklama vardı, yani kimsenin tesbihi görmemesi gerekiyordu. Bu bana uymadı.” (C6, 17, Öğrenci)

“Tek kural gördüm. Yatsı namazından beş dakika önce kapılar kapanır ve kimse alınmaz. Gelen giden çok oluyor diye şikâyet edildiği için böyle bir kural koyulmuş. Grup içinde sadece grup üyelerinin katıldığı hatme şeklinde bir ibadet var. Buna grup dışından kimse alınmıyor. Onlar on dakika bekliyor. Sohbeti sonra alınıyorlar.” (C7, 26 Öğretmen)

“Tesbihat yapma, zikir çekme ve kitap okuma kuralları vardı. Zikir alışkanlığı kazandım, kitap okuma alışkanlığı kazandım. Sosyal çevremizi de artırdı.” (C1, 47, Tekstilci)

“Haftalık programları takip etmek günlük vazifelerimizi ibadetleri takip etmek. Sohbetleri takip etmek gerekiyor. Bu kurallar beni düzene ve disipline sokuyor.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Haftalık iki gün sohbete katılmak, günlük vazifeleri evde yerine yetirmek gerekiyor. Ben de kurallara uyum sağlıyorum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Kadın ve erkeklerin bir arada bulunmaları yasak, grup üyeleriyle bir aradayken uyuyorum değilken uymuyorum.” (C8, 58, Emekli)

“Sohbette hocamızın karşısında daha dikkatli otururuz. Telefon kullanmak, sohbette başkasıyla konuşmak yasak. Ben de bunlara dikkat etmeye, uymaya çalışıyorum.” (C9, 65, Emekli)

“Baş örtüsünün belli bir şekilde örtülmesi konusunda kural olduğunu düşünüyordum. Gruba girmeden önce bu dikkatimi çekiyordu ve farklı düşünüyordum. Gruba girerken de böyle yapmayacağımı belirtmiştim. Bunun şart olmadığını belirttiler. Grubun kurucusu, takım elbise giyip toplumda saygınlık görsünler diye iyi giyinmeyi tavsiye etmiş, buna dikkat ederler. Kadınlarda da saygınlık görsünler diye çorap konusunda bile giyime dikkat ederler.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Kadın erkek ilişkileri konusunda mahremiyete dikkat ediyorlar. Misafirliklerde önden erkekler sonra kadınlar giriyor. Erkeklerin sarık takması noktasında ciddiler. Yiyecek içecek noktasında bakkal ve market ürünlerini değil, belli marka ürünleri almayı tercih diyorlar. Eskiden kot pantolon giymek top oynamak gibi şeyler de yasakmış ama zamanla esnemiş.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Bireyselliklerini düşünen katılımcılar, kurallara uyma konusunda esneklik gösterirlerken bazı katılımcılar bu kurallara uymaya özen göstermektedirler. Bu uyumun da yine farklı sebepleri vardır. Kurallara uyma konusunda üyeler, sohbetlerde işlenen derslerden etkilenmişler ve grubun diğer üyeleri tarafından birtakım söz ya da davranışlarla baskı hissetmişlerdir. Bazı üyeler, bu kuralları kendilerine göre gerekli görerek diğerlerinin de uymasını istemişlerdir.

Mensup olduğunuz grubun normlarına (kurallarına) uyma sebepleriniz nelerdir?

Dini grup üyelerinin grup normlarına, üyeler tarafından kabul edilme, dışlanmama, onaylanma hissi ve dini duygular gibi sebeplerle uyum gösterirler. Grup

normlarına uyum göstermede en önemli etken ise “sosyalleşme ve sosyal gelişim” başlığında açıkladığımız gibi, kişisel özellikler ve yetiştirme tarzıdır. Katılımcıların bu soruya verdikleri yanıtlar da şu şekildedir:

“Gerekli olduğunu düşündüğüm yerde uyum sağladım, kabul görme gibi bir düşüncem olmadı.” (C1, 34, Öğretmen)

“Allah rızası için bir şeyler yapma isteği ve sosyalleşme.” (C1, 27, Öğretmen)

“Grubu seviyorum.” (C2, 26, Öğretmen)

“Aklıma yattıysa ve Allah razısı için yapmam gerekliyse eğer uyarım. Onun dışında gruptan dışlanma vs. gibi şeyler beni etkilemiyor.” (C2, 22, Öğrenci)

“Kişisel haklara saygı gösterilmesini düşünüyorum.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Grubun uyulmasını beklediği kuralları yok.” (C5, 64, Emekli)

“Kurallar mantıklı gelirse uyarım. Başka bir grupta (C12) camdan bakmak bile yasaktı. Mantıklı geliyordu ama ben uymuyordum.” (C6, 17, Öğrenci)

“Manevi olarak iyi hissettirdiği için ve hocamızın hoşuna gidiyorsa yapmaya gayret ederim. Başkalarının kabul etmesi için uyum sağlamam.” (C7, 26 Öğretmen)

“Kurallar ibadet ve okuma konusunda olduğu için Allah’ın rızasını kazanma niyetiyle uydum.” (C1, 47, Tekstilci)

“Gönülden bağlı olduğum için kurallara uyuyorum.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Dini açıdan kendimi geliştirmek ve vazifelerimi yerine getirmek için kurallara uyuyorum.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Kadın erkek ilişkileri konusunda esnaf olduğum için bir arada bulunma durumlarını esnetiyorum.” (C8, 58, Emekli)

“Saygı ve edepten dolayı uymaya dikkat ediyorum.” (C9, 65, Emekli)

“Ortamı bozmamak için ve isteksizmiş gibi görünmemek için uymaya çalışıyorum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Bu gruba girmemin amacı zaten bir şeyler öğrenmektir. Karşımdaki kişinin bilgisine güveniyorsam uyarım.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Verilen yanıtlara göre katılımcıların çoğu, grup kurallarına körü körüne bağlanıp uymamaktadırlar. Grup normlarını, kendi belirledikleri bazı mantıksal ölçütlere göre değerlendirerek uyum göstermektedirler. Norm oluşumu başlığında açıkladığımız üzere, insanlar ilk defa karşılaştıkları bir durumda tek başlarıyken kendi belirledikleri ölçütleri kullanırlarken, grup halinde karşılaştıkları durumlarda grup ölçütünü benimserler. Bu bağlamda, üyelerin dini grupların normlarına uyma konusunda gösterdikleri hassasiyet de normlarla nasıl karşılaştıklarıyla ilişkilidir. Bir

ders ve sohbet ortamında karşılaşılan normlar çoğunluk tarafından benimsendiğinde, o normun etkisi de o kadar büyük olacaktır.

Mensup olduğunuz grubun normlarına (kurallarına) aykırı davranış ve düşünceleriniz var mı? Aykırı davranış ya da düşündüğünüzde grup üyeleri tarafından nasıl bir tepkiyle karşılaşıyorsunuz?

Bir önceki soruya bağlı olarak, grup mensupları normlara uyarken kendi belirledikleri mantıksal ölçütlere bağlı kalarak bazı şartlarda aykırı davranış düşünmüşlerdir. Bu durumda da üyeler diğer grup üyeleri tarafından ya dışlanmış ya uyarı almış ya olumsuz bir tepkiyle karşılaşmış ya da gruptan çıkarılmışlardır. Katılımcıların yanıtları ise şu şekildedir;

“Duyulmuyordum, ya da itiraz ettiğim konu hakkında görmezden geliniyordum.” (C1, 34, Öğretmen)

“Herhangi bir sorun yaşamamıştım.” (C1, 27, Öğretmen)

“Kişiye göre değişkenlik gösterebiliyor; mesela bir davranışa herkes aynı tepkiyi vermiyor.” (C2, 26, Öğretmen)

“Ben hep sorgulayıcı yaklaştım ve bana teslimiyet göstermem gerektiğini söylediler ve içten içe dışlandım.” (C2, 22, Öğrenci)

“Gruba aykırı bir düşüncem yok.” (C5, 64, Emekli)

“Aykırı davranış ve düşünceye sahip değilim.” (C6, 17, Öğrenci)

“Aykırı davranışım bazı üyelerden kaynaklanıyor. Sohbetlerde başka hocalardan bahsedilip ayet ve hadislerden bahsedilmemesinden arkadaşımın farkındalığıyla rahatsız oldum. Sohbet dışından gelenlerin yanlış anlamasına sebep vereceği için sohbetlere ayet ve hadislerden bahsedilmesi gerektiğini düşünüyorum.”

“Bazı tarikatların sohbetlerine de katılıyorum ve kendi grubum başka gruplara dışlayıcı bakıyor. Bu durum da beni rahatsız ediyor. Ağır cümleler kuruyorum ve bundan dolayı bazı kişiler tarafından sevilmiyorum.” (C7, 26 Öğretmen)

“Kişisel olarak hocalarıma karşı farklı düşüncelerim var. Bunları açıkça ifade ederim ve bu durum aramızı bozmaz.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Kadın erkek ilişkilerindeki durumda esnaf olduğum için bu durum zaruret oluşturduğu düşüncesiyle herkes anlayışla karşılıyor.” (C8, 58, Emekli)

“Siyasi görüş konusunda belli bir partiye oy verilmesi konusunda gelen emrin yayılmasına ben de bir arkadaşım da karşı çıktı. Ama ben bu konunun aramızı bozacağını düşünerek ortamdan uzaklaştım ama diğer arkadaşla araları açıldı.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Bir okulda öğretmenlik yapmaya başlamıştım. Bu nedenle çarşaf yerine tesettürüme dikkat ederek pardösü giymiştim. Aynı medresede birlikte kaldığım bir arkadaşım okulda karşılaştım, çok sevinmişim. Ama o çarşafı mı çıkardın diyerek beni dışlamıştı.” (C2, 35, Ev Hanımı)

“Dışlanma, kınama gibi şeylerden ziyade karşılıklı konuşma ve nedenleri öğrenme. Onun dışında bir zorlama olmazdı.” (C1, 27, Öğretmen)

“Uyarı olabiliyor ama mantıklı açıklama yapıldığı takdirde anlayış gösteriliyor.” (C2, 26, Öğretmen)

“Kimi zaman uyarıldım çoğu zaman garipsenip dışlandım.” (C2, 22, Öğrenci)

“Küçük kibar bir uyarı alıyorum” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Gruba aykırı davranış ve düşüncelerim ve davranışlarım olmadığı için bir tepkiyle karşılaşmıyorum.” (C5, 64, Emekli)

“Kaldığım bir kursta (C12) ünlü birinin posterini kursa getirmiştım, hoca bana fiziksel şiddet uygulamıştı.” (C6, 17, Öğrenci)

“Bilmeyerek yaptığım konularda dışlanmıyorum ama bazı konularda kişisel olarak problemleri çözüyoruz.” (C5, 64, Emekli)

“Sadece sebep sorulur olumsuz bir tepki verilmez.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Olumsuz bir tepkiyle karşılaşmıyorum.” (C8, 58, Emekli)

“Bazı şeyler sohbetinde dikkat dağıttığı için hoş karşılanmaz.” (C9, 65, Emekli)

“Bana göre aykırı bir ortam oluşmadığı için benim aykırı bir görüşüm ve davranışım olmadı. Dolayısıyla bir tepkiyle karşılaşmadım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

Katılımcıların verdikleri yanıtlara göre olumsuz tepkiler aslında grup üyelerinin çoğunluğuna değil, daha kişisel düzeyde kalmaktadır. Ancak bu durum olumsuz tepki gören bazı kişilerin bu olumsuzluğu tüm gruba bağlamalarına neden olmuştur.

Mensup olduğunuz grubun üyeleri size olumsuz bir tepki gösterdiğinde bu durum sizi nasıl etkiliyor?

Dini grup mensupları ister grubun geneli tarafından isterse kişisel düzeyde olumsuz bir tavır ya da tepkiyle karşılaştıklarında gruptan çıkabilirler, alttan alabilirler, tepkisiz kalabilirler ya da aynı tepkiyi verebilirler. Katılımcıların yanıtlarından da bu sonuçları görmek mümkündür.

“Üyelikten çıktım.” (C1, 34, Öğretmen)

“Tartışmadan kaçmaya çalışırdım genelde. Anlaşmaya çalışırdım bir şekilde.” (C1, 27, Öğretmen)

“Hoşgörü gösteren de oluyor olumsuz karşılayan da olabiliyor.” (C2, 26, Öğretmen)

“Eğer haklılarsa hatamı tekrarlamamak için çabalarım ama haklı olduklarını düşünmüyorsam bana göre doğru neyse onu yapmaya devam ettim.” (C2, 22, Öğrenci)

“Kişilere bağlı kalmayıp gruba katılımımı sürdürüyorum tepki göstermiyorum.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Öyle bir durum başıma gelmedi” (C5, 64, Emekli)

“Gördüğüm şiddet durumunda çok küçüktüm tepki veremedim. Alttan aldım. Topuz yapma yasaktı, topuz yapanların saçlarını kestiler, saç kesilenler ağladılar, küçük oldukları için bir şey yapamadılar.” (C6, 17, Öğrenci)

“Yaptığım olay yanlış görüldüğü için sadece o davranışım sevilmiyor. Olumsuz şeylerle karşılaştığımda problemleri çözmeye çalışırım. Toplum içinde rencide edici cümleleri kimse kullanmaz ama özelde nazımın geçtiği biriyse onu rencide ederim. Ama özelde kalır. Farklı sohbetlere katılmamdan bazıları rahatsız oldu ama ben arıysam her çiçekten bal alırım diyerek istediğim grubun sohbetine katıldım. Bu konudan rahatsız olanları takmadım.” (C7, 26 Öğretmen)

“Olumsuz bir tepkiyle karşılaşmadım.” (C1, 47, Tekstilci)

“Yaptığım bir davranıştan olumsuz bir tepkiyle karşılaşırsam geri adım atmam.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Ben, hoca olarak sohbet yaptıktan sonra biri karşı çıkarsa alttan alıyorum.”

“Genellikle siyasi konularda birbirimizi eleştiririz, bu konudaki eleştirilerde kendi fikirlerimi savunurum.”

“Biri bana ters davrandığında ben de karşı çıkarım ters davranırım.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Bir sohbette grup hocamızdan başka bir hoca gelmişti, hatim halkasına ilk defa katılan birine, dışarıdan ilk defa gelenler mescide giremez ifadesini kullandı, ben de karşı çıktım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Ben aynı şekilde karşılık vermiyorum.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Olumsuz tavır ve tepkilere aynı karşılığı vermek genel olarak bireysel özgürlükten ve benlik saygısını korumaktan kaynaklanır. Ama alttan almanın da farklı sebepleri vardır. Benlik saygısı düşük, onaylanmak, kabul görmek isteyen ya da grubu ve mensupları benimseyen kişiler yaşadıkları olumsuzlukları alttan alarak görmezden gelirler. Fakat katılımcıların ifadelerine göre, olumsuzluklara tepkisiz kalma nedenleri kişilik özellikleridir.

Gruba katıldıktan sonra, grup hangi tutumlarınızın değişmesinde etkili oldu?

Dini gruplar, üyelerinin birçok alışkanlıklarını değiştirdikleri gibi yeni alışkanlıklar da kazandırır. Katılımcıların yanıtlarında da görüleceği gibi, dini gruplar, üyelerinde en çok ibadet ve giyim yönlü değişikliklere etki etmektedirler.

“Karşı cinsle ilişkilerim daha kısıtlı hale geldi, giyim tarzı, düşünme tarzı değişmeye başladı.” (C1, 34, Öğretmen)

“Karşı cinsle ilişkilerimi önemli düzeyde azalttım. Tesettür konusunda daha dikkatli oldum. Örneğin perdesi giymeye başladım.” (C1, 27, Öğretmen)

“Giyim tarzı, yeme içme noktasında daha dikkatli olma, namahrem hususlarında dikkatli olma gibi değişiklikler oldu.” (C2, 26, Öğretmen)

“Giyim tarzıma dikkat etmeye başladım ve ibadetlerimi daha düzenli yapmaya başladım.” (C2, 22, Öğrenci)

“Sosyal yardımlaşma düşüncem arttı.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Gönüllü faaliyetlere katılmaya başladım. Geniş pantolon kullanmaya başladım. Tesettüre dikkat etmeye başladım.” (C5, 64, Emekli)

“Gece namazına başladım, zikirle başladım, sohbetler anlamlı hale geldi.” (C6, 17, Öğrenci)

“Giyim konusunda cübbe giymeye başladım. Sosyal ilişkilerde daha dikkat ediyorum helal ve harama. Kadınlarla yalnız kalmamaya dikkat ediyorum. Mücadeleci ruhluyken sakın davranmaya başladım.” (C7, 26 Öğretmen)

“İbadetlere başladım. Konuşma ve davranış ahlakımı olumlu olarak değiştirdi.” (C1, 47, Tekstilci)

“İbadetlerim düzene girdi. Kuran okuma alışkanlığı kazandım, ibadetlerden nafie namazlar ve oruçlar da arttı.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Giyimim değişti ve sakal bıraktım, ibadetlerim arttı.” (C8, 58, Emekli)

“Kuran okuma alışkanlığı kazandım, ibadetlerden nafie namazlar ve oruçlar arttı.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Konuşma ve davranışlarıma daha çok dikkat etmeye başladım, ben kahvehaneye gidiyordum onu bıraktım. Ağzım bozuktu onu düzeltmeye çalışıyorum.” (C9, 65, Emekli)

“Sadece kutsal gün ve gecelerde Kur'an okuyup ibadet ederdim. Haftalık yapmaya başladım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“İbadetlerim arttı, tesettürüme daha çok dikkat ettim. Daha çok okumaya başladım.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Tutum değişimine ya da yeni tutum kazanımına etki eden sebepler grup içi ders ve sohbetler olsa da diğer grup mensuplarıyla bir arada bulunmak, aynı duygu ve düşünceleri paylaşmak, hocaların ya da üst konumdaki kişilerin uyarıları da etkili olmaktadır. Katılımcıların dini gruplara katılmalarındaki asıl amaçları da zaten yeni tutumlar edinmek ve bazı tutumlarını değiştirmektir. Bu konuda dini grubun etkisi önemli olarak görünse de katılımcıların kendi istek ve tercihleri daha önemlidir. Çünkü, kendileri zaten tutum değiştirmek amacıyla dini gruplara katılmışlardır.

Mensup olduğunuz grubun sizin üzerinizdeki olumlu etkileri nelerdir?

İnsanların dini gruplara katılmalarının en önemli sebepleri, dini bilgi edinmek, ibadetlere başlamak, düzenli ve disiplinli dini bir hayat yaşamaktır. Buna ek olarak dini gruplar mensuplarına hem sosyal hem dini kimlik kazandırır, üyelerinin sosyalleşmesini sağlarlar. Kişisel düzeyde bazı üyelerinin kendilerini ifade etmelerini kolaylaştırır, özgüvenlerini artırır, aidiyet hissettirir. Katılımcıların ifade ettikleri olumlu etkiler ise şu şekildedir:

“Dini konularda derinlik kazanmamı sağladı, yardımlaşma ve organize olma noktasında daha aktif hale geldim, insanları tanımamda yardımcı oldu. Aynı amaçta olan kişilerle ve değişik bölümlerden kişilerle tanışmamı ve onlarla zaman geçirmemi sağladı.” (C1, 34, Öğretmen)

“Daha yardımsever, sabırlı, sakın biri olmamda yardımcı oldu.” (C1, 27, Öğretmen)

“Farkındalık şuurumu geliştirdi diyebilirim.” (C2, 26, Öğretmen)

“İbadetlerim üzerinde gelişme oldu onun dışında olmadı” (C2, 22, Öğrenci)

“Allaha yakınlaştırması güzel bir çevre güzel arkadaşlık kazandırdı.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Daha çok bilgi kazandırdı. Daha samimi arkadaşlarım oldu ve arkadaşlarım çoğaldı.” (C5, 64, Emekli)

“Düzenli bir dini hayat sağladı.” (C6, 17, Öğrenci)

“Daha hoşgörülü oldum. Farklı hayatlara farklı bakıyorum. Dışlamak yerine sahip çıkıyorum. Aile ilişkilerim çok yakınlaştı. Sevip sevmemem önemli değil. Mensup olduğum grubun derneği vasıtasıyla yapılan yardımlar sebebiyle yardımseverliğim arttı.” (C7, 26 Öğretmen)

“Dost kazandım, çevrem çoğaldı, hayatımı düzene soktu disiplinli bir hayatım oldu, daha yardımsever ve hoşgörülü oldum, okuma alışkanlığı kazandım.” (C1, 47, Tekstilci)

“Namazlarımı kaçırmadım, ibadetleri daha düzenli yaşıyorum, değişik insanlar tanıdım.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Yeni bir ortamda arkadaş bulmamı kolaylaştırdı.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Sadece dini bilinçlenme arttı, Arapça öğrendim.” (C8, 58, Emekli)

“Kur’an öğrendim ve okumaya çalışıyorum, insanlara karşı daha saygılı olmaya itina gösteriyorum, daha sabırlı oldum.” (C9, 65, Emekli)

“Sohbetlerin arkasından verilen yemekler, durumu olmayanlara külfet oluşturunmuş bu nedenle ikramlar kaldırılmış. Bu durum beni memnun etti. Gruba katıldıktan sonra daha sabırlı oldum, hoşgörülü oldum merhametli oldum.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Daha sabırlı oldum, ibadetlerim arttı, hoşgörülü oldum.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcıların yanıtlarına göre dini grupların olumlu etkileri en çok, düzenli, disiplinli bir hayat, ibadetleri düzenli bir şekilde yerine getirme alışkanlığı kazanmak, okuma ve dini eğitim alma imkânı kısıtlı olanlara imkân tanınması ve sosyalleşmeyle birlikte sabırlı ve merhametli olmalarını sağlamalarıdır. Hiçbir insan, yanlış olduğunu bildiği ve düşündüğü bir işe kalkışmaz. Katılımcıların dini gruplara katılmalarına sebep olan da olumlu olarak saydıkları bu etkenlerdir.

Mensup olduğunuz grubun sizin üzerinizdeki olumsuz etkileri nelerdir?

Dini grupların olumlu etkileri yanında, üyelerinin bireyselliklerini gölgeleme, onların duygu ve düşüncelerini ikinci plana atarak grubu ve grubun ideolojilerini ön plana çıkarma, gruba ve grup aktivitelerine vakit ayırmalarını sağlayarak kişisel yeterlilikler kazanmaya engel olma gibi bazı olumsuz etkileri de olabilmektedir.

“Kendime ve derslerime vakit ayırmamı engelledi. Kendi merak ettiğim konular üzerine gitmemi engelledi. Daha geniş perspektifle bakmak yerine bakış açımı daha dar hale getirdi.” (C1, 34, Öğretmen)

“Aileme ve bazı durumlarda kendime çok vakit ayıramazdım.” (C1, 27, Öğretmen)

“Bazı sosyal aktivitelerimde kısıtlayıcı oldu.” (C2, 26, Öğretmen)

“Ailemle ve arkadaşlarımla aram açıldı, birlikte geçirdiğimiz zamanlar azaldı, kendime çok az vakit ayırabiliyordum bu beni çok yordu.” (C2, 22, Öğrenci)

“Herhangi bir olumsuz etkisi yok.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Olumsuz etkisi yok.” (C5, 64, Emekli)

“Olumsuz olarak düşündüğüm bir etkisi yok.” (C6, 17, Öğrenci)

“Tepki koyup küsmem gerekirken yapamamak benim açımdan olumsuz, kendime vakit ayırmamı azalttı, sürekli manevi rehberlik ve danışmanlık hizmeti görüyorum. Çok vaktimi alıyor. Günde dört beş saat uyuyabiliyorum bazen.” (C7, 26 Öğretmen)

“Olumsuz bir etkisi olmadı. Eşim de bir sıkıntı yapmadı.” (C1, 47, Tekstilci)

“Benim açımdan sosyal bağlantılar konusunda herhangi olumsuz bir etkisi yok.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Olumsuz bir etki olduğunu düşünmüyorum. Benim açımdan yok.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Ben esnek davrandığım için bazı konularda olumsuz bir etkisi olduğunu düşünmüyorum.” (C8, 58, Emekli)

“Benim açımdan olumsuz olarak düşündüğüm bir etkisi yok.” (C9, 65, Emekli)

“Bana ters ve olumsuz gelen bir şeyi yok.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Olumsuz olarak düşündüğüm bir etkisi yok.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcıların yanıtlarına göre dini grupların olumsuz olarak değerlendirilen etkisi genel olarak, mensupların kendilerine vakit ayırmalarını engellemeleri ve bu nedenle de aile ve arkadaş ilişkilerinin bozulmasına neden olmasıdır. Grubu benimseyen, gruba bağlanan, aykırı davranış ve düşüncelere sahip olmayan, içinde bulundukları ortamdan ve koşullardan rahatsızlık duymayan katılımcılar ise mensup oldukları grubun olumsuz bir etkisi olmadığını ifade etmişlerdir. Bu durum, grup süreçlerinde ele aldığımız “grup kayırmacılığını” ve “grup fanatikliğini ya da taassubunu” akla getirmektedir. Çünkü, soruların genel bütünlüğü içerisinde aynı gruba mensup katılımcıların farklı yanıtları bulunmaktadır. Biri için olumsuz görünen diğeri için sorun teşkil etmemektedir. Nihayetinde yine kişisel özelliklerin ve tercihin etkisi gözden kaçırılmamalıdır.

Mensup olduğunuz dini grup, diğer dini gruplara bakış açınızı nasıl etkiledi?

Üye kazanmaya ve mevcut üyelerini korumaya çalışan bazı dini gruplar diğer dini gruplara karşı olumsuz bir söyleme ya da tavra sahiptirler. Bu nedenle kendi üyelerini bu yönde yönlendirirler. Ya da diğer dini grupların da kendi grupları gibi olduğu düşüncesiyle ötekileştirici tavır sergilemekten kaçınırlar. Katılımcıların verdikleri yanıtlar şu şekildedir;

“Cemaat kavramını, bir gruba ‘ait’ olma kavramını, dini ya da seküler onlarca grup olduğunu, her birinin içinde bulunduğum oluşum gibi kendi fikirlerini empoze etmeye çalıştığını öğrenmemi sağladı. Tasavvufi yolculuk ile dinî yolculuk arasındaki farkı da anlamamı sağladı.” (C1, 34, Öğretmen)

“Kötü yönde bakmıyordum zaten ama daha da iyi yönde bakmam da katkısı oldu. O insanlara karşı da içimde bir iyilik beslemem de katkısı oldu.” (C1, 27, Öğretmen)

“Her grubun düşüncesine saygı duyuyor, farklılıkları ise olabilir önemli olan bir davaya gönül vermiş olmaktır.” (C2, 26, Öğretmen)

“Herkes kendi cemaatini Allaha yakınlaştırıyor sonuçta, yol farklı ama gidilen yol kutsaldır.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Herkes kendi grubundan sorumludur. Hepsi aynıdır.” (C5, 64, Emekli)

“Diğer gruplar hakkında farklı fikirleri yoktu.” (C6, 17, Öğrenci)

“Mensup olduğum grubun lideri hiçbir zaman başka bir grup hakkında olumsuz konuşmamıştır. Diğer tarikat liderleriyle de görüştüğü için hiçbirisi arasında ayrım olmadığını belirtir. Ama üyeler kendi aralarında ayrım yapabiliyor. Hocamız bunu duyunca uyarılıyorlar. Bir mevlitte farklı tarikatların liderlerinin bir araya gelmesi beni çok mutlu ediyor.” (C7, 26 Öğretmen)

“Hepsi aynı yola çıkar görüşündeyim.” (C1, 47, Tekstilci)

“Onların da kendi içlerinde gayretleri vardır ve aleyhte konuşmayız. Saygı gösteririz.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Olumsuz bakış açısı yok.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Diğer gruplara karşı farklı bir bakış açısı yok.” (C8, 58, Emekli)

Başka gruplara karşı hoşgörölü ve anlayışlı.” (C9, 65, Emekli)

“Olumlu ya da olumsuz başka gruplara bir eleştiri ifadesine şahit olmadım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“Aşırı uç görüşleri olan gruplar, grup içinde eleştirilir. Ama genel olarak her cemaatin kendi yolundan gittiği düşünülür.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcıların önceki sorulara verdikleri yanıtları göz önüne alırsak, bu kişiler kendi gruplarını da bazı açılardan eleştirdikleri için diğer dini gruplara karşı olumsuz düşüncelere sahip değildir.

Siz ya da bir başkası, mensup olduğunuz gruptan ayrılmak istediğinde, grubun tepkisi ve tutumu davranışlarınızı nasıl etkiliyor?

Bazı dini gruplar, grubun devamlılığı için üyelerini kaybetmek istemezler ve bunun için çeşitli yöntemler kullanırlar. Bu yöntem, ortaya çıkan sorunu ya çözümleyici niteliktedir ya da üyelerini maddi yoksunluk çekme, kimsesiz kalma, cehennemle korkutma şeklindedir. Bu konuda katılımcıların ifadeleri ise şu şekildedir:

“Karşı çıkış, korkutma (cennetle müjdeleme-cehennemle korkutma), dışlama şeklinde olumsuz tepkiler verildi. Ancak pek umursamadım.” (C1, 34, Öğretmen)

“Nedeni soruluyor. Herhangi kötü bir problem varsa sorun çözülmeye çalışılıyor.” (C1, 27, Öğretmen)

“Genelde ayrılmak isteyen kişiye tepki gösterilir, bu konuda bağımsız takılıyorum.” (C2, 26, Öğretmen)

“Gruptan üye kaybı olmasını istemiyorlar ve ikna için çabalayıp konuşuyorlar ama beni etkilemedi ben kararımı verdiğimde ayrıldım.” (C2, 22, Öğrenci)

“Herhangi olumsuz bir tepki verilmez.” (C4, 60, Ev Hanımı)

“Gruptan ayrılan birine şahit olmadım o nedenle fikrim yok.” (C5, 64, Emekli)

“Gruptan ayrılanlarla karşılaşmadım.” (C6, 17, Öğrenci)

“Bir arkadaşım hafızlık yapıyordu. Normalde şalvarlı ve takkeliydi. Sonra gördüm. Giyimi değişmiş çok şaşırdım. Grubunun tepkisi nasıl oldu bilmiyorum.” (C7, 26 Öğretmen)

“Bir Hoca yanlış bir davranışta bulundu ve ilişkimi kopardım. Grup değiştirmek mahrem bana göre. Ailemden birileri benim gruba girmek istiyordu ama Denizli’de tövbe verecek biri yoktu. Başka şehirde bir vekille görüştüğümüzde ailemden tövbe almak isteyenler vardı ama Denizli’de tövbe veren biri olmadığı için başka gruba geçtiklerini söyledim. Ama hoca, yok biz gelip tövbe verelim dediğinde ailem sanki yanlış yola girmiş gibi tavır takınması beni üzdü. Yanımda buna şahit olan arkadaşım da bu olay üzerine başka gruba geçti. Bu durum da beni çok üzdü.” (C7, 26 Öğretmen)

“Gruptan ayrılmak isteyenlere üzülüyorduk. Başka tepki verilmiyordu.” (C1, 47, Tekstilci)

“Konuşup problemi çözmeye çalışıyoruz. Ayrılmak isteyenlere engel olmuyoruz. Ama gidenlere üzülüyoruz.” (C3, 37, Sağlık Memuru)

“Problem çözülmeye çalışılır varsa. Sebebi öğrenilir. Gidene üzülürüz.” (C3, 35, Ev Hanımı)

“Gruptan ayrılan kişilere sebep sorulmaz.” (C8, 58, Emekli)

“Sohbete gelmeyen olursa arayıp hasta mı değil mi sebebi sorulur ama ayrılmak ve gruba katılmak isteyenlere herhangi bir tepki verilmez.” (C9, 65, Emekli)

“Gruptan ayrılma olayı pek olmuyor. Ben şahit olmadım.” (C3, 45, Ev Hanımı)

“İmani hakikatleri öğrenmekten mahrum kalacağı ifade edilir sadece başka tepki verilmez.” (C2, 35, Ev Hanımı)

Katılımcılardan bazıları, hem hala grup mensupları olduklarından dolayı hem de gruptan ayrılma olayına şahit olmadıkları için diğer grup üyelerinin tepkileri hakkında bir fikre sahip değillerdir. Ama gruptan ayrılma olayını bizzat yaşayan ya da böyle bir olaya şahit olan kişiler olumlu ve olumsuz durumlarla da karşılaşmışlardır. Bu durum katılımcıların dini gruplara bakış açılarını da farklı açılardan etkilemektedir. Bazıları, yaşadıkları olumsuzlukları tüm gruba atfederek dini grupları olumsuz değerlendirirken bazıları da olumsuzlukları kişisel düzeyde bırakarak, grubu olumsuz değerlendirmekten kaçınmıştır.

Grup üyeliğinden çıkmanıza etki eden sebep nedir?

Katılımcılardan bazıları bizzat yaşadıkları olaylardan ya da şahit oldukları durumlardan ve bazı kişisel sebeplerden dolayı mensup oldukları gruplardan ayrılmışlardır. Mensup oldukları dini gruptan ayrılan katılımcıların, ayrılmalarına etki eden durumları şu şekillerde ifade etmişlerdir:

“Oluşumun niyetinin ve gidişatının değişimi, başta ‘biz’ kavramı yokken, ‘biz’ kelimesinin kullanılması, herkesin sürekli aynı cümleleri kurması ve tekrar etmeleri, davranışlarında gözlemlediğim hırçınlık, aşağılama ve fanatikçe hareketler.” (C1, 34, Öğretmen)

“Bazı olumsuz olaylar.” (C1, 27, Öğretmen)

“En başta okumamı istememeleri, benim okumak istemem ve ailemle aramın açılması, sürekli arada kalmaktan ve grubun da bazı yapmamı bekledikleri, katılmamı istedikleri faaliyetlerden çok yorulmuştum” (C2, 22, Öğrenci)

“Mesleğimden dolayı vakit ayıramadım, ayrıldım.” (C1, 47, Tekstilci)

Mensup oldukları gibi gruptan ayrılan katılımcıların verdikleri yanıtlara göre, ayrılma nedenleri genel olarak kişisel sebepler, bireyselliklerini önemseme ve benlik saygılarını korumadır. Fakat, bizim çalışmamıza katılan katılımcılarda, grubun içine doğan, yani anne ve babanın dini grup üyeliğiyle dini grup üyeliği bulunan katılımcılarda, gruptan ayrılma durumu yaşanmamıştır. Böyle kişiler dini gruba mensubiyetten memnuniyet duymaktadırlar.

Grup üyeliğinden çıkmanız aile, akraba ve arkadaşlarınızla sosyal ilişkilerinizi nasıl etkiledi?

Bazı aileler, akrabalar ve yakın arkadaşlar, yakınlarının dini gruplara katılmalarına çeşitli sebeplerle²⁸ karşı çıkarlar ya da dini bir gruba mensup olmalarından memnun olurlar. Nihayetinde kişilerin dini gruplara katılmalarında da ayrılmalarında da en önemli etken sosyal çevredir. Bu nedenle mensup olunan dini gruptan ayrılma durumu bazı katılımcıların sosyal ilişkilerini etkilemese de bazılarını etkilemiştir. Mensup oldukları gruptan ayrılan katılımcıların ifadeleri ise şu şekildedir:

“Olumlu-olumsuz etkilemedi.” (C1, 34, Öğretmen)

“Olumlu ve olumsuz yönde bir değişiklik yaratmadı.” (C1, 27, Öğretmen)

“Ailemle çok daha iyiyiz artık” (C2, 22, Öğrenci)

“Çıkmamın arkadaşlarımla ilişkimde bir etkisi olmadı.” (C1, 27, Öğretmen)

“Gruptaki arkadaşlarımla görüşmüyoruz zaten gruptayken de aramız iyi değildi diğer arkadaşlarımla ise çok iyiyiz çok sevindiler ayrılmama.” (C2, 22, Öğrenci)

“Bir değişiklik söz konusu olmadı.” “Eşim sohbetlere katılmamdan memnundu ibadetlere başlamamdan memnundu. Ayrılmama üzüldü ama olumsuz etkilemedi.” (C1, 47, Tekstilci)

Mensup oldukları dini gruplardan ayrılan katılımcıların sosyal çevrelerinde çok farklı bir değişikliğe neden olmamıştır. En başta, gruba katılmasından dolayı rahatsız olan aile ve arkadaş gibi sosyal çevre, gruptan ayrılma durumunda memnuniyet duyarken, gruba katılmasın memnun olan sosyal çevre, böyle bir durumda üzüntü hissetmiştir. Nihayetinde gruba katılmak da gruptan ayrılmak da kişisel bir tercihtir. Ancak, gruba katılımda da gruptan ayrılmada da hem grup hem sosyal çevre çok önemlidir. Dini grup, üyesini kendisine ne kadar bağlarsa, üyenin grup dışından olan sosyal çevresiyle bağları o kadar zayıf olacaktır. Grup dışı bağları güçlü olan üyeler ise yaşadıkları bir olumsuzlukta grubu reddedeceklerdir.

Grup üyeliğinden çıkmanızın sizin üzerinizdeki sosyolojik etkileri nelerdir?

Sosyolojik gerçekliğe sahip olan dini gruplar, mensuplarını en çok sosyal yönden etkilerler. Üyelerinin sosyalleşmesini ve sosyal kimlik kazanmalarını da

²⁸ Bazı kişiler, böyle dini grupların beyin yıkadığını, üyelerini kendi çıkarları doğrultusunda kullandıklarını, bireyselliğe engel olduğunu düşündükleri için yakınlarının böyle gruplara katılmalarını istemezler.

sağlarlar. Ama bazı koşullarda bu durum tam tersine de dönerek bireyselliğin önüne geçer. Bu konuda katılımcıların ifadeleri ise şu şekildedir:

“Bireysel olarak daha iyi hareket ettiğimi fark ettim, kendi alanımı, arkadaşlarımı, çevremi oluşturmak için rahat şekilde fırsatım oldu.” (C1, 34, Öğretmen)

“Sosyal ilişkilerim daha aktif hale geldi.” (C1, 27, Öğretmen)

“Sosyal ilişkilerim düzeldi.” (C2, 22, Öğrenci)

“Arkadaşlarımla sosyal ilişkilerim azaldı ve aktiviteler azaldı.” (C1, 47, Tekstilci)

Mensup oldukları dini gruptan ayrılan katılımcılardan bazıları bu durumu, bireyleşme ve daha rahat sosyalleşme imkânı kazandıkları şeklinde değerlendirmişlerdir. Başka bir katılımcı da dini grubun kendisine sosyal çevre sağladığını ifade ederek olumlu bir değerlendirme yapmıştır. Dini grupların bireyler üzerindeki sosyolojik etkileri kişilik özellikleriyle ilgilidir. Bireyselliklerine düşkün insanlar, dini grupların kendilerini kısıtladığını, bireyselliklerine engel olduğunu düşünürken bazıları için dini gruplar sosyalleşme kaynağıdır.

Grup üyeliğinden çıkmanızın sizin üzerinizdeki psikolojik etkileri nelerdir?

Mensup oldukları dini gruplardan ayrılanlar, grupların, üyelerinin bireyselliklerini ve sorumluluk almalarını engellediklerini düşünerek gruptan ayrılmaya karar verirler. Katılımcıların verdikleri yanıtlar ise şu şekildedir.

“İlk ayrıldığımda yurtdışında dokuz ay geçirdim. Üye olup ayrılan bir arkadaşım ile birlikteydik. Prangadan kurtulmuş gibi hissettiğimizi söylediğimizi hatırlıyorum. Psikolojik olarak, kişisel olarak, eğitim anlamında daha özgür hareket etmeye başladım.” (C1, 34, Öğretmen)

“Bazı dini konularda kendimi daha özgür hissediyorum. Kendi sorumluluğumu kendim alabiliyorum.” (C1, 27, Öğretmen)

“Kendimi daha iyi hissediyorum, kendimle ilgili kararları ben veriyorum, vaktimi daha rahat ayarlıyorum, sevdiğim insanlarla aram düzeldi çok daha iyiyim ve özgürüm hissediyorum.” (C2, 22, Öğrenci)

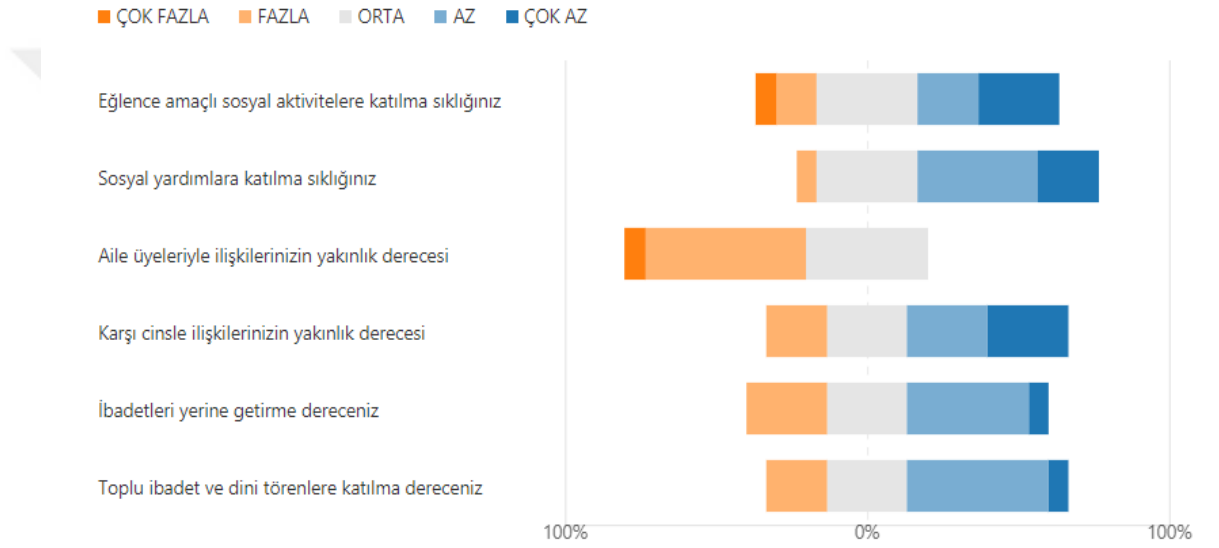
“Daha çok ibadet yönlü boşluğa düşmüş hissediyorum.” (C1, 47, Tekstilci)

Katılımcıların mensup oldukları gruptan ayrılmaları, onları birçok yönden daha özgür hissettirmiş ve kendi kararlarının sorumluluklarını almalarını sağlamıştır. Düzenli ibadet hayatı için gruba katılan kişi de bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

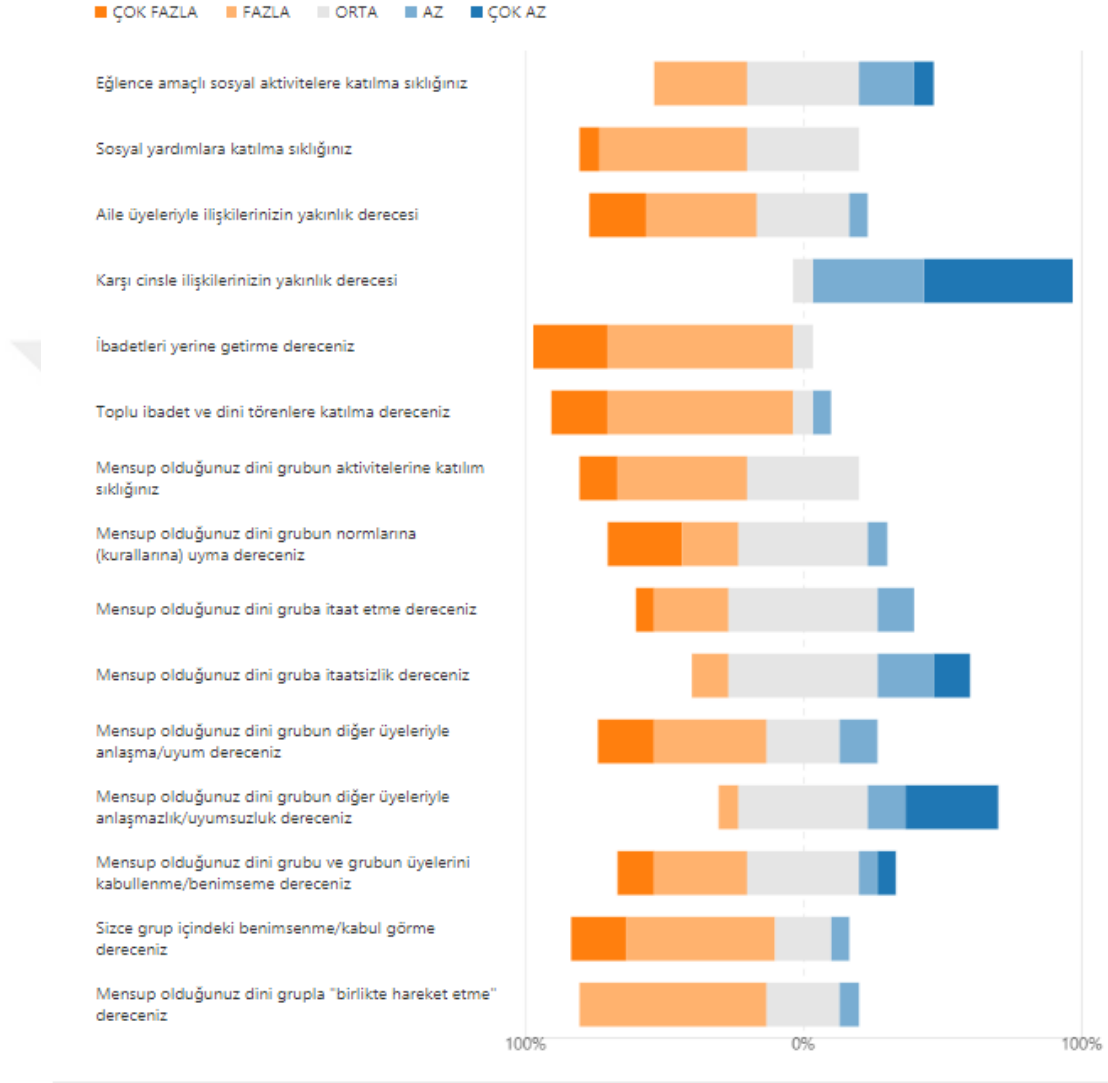
Katılımcıların, Gruba Katıldıktan Sonra Grubun Etkisiyle Yaşadıkları Değişiklikler

Görüşmeye katılan katılımcıların, mensup oldukları gruba katılmadan önceki sosyal faaliyetleri, duyguları ve davranışlarıyla gruba katıldıktan sonra, grubun etkisiyle ortaya çıkan sosyal faaliyetleri, duygu ve davranışlarında gözlemledikleri değişiklikleri aşağıdaki grafiklerde görebiliriz.

Şekil 7: Dini Gruba Katılmadan Önceki Durumlar

Şekil 8: Dini Gruba Katıldıktan Sonraki Değişen Durumlar

Grafiklerdeki bilgilere göre, katılımcıların eğlence amaçlı sosyal aktivitelere katılım sıklığında, gruba katılmadan önce ya da katıldıktan sonra çok bir değişiklik yaşanmamıştır. Katılımcıların ifadelerine göre, gruba katılmadan önce de sosyal aktivitelerde çok aktif olmadıkları için gruba katıldıktan sonra artma ya da azalma gibi değişiklik yaşanmamıştır. Birkaçı, gruba katılmadan önce sosyal aktiviteleri olduğunu ifade ederken birkaçı da gruba katıldıktan sonra piknik, sinema gibi aktivitelere katıldıklarını ifade etmişlerdir.

Sosyal yardımlara katılmada görülen değişiklik ise, kişinin tek başına yeterli imkana sahip olmamasından kaynaklanmaktadır. Ancak mensup olduğu grup sayesinde maddi yardımda bulunamasa bile yapılmış yardımları ulaştırmak için gönüllü olmuşlardır.

Aile ilişkilerinde görülen değişiklik, ailenin dini gruplara bakış açısıyla alakalıdır. Eğer aile üyeleri dini gruplara karşı olumsuz bir bakış açısına sahip değilse ve kendileri de aynı gruba ya da başka gruplara mensuplarsa, yakınlarının dini gruplara katılmalarına olumsuz tepki vermemişler, aksine bundan memnun olmuşlardır. Dini grupları beyin yıkayan, özgürlüğü ve bireyselliği kısıtlayan oluşumlar olarak gören aileler ise yakınlarının dini gruplara katılmalarından rahatsız olmuşlardır.

Karşı cinsle sosyal ilişki durumları da gruba katılmadan önce zaten azken gruba katıldıktan sonra daha da azalmıştır. Katılımcıların çoğunun ifadesine göre, yetişme tarzları bu durumu etkilemiştir. Dini gruba katıldıktan sonra yaşanan küçük değişiklik ise grup içi sohbet ve derslerden kaynaklanmıştır.

Görüşmeye katılan katılımcılarda gözlemlenen en büyük değişiklik, bireysel ibadetlere ve toplu dini törenlere katılma durumunda yaşanmıştır. Katılımcıların eğitim durumlarını da göz önüne aldığımızda, örgün dini eğitim alma imkânı olmayanlar, dini bilgi ihtiyaçlarını karşılamak için dini gruplara katılmışlardır. DİB' in yaptığı "dini hayat araştırma"sıyla ilgili çalışmada geçtiği üzere, dini gruplar birçok kişi tarafından bilgi kaynağı olarak görülmektedir.

Katılımcılar, dini gruplara katıldıktan sonra grup aktivitelerine katılmaya ve grubun kurallarına uymaya özen göstermişlerdir. Birkaç katılımcı için itaat etme derecesi yüksekken diğer katılımcılar, kendi mantıksal ölçütlerine göre itaat etmişler ya da itaatsizlik göstermişlerdir.

Katılımcıların diğer grup üyeleriyle uyum dereceleri de oldukça yüksektir. Çünkü, "Yükleme (Atfetme) kuramında geçen "yanlış benzerlik etkisi" ne göre insanlar, sosyal ilişkilerinde kendilerine benzer kişileri ararlar ve öyle insanlarla karşılaşır. Bu nedenle katılımcılar da diğer grup üyeleriyle küçük uyumsuzluklar yaşansa da yüksek bir uyumsuzluk yaşamazlar.

Katılımcıların çoğunluğunun, mensup oldukları dini grubu tam anlamıyla benimsedikleri de söylenemez. Çünkü bazı katılımcılar itaat anlamında tam teslimiyet göstermemektedirler. Bazı katılımcılar tam olarak benimsediklerini ifade etse de katılımcıların %40'ı mensup olduğu grubu orta derecede benimsediklerini, %53,3'ü de diğer grup üyeleri tarafından fazlaca benimsendiklerini ifade etmişlerdir. Katılımcıların

%66,7'si müsait olma durumlarına göre mensup oldukları grubun aktivite ve programlarına katılarak "birlikte hareket" etmişlerdir.

2.6. VERİLERİN TOPLANMASI

Mülakat çalışması için gerekli olan verileri toplamak amacıyla dini grup mensuplarına ve dini gruplardan ayrılan kişilere görüşmeler teklif edilmiştir. Katılımcılar, görüşme tekliflerini müsait olma durumlarına göre kabul etmiş ve faydalı olacaklarını düşünerek memnun olmuşlardır. Mülakatın bilimsel bir araştırma için yapılacağı açıklanmıştır. Mülakata katılıp katılmama konusunda serbest oldukları ifade edilmiştir.

Katılımcıların yeterli ve rahat cevap vermelerini sağlamak amacıyla kimlik bilgileri ile mensup oldukları dini grubun gizli tutulacağı bilgisi verilmiştir. Birinci bölümde ele aldığımız kavram ve kuramlara bağlı kalınarak sorular yöneltilmiş, kişisel bilgi içeren sorular ve konu dışı sorulardan kaçınılmıştır. Görüşmelerin bir kısmı yüz yüze bir kısmı da pandemi ve farklı şehirlerde ikamet etme sebebiyle telefonla gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerde ses kaydının alınması, katılımcılarda resmiyet kaygısı oluşturarak yanıtlarını etkilediği için görüşmeler bilgisayara yazılarak kaydedilmiştir. Yazılan yanıtlar katılımcılara okunarak, ifade etmek istediklerinin yazılı halleri için onayları alınmış ve verdikleri yanıtların gizli tutulacağı bilgisi verilmiştir.

Mülakat soruları katılımcılara görüşmelerden önce gösterilerek hem güvenleri kazanılmış hem de sorulara hazırlanmaları sağlanmıştır. Görüşmeler en az 30 en fazla 60 dakika sürmüştür.

2.7. VERİLERİN İŞLENMESİ VE ANALİZİ

Bilgisayara yazılarak kaydedilen mülakat görüşmeleri söylem analizi (Aziz, 2017: 147) yöntemiyle incelenmiştir. Elde ettiğimiz veriler bu yöntemle göre kodlanıp sınıflandırılmıştır. Nitel araştırmalarda çok farklı analiz yöntemleri kullanılsa da bizim çalışmamız için uygun olanı "söylem analizi" dir. Çünkü söylem analizinin çalışma konusu, yazı metni ve metne dönüştürülebilecek olan her şeydir. Söylem analizinde "doğru"yu ifade etmek, aramak ve bulmak önemli değildir (Arkonaç, 2017: 132).

Söylem analizi, tahmin edilebilirlik ya da sebep sonuç ilişkilerini açığa çıkarmak için uğraşmaz ya da böyle iddialarda bulunmaz. Söylem analizi sosyal gerçekliğe dayanır. Bu gerçeklik, ulaşılabilir bilgidir. Yapılan söylem analizinde araştırmacı, nesnel bilgi sunamaz. Bu nedenle analizinde öznel açıklamalar bulunur.

Her araştırmacı kendi bakış açısına göre değerlendirmelerde bulunur. Bakış açısı değişikçe yorumlamalar da değişir. Bu nedenle yapılan genellemeler, dildeki etkileşime odaklandığı için farklılaşır. (Arkonaç, 2017: 139-141)

Bu bağlamda, katılımcılarla yapılan görüşmelerin yanıtları, kavram ve kuramlarla bağlantılı orak hazırlanan sorulara göre gruplandırılmıştır. Katılımcılarla görüşme esnasında ses kaydı alınmadığı için, yanıtlar yazıya geçirildikten sonra katılımcıların cevapları taraflarına okunarak ifade etmek istediklerinin onayları alınmıştır. Yanıtların değerlendirilmeleri genel olarak yapılmış olup benzerlik ve farklılıklar ayrıca ele alınmamıştır. Çalışmamız, söylem analizinin temel özelliklerinden olan güvenirlilik, geçerlilik ve tekrarlanabilirlik kriterlerine de uygundur. Söylem analizi yöntemiyle ele aldığımız mülakat çalışması ve değerlendirilmesi, birinci bölümde geçen kavram ve kuramlara göre konu bütünlüğü içerisinde sadece ikinci bölümde işlenmiştir.

SONUÇ

Sosyal bir varlık olan insan, doğduğu andan itibaren ailesinden ve sosyal çevresinden etkilenecek büyür. Sosyal etki olarak ele alınan bu süreç hayat boyu devam eder. Birey, bu etki sebebiyle kimi zaman etrafına istemsizce uyum sağlar, kimi zaman birilerinin iktidarına karşılık bir şeyleri kabul eder, kimi zaman da bir otoriteye itaat eder. Bu şekilde farklı türleri bulunan sosyal etki süreci, bireyin kişiliği, benliği ve sosyal kimliği olmak üzere hayatındaki her şeyi hem olumlu hem de olumsuz olarak etkiler. Bir birey, hayatı boyunca sadece uyum gösteren ya da itaat eden değildir. Birey, içinde bulunduğu zaman, mekân ve koşullara göre ya uyum sağlar ya da itaat eder. Bireyin uyum sağlamasındaki en büyük dış etken sosyal çevresi, itaat etmesindeki en büyük dış etken ise otorite olarak kabul ettiği kişi ya da kişilerdir. Aile yapısı, yetiştirme tarzı, toplumsal ve kültürel yapı da bu süreçteki önemli etki kaynaklarıdır.

Bir kişinin mensup olduğu dini grup, en önemli sosyal etki kaynaklarından biridir. Grubun kurucusu ya da lideri, grup içindeki en büyük otorite ve itaat kaynağıdır. Grup içinde, üyeler arasında uyma davranışı gözlemlenirken grubun kurucusuna ya da liderine karşı üyeler tarafından itaat etme davranışı gözlemlenir. Her grubun hem ortak hem de kendilerine özel grup normları vardır. Bu normlar, kimin, ne zaman, nerede ve nasıl uyum göstereceğini, kimin itaat edeceğini belirler. Grup içi rol tanımları ve statü farklılıkları, grubun iletişim ağı ve grup yapısı da bu duruma eşlik eder.

Dini grupların mensuplarını bireysel olarak etkiledikleri durum, sosyal psikolojinin çalışma konusudur. Bu konuda yapılmış olan, sosyal psikoloji literatüründe yer alan grup çalışmalarında sosyolojinin yöntemi kullanılsa da çalışma grupları belirli sayıdaki küçük gruplardır. Bu nedenle çalışmamızda, sosyal psikolojide geçen kavram ve kuramlarla ilgili literatür taraması yaparak konuyu dini gruplar bağlamında ele aldık. İkinci bölümde yaptığımız mülakat çalışması için, nitel araştırmalarda kullanılan söylem analizi yöntemini kullandık. Mülakat çalışmasında elde ettiğimiz verilere göre, dini grupların, mensupları üzerinde birçok açıdan hem olumlu hem de olumsuz etkileri vardır. Bu etki süreci içerisinde, mensup oldukları dini gruplardan ayrılan ve hala grup üyeliği bulunan kişilerin durumlarında, birinci bölümde ele aldığımız kavram ve kuramlarda ele alınan tüm konularla uyumlu olduklarını tespit ettik. Dini grup mensupları, kendilerini ait hissettikleri gruplarda uyum göstermişler, gerekli gördükleri koşullarda itaat etmişler, yeni tutumlar geliştirmişler, hayatlarına

anlam katan nedensel yüklemeleri mensup oldukları gruplara göre yapmışlar, içinde bulundukları koşullara göre bilişsel çelişki yaşamışlardır. Bunların tümü, her bireyde farklı şekilde ve farklı düzeyde gerçekleşmiştir. Dini grup yapılarının ve özelliklerinin farklılıklarını göz önüne aldığımızda grubun etki boyutu ve üyelerin gruptan etkilenme dereceleri birçok faktöre bağlı olarak farklılık gösterecektir.

Sosyal psikoloji, sosyal etki çalışmalarında kullanılan gruplar genel olarak sayıları belli olan küçük grupları ya da daha büyük toplumsal grupları kapsamaktadır. Bizim çalışmamız ise, belirli bir yapısı, normları ve grup özellikleri bulunan dini grupları kapsamaktadır. Sosyal psikoloji çalışmalarında kullanılan küçük gruplar belirli bir amaca ulaştıktan sonra dağılmakta, büyük toplumsal gruplar ise yine toplumun değişmesine bağlı olarak yapıları ve özellikleri değişmektedir. Bu konuda dini grupların seçilme nedeni ise, bu grupların sabit norm ve yapılarının bulunmasıdır. Bundan dolayı dini grupların bireyler üzerindeki sosyal etkileri genel olarak aynı ve istikrarlı bir şekilde devam etmekte; açık, net ve kesin değişiklikler gözlenmemektedir. Bu bağlamda çalışmamızın sosyal psikoloji literatürüne olan katkısı; sosyal etkinin, dini gruba bağlı olarak bireyler üzerindeki gücünün sabit ve istikrarlı olduğudur.

Çalışmamız, sosyal psikoloji ve dini gruplar kapsamında başka çalışmalara da kaynaklık edecektir. Buna bağlı olarak, dini gruplardan en çok hangi yaş grubu, meslek grubu ve cinsiyet etkilenmektedir? Erkeklerden çok kadınların dini gruplara katılmalarına etki eden nedir? Dini gruplar, üyelerini en çok hangi açılardan etkilemektedirler? Dini grupların hangi etkileri kasıtlıdır? Dini grup mensupları neden grup içi evlilikleri teşvik etmektedir? Dini grup mensuplarının tek tipleşmesine etki eden nedir? Dini gruplarda evlilik hayatını etkileyen etkenler nelerdir? gibi yeni araştırma konuları da gündeme gelmektedir. Çalışmamızı dini gruplarla sınırlandırmış olsak da dini grupların sayıca çokluğu ve dini grup mensuplarını bulma ve görüşme konusundaki imkansızlıklar birtakım eksikliklere neden olmaktadır. Bu nedenle, bu alanda yapılacak çalışmalarda grup yapısını açıkça ortaya koyan, şeffaf olduklarını belirten dini gruplarla çalışılması daha uygun olacaktır.

Sonuç olarak, dini grupların mensupları üzerinde sosyal etki gücünün olduğu açık bir gerçektir. Bazı grup üyeleri, mensup olduğu grubun etkisine kendilerini açmaktadırlar. Bu durumda dini gruplar bağlamında sosyal etki hem birey hem de grup yönlüdür. Ancak bazı üyeler ise çeşitli amaçlara, hedeflere ulaşmak amacıyla ya da farklı sebeplerle grup tarafından özellikle etki altına alınırlar. Bu durumda da sosyal etki grup yönlüdür. Bu etki türü çalışmamızın ana problemini oluşturmaktadır. Ayrıca sosyal etkinin türü birey için her zaman olumlu sonuçlar doğurmaz. Dini gruplar,

sosyalleşme, sosyal kimlik kazanımı, sosyal duygu ihtiyaçlarını karşılama gibi olumlu sonuçlara sebep olsa da tek tip, robotlaşmış insan yapısını meydana getirmektedir. Grup içi evliliklerle grup yapısının korunmaya çalışılması, grup içi eğitimlerle başka insanlarla sosyalleşme imkanının kısıtlanması, izole bir dindarlıkla kendi gruplarına ya da herhangi bir dini gruba mensup olmayan kişileri dışlamaları büyük bir sosyal sorun teşkil etmektedir. Bu sorun daha çok grubun içine doğan kişilerde gözlenirse de sonradan dini grupla tanışan ve grupla özdeşleşen kişilerde de gözlenmektedir. Özellikle kadın-erkek ilişkileri kapsamında grup tarafından etkilenen grup mensuplarının birçoğu evlilik hayatlarında bile sıkıntılar yaşamaktadırlar. Özellikle kişilik ve sosyal duygu gelişimi açısından önemli bir dönem olan ergenlik döneminde karşı cinsle iletişimin birçok açıdan engellenmesi ve grubun bu yönde etkisi önemli olumsuzluklara neden olmaktadır. Bu şekilde yetişen bireyler özellikle evlilik hayatlarında eşlerine nasıl davranacakları konusunda duygusal değil, kurallara bağlı kalmayı tercih etmektedirler. Bu durum da mutsuz evliliklere neden olmaktadır.

Dini grupların mensupları üzerindeki etkisi sadece sosyal hayatla sınırlı kalmamaktadır. Ekonomik, toplumsal ve politik açıdan üyelerini etkilemesi de çok önem arz etmektedir. Üyelerin tek bir marka ya da markete yönlendirilmeleri, kimlerle iletişim kurup kurmayacaklarının sınırlandırılması, hangi partiye oy vereceklerinin belirlenmesi gibi durumlar da toplumsal ve ekonomik sorunlara, insanlar arasında ötekileştirme ve düşmanlığa neden olmaktadır.

Dini grupların birtakım olumsuz sonuçlara etkisinden bahsetmemizin nedeni, dini grupların kötü, gereksiz, yanlış olduğunu vurgulamak değildir. Önemli olan, dini grup mensupları açısından, kendilerini ait hissettikleri grubun olumsuz yönlerinin olduğunu, olabileceğini kabullenmeleri ve tüm grup üyelerinin çıkarlarını gözeterek gerekli eleştirileri yapabilmeleridir. Herhangi bir gruba mensup olmayan kişilerin de dini grupların, insanların hayatlarına anlam ve düzen kattığının farkına varmalarıdır. Önemli olan bir diğer husus ise, dini grupların yapısal özellikleridir. Önemli derecede etki gücüne sahip olan dini gruplar, grup çıkarları yerine üyelerinin çıkarlarını gözettiğinde daha faydalı hale gelecektir. Bu nedenle birtakım olumsuz eleştirilere maruz kalan dini gruplar yapısal değişiklikler yapmalıdırlar.

KAYNAKÇA

AHMETOĞLU, Ş. (2010). İslam Mezhepleri Tarihi'nde Karizmatik Liderlik Anlayışı: Hz. Ali Örneği. *Milel ve Nihal İnanç, Kültür Ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 7(3): 167-188.

AKGÜL, M. (2005). *Politik Toplum-Sivil Toplum Teori ve Pratiği Bağlamında Din Ve Dinî Farklılıklar ve Dini Gruplar Sosyolojisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

AKYÜZ, N. (2007). *Dinin Örgütsel İklimi Dini Gruplar*, Ankara: Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.

AKYÜZ, N., ÇAPÇIOĞLU, İ. (2012). *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları

ALPORT, G. W. (2004). *Birey ve Dinî*. Çev. B. Sambur. Ankara: Elis Yayınları.

ARKONAÇ, S. (2016). *İnsan İnsan İçinde*. İstanbul: Hiperlink Yayınları.

ARKONAÇ, S. (2017). *Psikolojide Söz ve Anlam Analizi*. İstanbul: Hiperlink Yayınları

ARONSON, E., WILSON, T. D., AKERT, R. M. (2012). *Sosyal Psikoloji*. Çev. O. Gündüz. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

ARSLANTÜRK, Z., ARSLANTÜRK, H. (2016). *Uygulamalı Sosyal Araştırma*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

ATAK, H. (2011). Kimlik Gelişimi ve Kimlik Biçimlenmesi: Kuramsal Bir Değerlendirme. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 3(1): 163-213.

AZİZ, A. (2017). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem ve Teknikleri*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

BACACI, E. (2019). *Radikal Sağ Hareketlerin Kitle Psikolojisi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BATSON, C. D., SCHOENRADE, P., VENTİS, W. L. (2017). *Din ve Birey*. Çev. Abdulvahap Taştan, Ali Kuşat. Kayseri: Kimlik yayınları.

BAUDRİLLARD, J. (1991). *Sessiz Yığınların Gölgesinde Toplumsalın Sonu*. Çev. O. Adanır. İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.

BODUR, H. E. (2003). Moonculuk Hareketi ve Türkiye'de Benzer Bir Cemaat Yapılanmasının Sosyolojik Analizi. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1: 13-39.

BON, G. L. (2018). *Kitleler Psikolojisi*. Çev. A. Çalışkanlar. İstanbul: Maviçatı Yayınları.

BULDU, T. (2016). *Karizmatik Liderlik Ve Çalışan Performansı İlişkisi: Bir Örnek Olay Araştırması*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BÜYÜKKARA, M. A. (2007). Dini Grup Yapılarında Dine İlişkin Muhtemel Anlama ve Temsil Sorunları. *Usûl İslam Araştırmaları*, 7: 107-136.

CANETTİ, E. (2006). *Kitle ve İktidar*. Çev. G. Aygen. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

CEMALCILAR, Z., KESEBİR, S., BALCI, F., KARSON, A., MALKOÇ, G., YAĞMURLU, B., . . . MİTRANI, A. A. (2012). *Psikolojiye Giriş* (1. Baskı). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

CEZAYİRLİ, G. (1997). Dini Grup ve Toplumsal Grup. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 37(1): 365-375.

COLLİN, C., BENSON, N., GINSBURG, J., GRAD, V., LAZVAN, M., & WEEKS, M. (2017). *Psikoloji Kitabı*. (E. Lakşe, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.

COOK, M. (2004). Max Weber ve İslam Mezhepleri. Çev. Celaledin Çelik. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 4: 235-241.

ÇAKIR, R. (2017). *Ayet ve Slogan Türkiye'de İslami Oluşumlar*. İstanbul: Metis yayınları; Siyahbeyaz Yayınları.

ÇAPCIOĞLU, İ., ŞAHİN, M. C., ERDOĞRUCA, N. (2010). Max Weber Sosyolojisinde Karizmatik Otorite ve Dini Liderlik. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2: 51-76.

ÇEBİ, M. S. (2008). Sembolik/Retoriksel Bir Eylem Olarak Dil'in Anlam İnşasındaki Aracılık İşlevi. *Selçuk İletişim*, 5(2): 183-198.

ÇELİK, C. (2011). Türkiye'de Dini Gruplar Sosyolojisi. *ERUSAM, Erciyes Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*.

DAIBER, K.F. (2011). Mistisizm: Troeltsch'ün Ortaya Koyduğu Üçüncü Dini Topluluk Tipi. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(2), 221-237.

DALBAY, R. S. (2018). "Kimlik" ve "Toplumsal Kimlik" Kavramı. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (31): 161-176.

DAWSON, L. L. (2012). 29. Bölüm. Kilise-Mezhep-Kült Dini Grup Tipolojilerinin İnşası. *Din Sosyolojisi: Yaşadığımız Dünya* (343-372). (ed. Peter B. Clarke) Çev. M. S. Ünal. Ankara: İmge Kitabevi.

DEDE, S. (2019). *Bireylerin Dini Gruplara Katılma ve Bağlanmalarındaki Psikolojik Faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DEMİRTAŞ, H. A. (2003). Sosyal Kimlik Kuramı, Temel Kavram ve Varsayımlar. *İletişim Araştırmaları*, 1(1): 123-144.

DOĞAN, B., ORAL, S. (2020). Toplumsal Gerçekliğin İnşasında Etnometodoloji ve Sembolik Etkileşimcilik Kuramlarının Etkisini Kavramak. *HAFIZA Uluslar Arası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1): 39-50.

DURKHEİM, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri*. Çev. F. Aydın. İstanbul: Ataç Yayınları.

DÜZGÜNER, S. (2017). Dini Gruplara Yönelmenin Psiko-Sosyal Analizi. Beklenen Kurtarıcı İnancı. İstanbul: Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları, İlmi Toplantılar Serisi 5: 281-288.

ERDEM, S. (2020). Yapısal Sembolik Etkileşimcilik ve Kimlik Teorisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimleri Dergisi*, 12(1): 50-65.

EREN, S. (2000). Cemaatsel Oluşum ve Dinin Rolü. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 3(7): 93-112.

ERTİT, V. (2019). *Sekülerleşme Teorisi*. Ankara: Liberte Yayınları.

ERTÜRK, Y. D. (2017). *Davranışlarımız ve Biz*. İstanbul: Pozitif Yayınları.

EVKURAN, M. (2006). Peygamber, Karizma ve Siyasal Otorite- Hz. Muhammed'in Liderlik Tecrübesi Üzerine Bir Analiz. *İslami İlimler Dergisi*, 1(1): 51-67.

FIĞLALI, E. R. (2014). *İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

FREUD, A. (2011). *Ben ve Savunma Mekanizmaları*. Çev. Y. Erim. İstanbul: Metis Yayınları.

FREUD, S. (2006). *Totem ve Tabu*. Çev. A. Kanat. İzmir: İlya İzmir Yayınevi.

FREUD, S. (2019). *Kitle Psiskolojisi*. Çev. K. Şipal İzmir: Cem Yayınevi.

FROMM, E. (1996). *Özgürlükten Kaçış*. Çev.Ş. Yeğin. İstanbul: Payel Yayınları.

GASSET, J. O. (2010). *Kitlelerin Ayaklanması*. Çev. N. G. Işık. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

GEÇTAN, E. (1994). *İnsan Olmak*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

GÜNAY, Ü. (2010). Gruplar Sosyolojisi ve Günümüz Türkiye'sinde Dini Gruplar. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 4: 7-52.

HOFFER, E. (2020). *Kesin İnançlılar*. Çev. E. Günur. İstanbul: Olvido Kitap.

HOGG, M. A., VAUGHAN, G. M. (2017). *Sosyal Psikoloji*. Çev. E. Çetin, İ. Yıldız. Ankara: Ütopya Yayınevi.

HORTAÇSU, N. (2014). *Grup İçi ve Gruplar Arası Süreçler*. Ankara: İmge Kitabevi.

HÜMBETOVA, İ. (2015). Dini Tutum ve Davranışların Oluşumunda Mükâfat ve Cezanın Etkisi. *II. Tütkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi- Bildiriler Kitabı IV*. (1077-1094), Düzenleyen İlmi Etüdler Derneği (İLEM) ve Dumlupınar Üniversitesi İslam Medeniyeti Uygulama ve Araştırma Merkezi (DİMAM). Kütahya. 14-17 Mayıs 2015.

KAĞITÇIBAŞI, Ç., CEMALCILAR, Z. (2017). *Dünden Bugüne İnsan ve İnsanlar*. İstanbul: Evrim Yayınları.

KAYA, M. (1997). Ailede Anne-Baba Tutumlarının Çocuğun Kişilik ve Benlik Gelişimindeki Rolü. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 9(9): 193-204.

KAYAOĞLU, A.G. (2003). Kitlenin Psikolojisi Ya Da Sosyal Psikolojinin Kitleleri. *Kurgu Dergisi*. (20): 205-218.

KILIÇ, A. F. (2007). Din Sosyolojisinde Dini Grup Tipolojileri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5(13): 37-58.

KINSÜN, A. (2016). Dini Gruplar Sosyolojisi. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4(8): 210-227.

KIRMAN, M. A. (2010). *Yeni Dini Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik Yayınevi.

KISA, C. (2005). *Jung'da Din Ve Bireyselleşme Süreci*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

KRECH, D., CRUTCHFIELD, S., BALLACHEY E.L. (1970). *Cemiyet İçinde Fert*. Çev. M. Turhan. İstanbul: Sosyal İlimler Komisyonu Yayınları.

KULA, S., ÇAKAR, B. (2015). Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplum Bireylerinin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*. 6(12): 191-210.

KUŞAT, A. (2001). Eğitim ve Dinin Benlik Gelişmesiyle İlişkisi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (11): 97-103.

MACKAY, C., VEGA, J. D. (2000). *Olağanüstü Kitleler Yanılgıları ve Kalabalıkların Çılgınlığı & Karışıklığın Karmaşası*. Çev. Levent Cinemre, Ali Perşembe. İstanbul: Scala Yayıncılık.

MEAD, G. H. (2017). *Zihin, Benlik ve Toplum*. Çev.Y. ERDEM. Ankara: Heretik Basın Yayın San.

ÖZALP, A. (2017). Sembolik Etkileşimciliğin Tarihine Bir Bakış: Cooley ve Din Örneği. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 9(36): 614-620.

ÖZALP, A. (2017). *Sosyal Psikoloji*. Ankara: Gece Kitaplığı.

ÖZALP, A., & ERGEN, R. (2017). Husserl'in Fenomenolojisinde Sembolik Etkileşimciliğin Kökenleri Ve Din. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, 6(1), 204-212.

ÖZALP, A., YÖRÜK, A. (2017). Mead'a göre Benlik: Etkileşim Dünyasında Toplum, Birey ve Din. *TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi*, 9(34): 241-246.

ÖZDİL, M. (2017). Kolektif ve Bireysel Kimlikler Bağlamında Sosyal Bütünleşme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. (28): 383-400.

ÖZKALP, E., & KIREL, Ç. (1992). Modern Sosyal Etkileşim Kuramlarına Genel Bir Bakış. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1): 419-429.

ÖZKAN, A. R. (2006). *Kıyamet Tarikatları Yeni Dini Hareketler*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

POLOMA, M. M. (2009). Dini Tecrübenin Sosyolojik Bağlamı. Çev.M. S. Ünal. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 9: 349-378.

REICH, W. (2019). *Faşizmin Kitle Psikolojisi*. Çev. Y. Pazarkaya. İzmir: Cem Yayınevi.

SAKALLI, N. (2016). *Sosyal Etkiler*. Ankara: İmge Kitapevi.

SANFORD, N., MİLGRAM, S., ŞERİF, M., ASCH, S. (2006). *Otoriteriyen Kişilik ve Uyma*. Çev. V. Batmaz. İstanbul: Salyangoz Yayınları.

SCHULTZ, D. P., & SCHULTZ, S. E. (2007). *Modern Psikoloji Tarihi*. Çev. Y. Aslay. Kaknüs Yayınları.

SİNANOĞLU, A. F. (2014). Dini Gruplar ve Grup Fanatizminin Toplumsal Boyutları. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(1): 33-39.

ŞENEL, L. (1991). Fırka Liderleri Ve Toplum. *Selcuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4(4): 151-197.

ŞERİF, M. (1985). *Toplumsal Kuralların Psikolojisi*. Çev. İ. Sandıkçioğlu. İstanbul, Alan Yayıncılık.

TAPLAMACIOĞLU, M. (1965). Din ve Toplum İlişkileri ve Dini Gruplar. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1): 13-20.

ÜNAL, M. S. (2011). *Dinsel Bireycilik*. İstanbul: Açılım Kitap.

WALLACE, R. A., WOLF, A. (2012). *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*. Çev. L. Elburuz, M. R. Ayas. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

WARTENBERG, T. E. (2018). *Varoluşçuluk*, Çev. Nurdan Soysal, İstanbul, Say Yayınları.

YAVUZ, S. (2014). Bir Karizmatik Otorite Örneği Olarak İmamet ve Mehdi Anlayışı: Türkiye Caferîliği (İğdır Örneği). *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(25): 1-35.

YILDIRIM, E. (2005). Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (12): 51-64.

YILDIZ, M. (2006). Benlik Kavramı ve Benliğin Gelişiminde Dinin Rolü. *D. E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 87-127.

YÜCEL, E. (2018). *Leon Festinger'in Bilişsel Uyumsuzluk Kuramı*. Ankara: Anı Yayıncılık.

İNTERNET KAYNAKLARI

<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: [23.10.20]

[http://www.sonmezkutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-\(YEN%C4%B0](http://www.sonmezkutlu.net/?Syf=26&Syz=658384&/Karizmatik-Otorite-ve-Dini-Temsil-Sorunu:-MEHD%C4%B0L%C4%B0K-(YEN%C4%B0) Erişim Tarihi: [23.10.20].

(<https://www.haberturk.com/gundem/haber/641873-turkiyenin-en-buyuk-cemaati-hangisi> [Erişim tarihi: 18/02/2021]).

EKLER

EK 1: Görüşme Formu Soruları

1. Yaşınız:
2. Cinsiyetiniz:
3. Medeni Durumunuz:
4. Eğitim Durumunuz:
5. Mesleğiniz:
6. Ekonomik Aylık Gelir durumunuz:
7. Hangi Dini Gruba Mensupsunuz/Mensuptunuz? (Cemaat, Tarikat, Vakıf, Dernek vb.)
8. Dini Gruba Katılmadan Önce;

	ÇOK FAZLA	FAZLA	ORTA	AZ	ÇOK AZ
Eğlence amaçlı sosyal aktivitelere katılma sıklığınız					
Sosyal yardımlara katılma sıklığınız					
Aile üyeleriyle ilişkilerinizin yakınlık derecesi					
Karşı cinsle ilişkilerinizin yakınlık derecesi					
İbadetleri yerine getirme dereceniz					
Toplu ibadet ve dini törenlere katılma dereceniz					

9. Gruba Katıldıktan Sonra (Üyelik Döneminde);

	Çok Fazla	Fazla	Orta	Az	Çok Az
Eğlence amaçlı sosyal aktivitelere katılma sıklığınız					
Sosyal yardımlara katılma sıklığınız					
Aile üyeleriyle ilişkilerinizin yakınlık derecesi					
Karşı cinsle ilişkilerinizin yakınlık derecesi					
İbadetleri yerine getirme dereceniz					
Toplu ibadet ve dini törenlere katılma dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini grubun aktivitelere katılım sıklığınız					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini grubun normlarına (kurallarına) uyma dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini gruba itaat etme dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini gruba itaatsizlik dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini grubun diğer üyeleriyle anlaşma/uyum dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini grubun diğer üyeleriyle anlaşmazlık/uyumsuzluk dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini grubu ve grubun üyelerini kabullenme/benimseme dereceniz					
Sizce grup içindeki benimsenme/kabul görme dereceniz					
Kendinizi bağlı hissettiğiniz dini gruba "birlikte hareket etme" dereceniz					

10. Gruba katılmanıza etki eden olay ya da durum nedir?
11. Gruba Katılmanız aile, arkadaş ve akraba gibi sosyal ilişkilerinizi nasıl etkiledi?
12. Gruba katılma/üyelik şartları (sakal bırakma, tesettüre girme, dini tören, mekân/kişi ziyareti vb.) davranışlarınızı nasıl etkiledi?
13. Mensup olduğunuz gruptaki statünüz (konumunuz) nedir/neydi ve gruba üyelik süreniz gruptaki statünüzü nasıl etkiledi?
14. Mensup olduğunuz grubun liderine ya da yönetici konumundaki üyelere itaat ya da itaatsizlik konusunda ne düşünüyorsunuz?
15. Mensup olduğunuz grubun sizden beklentileri tutum ve davranışlarınızı nasıl etkiliyor?
16. Mensup olduğunuz grup için ailenizden, vaktinizden vb. konularda fedakârlık yapmanıza etki eden nedir?
17. Mensup olduğunuz grup, ibadetlere katılımınızı nasıl etkiledi?
18. Mensup olduğunuz grup, giyim ve dış görünüşünüzde değişiklik yapmanıza nasıl etki etti?
19. Mensup olduğunuz grubun, hangi konularda iradenizi etkilediğini, davranışlarınıza kısıtlamalar getirdiğini düşünüyorsunuz?
20. Mensup olduğunuz grubun temel normları (kuralları) davranışlarınızı nasıl etkiliyor?
21. Mensup olduğunuz grubun normlarına (kurallarına) uyma sebepleriniz nelerdir?
22. Mensup olduğunuz grubun normlarına (kurallarına) aykırı davranış ve düşünceleriniz var mı? Aykırı davranış ya da düşündüğünüzde grup üyeleri tarafından nasıl bir tepkiyle karşılaşıyorsunuz?
23. Mensup olduğunuz grubun üyeleri size olumsuz bir tepki gösterdiğinde bu durum sizi nasıl etkiliyor?
24. Gruba katıldıktan sonra, grup hangi tutumlarınızın değişmesinde etkili oldu?

25. Mensup olduğunuz grubun sizin üzerinizdeki olumlu etkileri nelerdir?
26. Mensup olduğunuz grubun sizin üzerinizdeki olumsuz etkileri nelerdir?
27. Mensup olduğunuz dini grup, diğer dini gruplara bakış açınızı nasıl etkiledi?
28. Siz ya da bir başkası, mensup olduğunuz gruptan ayrılmak istediğinde, grubun tepkisi ve tutumu davranışlarınızı nasıl etkiliyor?
29. Grup üyeliğinden çıkmanıza etki eden sebep nedir?
30. Grup üyeliğinden çıkmanız aile, akraba ve arkadaşlarınızla sosyal ilişkilerinizi nasıl etkiledi?
31. Grup üyeliğinden çıkmanızın sizin üzerinizdeki sosyolojik etkileri nelerdir?
32. Grup üyeliğinden çıkmanızın sizin üzerinizdeki psikolojik etkileri nelerdir?